

NO 154593

28/11/13

11/11/13

28/11/13

28/11/13

अथ नौकाटीका सहितारसतरंगिणी प्रारंभः

28/11/13

र. त.
१

२ = ग्रंथपक्षे शेषः प्रवणानाः सादरायस्मापमुनापसेनुप्रासुप्रवणागंतीत्यर्थ एवमग्रेषु २

१ = कर्णधारानराद्यवह्निनतिनोकासंबंधकर्णधारस्याहनेनवालतीलास्मरणद्वारायमुनानोकाकर्णधारत्वं व्यक्तमप्याविष्कृतमत्रालंकारइतिबोधतदुक्तंशब्दार्थशक्त्यासिद्धेयित्यादि नोकाः

श्रीगणेशायनमः॥ लीलौगृहीतगान्नैव - रसपात्रं सुतं यशोदायाः॥ श्रीभानुतरंगिण्यानोकायाः कर्णधारमहर्मादे॥ १॥ गंगारामेणमया ये
 त्वाकोपादिवबलरामेण॥ प्राक् प्रवणार्थं वाकं प्रवणामोक्रियतेतरंगिणीभानोः॥ २॥ प्रारिप्सितप्रतिबंधकदुषितविधंसपटीयसीमाशिवंशि
 ष्यशिक्षायेनिबद्धनश्रीभानुदत्तमिश्रो निरूपणीयरसस्योत्तमनायकालंबनतयापुरुषोत्तमंपरामृशति॥ पीतवासाः श्रीकृष्णः॥ अत्रपीतवा
 सः पदमप्युपसर्गकर्मकंतेणधातुनिष्पन्नमपीतान्यपह्नानानिवासांसिपरिधानीयान्ययाद्रोपीनायेनसदृत्यर्थमावेदयत्तस्मिन्नेवमादिना
 नाविधक्तीडाविटत्वमवगमयतिसोयंशब्दशक्तिमूलध्वनेरैधा॥ अनयैवदिशान्यत्यन्तिभेदसहकारेणपीतवासः पदंसर्वरसानुगुणंमत्वात

॥ ॐ ॥ लक्ष्मीमालोक्यलुभ्यन्निगममुपहसन्मोचयन्पुनस्तजंतूनस्तत्रंशोणासिपश्यन्समितिदशमुखंवीक्ष्यरोमांचमंचन॥ हत्वा

हैयंगवीनंचकितमपसरन्लेकुरक्तैर्दिगंतान्सिचन्दंतेनभूमितिलमिवतुलयन्यातुवः पीतवासाः॥ १॥ देवोपनिबद्धंश्रुता॥ तथा

हि॥ शृंगारहास्ययोर्पथाप्रतिपत्तिस्तथाव्युत्पत्तिरावेदितैव॥ तथापीतायमतगुरुपुत्रार्थतमानेतुमितियावद्वातिगच्छतीतिपीतवाः॥ भागुरिणा
 प्युपसर्गकारलोपाक्तेरस्यतेक्षिप्यतदृत्यस्तुदर्शनचक्रंतेनसहितः सास्पीतवाश्चासौसाश्र्वेतिपीतवासाइतिव्युत्पत्त्याऽद्भुतरौद्रयोः॥ त
 थावातीतिवावापुः पीतोवायेनसपीतवाव्यालराससदृतियावत्तस्यतिमारयतीतिपीतवासाः॥ यद्यपिषोतकर्मणीत्यस्मादेचउपदेशऽशि
 दः पायएदीनपिरक्षयितुंसमर्थदत्तस्यध्वननात्अंशोतरेतदानीमेवकंसनोहतवानुपनयंतरेब्रह्मसह्यन्यथाकारकइतिकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थस्वसातंत्र्यादस्यद्रष्टव्य
 मिषत्करमितिचार्थम्यक्तेः ६ ४ = प्रागप्युपसर्गकलोक्तेर्मूलेगोपीतवासाइतिसंशयेनप्रातिपदिकनिर्देशोत्तरमल्लोपजिज्ञासेत्यभिप्रायेणानैतकालप्रदर्शनं ४

४ संतोयशब्दइतिव्युत्पत्तयेनयानुकरणमेतत् ४

तीत्यात्वेन रूपनिष्पत्तावसनेः प्रश्नोपनिर्णयकस्तथाप्यधिकार्थलाभार्थमेव तत्प्रश्नोपनिर्णयस्थिते॥ आसमंतादसतिसमतया वर्तत इत्यास्पीत
 वासाश्चासावाश्रेणीतवासा इति व्युत्पत्त्या वीरशान्तयोः॥ तथास्पतेस्थीयतेऽनेनेत्यासोऽकर्त्तरिचकारके संज्ञायामिति स्मृतेः॥ संज्ञाया
 मित्यस्य प्राधिकत्वात्॥ कथमन्यथोपदेशेजनुनासिकइदिति सूत्रे॥ नचोपदेशनमुपदेशइतिभावप्रत्ययेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यं॥ तथा
 सत्यनन्वयप्रसंगात्॥ ननुकरणाधिकरणयोश्चेत्यनेन बाधप्रसंगइति चेत्॥ अस्त्वेवमाप्युक्ततः॥ पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेणेति तदपवादस्यापि
 जागरूकत्वात्॥ प्रायेणपद्येवोपपत्तौ प्रायेणसंज्ञायामिति व्याख्यानकेशसहिष्णुतायां तु कृत्यलुटाबहुलमिति बाहुल्यकाल्युदप्रवृ
 त्तौघप्रसरात्॥ अतएवोपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः शास्त्रमिति व्युत्पत्तिमनुमेनिरेमहाभाष्यकृतः॥ तत्र भगवान्स्त्रकारोपि समाहारः
 स्वरितइत्यपि सूत्रमसूत्रयत्॥ अन्यथात्रापि घञो लुटाबाधप्रसंगात्॥ यद्वासनमास इति भावे घञ्॥ अतएव देशनं देश उपदेशो यत्रेति
 व्युत्पत्तेः कथंचित्संभवमभिप्रेत्य बाहुल्यकंत्वगतिका गतिरित्यभिहितवैतो वाज्ज्यो व्याकरणविदइत्यास्तावत्॥ वातिगच्छत्यासो धेयं स्थिति
 वाययोस्तौ वासावित्यर्थादिपञ्चोदेवकीवमुदेवौतौ प्रत्यास्तइति वासास्पीतइति कर्त्तरिक्तोऽर्थोत्तरकीयदधिदुग्धादिकर्मतयातिष्ठतेपीतश्चासा
 वासाश्चेति पीतवासा इति व्युत्पत्त्याभयानककरुणयोः॥ तथावसैव वासाऽतैतः एषोदरादित्वान्मांसप्रकृतिस्तत्रास्तइति वासासरूपधिरपीतं वासा अ
 र्थात्पूतनायायेन सपीतवासा इति व्युत्पत्त्या वीभत्सस्य च निष्पत्तेरित्यलमनुतिरमणीयेन प्रयत्नेन॥ वोयुष्मान्यातुरसत्त्वित्यन्वयः॥ किंकुर्वन् लक्ष्मीं हरि
 प्रियामालोक्य दृष्टुं भ्यनूरज्यन्तेव॥ एतेन नृसिंहावतारे संजातक्रोधशाल्युपायगवेषकैर्देवैर्लक्ष्म्यां पुरस्थापितायां तदा सक्तो भूदिति पुराणप्रसि
 द्धोर्थः सूचितः॥ पुनः किंकुर्वन्नेवमग्रेपि॥ निगमं वेदमुपहसन् प्रत्यक्षस्वरूपप्रमाणांतरविसंवादिनोपि प्रामाण्यमिति प्रसभं हसन्॥ अतएव यज्ञ
 ४- आदि २८ वेषभवनपि सार्थेण ही प्रसंजकलान्नयुज्यत इत्यंतत इति ४ २- वैरि विजयकृतशोभातिशयापायकक्रोधनाथत्वं प्रतीतिहेतुनावधारणोपसंदानेनात्र कविना त्ययोने
 गीकारे ग्रेदशमुखादिविशेषस्य अर्थतापत्तेः २- ३- नन्विदं भगवन् विरुद्धमतः पुराणेति॥ तथा च समवल विरोधोपगमेदात्यरिहर्तव्य इति भावः = ३

र. त.
२

जंतून्यतोपयुक्तामश्वदीनोचयन्त्यैवेमेनिह तादृतिप्रतिपादयन्॥ एताभ्यां बौद्धावतारे वेदनिंदापशुघातनिंदाचरुतेति सूचितं॥ यदाह जयदे
वः॥ निंदसियत्रविधेरहहश्रुतिजातंसदयहृदयदर्शितपशुघातकेशवधृतबुद्धशरीरेत्यादि॥ सत्रं सत्रियजातायं शोणासिलोहिताश्वश्याभव
तितथापश्यन्नवलोकयन्॥ एतेन भार्गवावतारे क्रोधावेशेन सर्वसत्रियानिगृहिता इति सूचितं॥ समितिसंग्रामे दशमुखं रावणं वीक्ष्यावलोक्य
रोमांचपुलकसंचन्प्रकटयन्॥ एतेन रामावतारे रणे रावणं दृष्ट्वा त्साहवत्ता सूचिता॥ हेयंगवीनं ह्योगोदोहोद्वंसद्योतं हत्वा गृहीत्वा च कितं
व्याकुलांतःकरणं यथास्यात्तथाऽपसरन् आवन्॥ एतेन रुक्मावतारे यशोदायाः सकाशाद्भ्रातिः सूचिता॥ स्लेकुरक्तैर्यवनासम्भिर्दिगंतानां शाभा
गान्सिंचन्प्रोक्षन्॥ एतेन कृष्णवतारे कृतेन रुधिरसेकेन परनिष्ठो बीभत्सः सूचितः॥ दंतेन दंष्ट्रया भूमिं पृथ्वा तिलमिव तिलं मन्वानस्तुल्यनुद्धर
न्॥ एतेन यथाकश्चित्प्राकृतो नायासेन तिलं वहत्येवं वराहावतारे सौष्ट्विवीमिति परनिष्ठो विस्मयः सूचितः॥ रसस्य स्वनिष्ठत्वं परनिष्ठत्वं चेति न क
श्चिद्विशेषः॥ यद्यपि भस्मं कामरिपोर्धनुरित्यादिवक्ष्यमाणरसशबलोदाहरणरीत्या॥ शृंगारी गिरिजानने सकरुणोरत्यां प्रवीरः स्मरे बीभत्सो स्थि
भिरुत्फणाचभयकृन्नेत्रत्रयेणाद्रुतः॥ रोद्रोदसविमर्दनेन हसकृन्मनःप्रशांतश्चिरादिध्यं सवैरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतय इति शृंगार
तिलकरीत्या वा एकत्रैव नानारसवत्ता प्रतिपादयितुं शक्यते॥ तथाप्यनन्यरसप्राधान्यमाविष्कृतं तत्तदवतारेषु तेनेरसादर्शिताः तथा च वाक्यभेदे
नेकैकमात्रप्रतीतौ विरोधस्यापि प्रसराभावात्॥ अन्यथारसशब्दाख्यं रसांतरमेव प्रतीयेत वक्ष्यमाणे एकः सिंधुभुवः करे विनुलित इत्यादाविव न तु
विवक्षितानवरसामुख्यतयावभासेरन्॥ इत्थंचैकस्यैवाप्रतिहते क्वां विनानुपपद्यमानतत्तदवतारप्रतिपादनद्वारांशंतरसोपि प्रतिपादितः॥ नन्वेक
स्यैवेति कुतो वगतमिति चेत्॥ समभिव्याहृतक्रियासमानकालिकतायामनुशिष्टेन शतप्रत्ययेन लोभादिसमानकालिकत्वं पाधात्वर्थे न्वेति तच्चैक
स्य निखिलजगद्रक्षणरूपक्रियासांतत्यश्वघटतेनान्यथेत्येहि॥ एतेन शत्रादेशिल इत्येव वर्तमानत्वाच्चयापध्यात इति क्रियांतराध्याहारेण श्र

नोका

रामः
२

५- अंगतमपि नोच्यते तेन न संस्करणं योपि-

३- अस्याः शासविनाभावादि त्यागः

१=चेन्नोगच्छन्त्यश्वतोयादौतिङ्.विषयतयागच्छतिपश्यतीतिमाभूदितितद्विषयेशत्तुशान्तौविदितौतथाचात्रसाधुतायप्राप्तसंबंधेत्यादिमन्त्रिनंतकुतओत्तर्गिकेतोतिवे
 हेयःवर्तमानलोभाद्यवच्छिन्नत्वंध्यानकर्मलेविषयतात्मनिबोध्यतइतिव्यत्यंतरेमानाभावादप्रथमासमानाधिकरणद्वयौत्तर्गिकनिषेधप्रसं
 गाच्च॥परंतुरसस्याभिमुखतावद्वैमुख्यमपिभेदांतरमावेदयितुमसौविमुखएवोपदर्शितस्तनचविषयवैमुख्यपरिपोषात्मकतापिशंतरस
 त्यकथंचित्स्मारिताभवतीतिनन्यूनताशंकाप्यवतरति॥यत्तत्रभूमितिलमिवतुल्यनपादेनाक्रामन्नितिप्रागुक्तवाक्यैकदेशरत्यादिना
 वामनाद्यवतारादीनामपिप्रतिपादनमामनंतिभवंमातीतिभूमिर्मेदरस्तश्चेन्नतिष्ठासयन्नित्यर्थकारुत्यंतरेणकर्मस्यनिगममुपहरन्निति
 पाठान्तरेणचमत्स्यस्यलक्ष्मीमित्यादिनैवाजिताद्यवतारंतरस्यचप्रतिपादनस्यवक्तुंशक्यत्वात्सोयंकेशःकिमर्थमितिनविद्यः॥नहिभगवतो
 दशैवावतारादिति वक्तुंयुक्तं॥नवाप्रसिद्धिविशेषेपितावतांपरामर्शः प्रस्तुतोस्ति॥कतिपयैतत्प्रदर्शनंतुनिरूपणीयरसभेदप्रदर्शनांगतये
 वेतिध्येयं॥प्रसिद्धावतारक्रममनादत्यरसक्रममनुसरताग्रंथकृतैवस्पष्टिकृतोसावाशयः॥यदपिभक्तप्रेमास्पदचरणसाब्धिध्यातौतवास
 सःस्मृतिद्वारानिखिलनखशिखभूषणविशिष्टभगवतात्ययंकृतयापीतवासःपदेव्याचक्षते॥तदप्येवंविधस्थापितचरणस्येदंलेनावाक्यार्थत्वे
 स्थितेकथंस्मारकत्वमितिभक्तिभरप्रधानास्तएवदरमुकुलिलोचनेविदाकुर्वंतु॥१॥प्रकृतग्रंथस्यरसोवैसदतिश्रुत्याततच्छास्त्रसिद्ध्यर्थप्रति
 पादकत्वाविशेषपिलोकिकाल्हाटभूयिष्ठतयाप्रतिपादनमतिमुकुमाराणांराजकुमाराणांशास्त्रव्याकुलितानःकरणानामप्यतःकरणविनो
 दपुरःसरंनिरूपणीयार्थप्रतिप्रत्येस्यादितिनवीनग्रंथारंभइत्याह॥भानुनारसंतरंगिणीक्रियतइत्यन्वयः॥रसस्यभूयस्त्ववतरंगाकुलतया
 तैन्त्राक्षणद्वयादेःसाधुत्वायेत्यवेति=१ ९=असावेवनथाकिमितिप्रदर्शितइतिजिज्ञासायाविनिगमकविधयाविषयवैमुख्यस्यापिकलस्यस्मरणदित्यर्थः=९
 ४=पीतवासःपदेयदिचरणार्थकृतदाचरणतस्यदेस्मारयेद्द्रष्टानसंकेतसंबंधात्॥चरणोद्गोपकेनस्मारितमपिपदंभगवन्तंस्मारयेन्नचरणमेवासंबंधान्तकृतःसंबंधिसं
 बंधिनिमेखलादिः४

र. त.
३

रसतरंगिणीपदप्रतिपाद्यत्वं संभवतीत्यतस्तंविशिनष्टि॥भूरिरसेति॥रसस्यजलसाम्यमानंदंशवरणप्रक्लादकत्वाज्जनंयथास्वावरकं
भूरेखाद्यधोनयतिनथायमपीतिभावः॥पुनःकौटशीसाशास्त्रादिशास्त्रमेवकांतारंदुर्गमेवत्मेदुरूहत्वात्तस्मिन्श्रान्तायाविमनस्कता
प्रयोजकतयाश्रमतुल्यदुरधिगम्यताशालिन्याःशान्तिकारिणीगुखावगमहेतुः॥२॥अत्रग्रंथेसहृदयानामेवरसोद्धोधाधिकारइत्याह॥
स्वाबुद्धिस्था रसतरंगिणीसमाख्याभानोर्वाणीकमलिनीसरोवरभूमिर्भानुप्रयुक्तविकासवत्तयाकमलत्वारोपविषयपदकदंबवदितत्वात्॥
कृतधियःसहृदयास्तत्रभूमौहंसारसास्वादकत्वादित्यत्रविषयेयुक्तंप्रतीयतामित्यर्थः॥३॥बलात्प्रवृत्तैःकर्कशांतःकरुणैःरसस्याविलम्बम

भारत्याःशास्त्रकांतारश्रान्तायाःशान्तिकारिणी॥क्रियतेभानुनाभूरिरसारसतरंगिणी॥वाणीकमलिनीभानोरेषारसतरंगि
णी॥हंसाःकृतधियस्तत्रयुक्तमत्रप्रतीयतां॥गिरांदेवितरंगिण्यांवारयक्रूरवारणान्॥यद्विष्यतिलोकानामाविलोविरलोर
सः॥हेतोःपूर्ववृत्तिव्रनियमादतःपूर्वमेवतस्यापन्यासःसमुचितोरसस्यहेतवोभावादयस्तेनरसभ्यःपूर्वभावादयएव
निरूप्यन्ते॥

न्यत्वंचमाभृदितिवागपिष्ठात्रींदेवतांप्रार्थयते॥हेगिरांदेविसरस्वतितरंगिण्यांक्रूरवारणान्क्रूराःकर्कशांतःकरुणास्तएव
वारणाभधिकारविचारशून्यत्वात्तान्वारयदुर्बोधत्वापादनेनप्रथममेवनिवारय॥यद्यस्मात्लोकानांविवेकयतामपिप्रसभसमाहृतदूषणगणत
याविलःसहृदयनाशून्यतयास्फुटमप्रतिपत्तेर्विरलश्चरसोभविष्यति॥गजोहिजानुमात्रजलसंतुष्टतयातत्रत्यभूरखाकर्षणेनाविलम्बतल
स्पृश्यजलासंस्पृष्टतयाचात्सरसस्वयमुपभुङ्क्तेततएवप्रतिबंधादन्यपितावन्मात्रमेवोपभुंजतइतिभावः॥४॥रसनिरूपणस्यैवादिष्टतयाभा
वनिरूपणमप्राप्तकालमित्याशंक्यसामान्यमुखव्याप्तिप्रदर्शनपुरःसरंतन्नियामकमाह॥हेतोर्हेननिरूपणस्यपूर्ववृत्तिव्रनियमात्संगतेरनंतरा

नोका

रामः

३

व्यंजनानुक्रममन्ताराविशेषपिसस्वरूपप्रापणोनचमन्तारातिशायकत्वात् ५

भिधानव्याप्यतयाकार्यत्वलक्षणसंगतिशालिकार्यनिरूपणपूर्वत्वनिपमादित्यर्थः ॥ यद्वानिरूप्यक्रमस्यनिरूपणक्रमनियामकतयापथाश्रु-
तएवग्रन्थः साधुः ॥ भूतः कार्यनिरूपणात् ॥ तस्यहेतोः समुचितद्वयंतेनयोयद्देनुः सतन्निरूपणात्पूर्वनिरूप्यदतिसामान्यमुख्याधिकृताभ-
वतितेनसमुचितद्वयंतः पाठः काल्यनिकृदतिनभ्रमित्यंभावादयोभावप्रधानाभावविभावानुभावाः ॥ तेनरसहेतुनस्यभावायन्यतमत्वव्याप्य-
त्वेन ॥ भावादयएवेति ॥ यथाक्रममितिशेषः ॥ नन्वेवंस्थापिभावविभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावनिरूपणानांक्रमोविरुद्धः ॥ कार-
णत्वेनसकलनिरूपणप्राप्त्येव्यभिचार्यपेक्षयापिसुंदरस्यस्थापिनोभ्यर्हिततयाप्रथमंनिरूपणेपिविभावायपेक्षयासुंदरत्वाद्यभिचारिनिरू-
पणस्यतदनंतरंप्रसंगोचित्यादिनिवेत ॥ सत्यं ॥ नुत्ययुक्त्यास्थापिव्यभिचारिणोरपिकारणतयाविभावनिरूपणप्राप्तौवक्ष्यमाणरीत्या

रसानुकूलोविकारोभावोविकारोन्यथाभावः ॥

स्थापिविविधेयविभावपदप्रवृत्तिनिमित्तकस्यविभावस्यस्थापिनिरूपणंविनानिरूपयितुमशक्यत्वादिभावपूर्वस्थापिनिरूपितोनुभा-
वस्तुनदिदंद्वयमेवव्यभिचारिव्यंजनसममितिपरिशेषावतारायविभावोत्तरंनिरूपितः ॥ सात्विकभावस्यद्विरूपनासूचनायपरमनुभावव्य-
भिचारिणोरंतरासोनिरूपितइतिमर्वचतुरम्रं ॥ भावंलक्षयति ॥ अत्ररसानुकूलरसानुकूलज्ञानविषयोतएवविकारोऽज्ञायमानस्यज्ञायमान-
त्वंतत्वं ॥ तथाचज्ञाननिष्ठरसानुकूलतायांविषयतयावर्कदकत्वंभावसामान्यलक्षणपयंवसन्नं ॥ नचैवंहावेधतिव्याप्तिरितिवाच्यं ॥ तेषामपि
भावत्वेनलक्ष्यत्वात् ॥ भावत्वेनलक्षितानामपिहावत्वेनपृथङ्निरूपणंतुनेवानौचित्यमावहति ॥ एतेनविकारोन्यथाभावइत्ययुक्तं ॥ नायिकाया-
लंबनविभावेषुचंदनाद्युद्दिपनविभावेषुचाभ्याप्रेरितपरास्तं ॥ यथाक्तविकारत्वस्यतेषपिसंभवात् ॥ नचांतरभावेष्वव्याप्तिस्तेषांस्वरूपतएवानु-
१= सैसमानाधिकरणनाकिकरमानुकूलतातेनलक्ष्यतात्

र. त.
४

भावतयापराभिमतमित्यर्थे सुयो जमेवादिपदमत आह = ८

भवतीत्याशंकते = ३

३ = एतस्यापितयोरंगकारे = ३ ५ = स्वसाध्यभोगहेत्वदृष्टवदात्मत्वं = ५ ६ = इन्द्रः सहसनयन इति वदिष्टा पक्षावह = ६ ३ = विकारत्वस्यैकस्याभावात् नोभयलक्षणत्वं स
कृत्वादिति वाच्यं ॥ ज्ञायमानत्वमित्यत्र ज्ञानस्य साक्षिरिति साधारणस्य विवक्षितत्वादिति केचित् ॥ तन्न ॥ सर्वत्र भावपदव्यवहाराभावात् ॥ न च
विभावो न भाव इति भावपदव्यवहारस्य योरपीति वाच्यं ॥ तत्र भावपदप्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्य विशेषणभावयंति न यानुभावयंतीति न्युत्पत्त्यं
गीकर्तृभिः सर्वैरेवांगीकृतत्वादेव न्याय्यमभिचारिभाव इति वहिभावभाव इति तथानुभावभाव इति च कदाचित्प्रयोजनम् ॥ न चानुगमादयं सा
त्विकभावेऽप्युपशरीरेष्वपि तुल्यो नुयोग इति वाच्यं ॥ विकारपदेन प्राणिप्रयत्नानौपाधिकप्राणिस्तत्ताकत्वं गायते यदाह विकारो न्यथा भाव इति ॥ अ
न्यथेत्यस्य यत्नं विनेत्यर्थाद्भाव इत्यस्य सत्ताश्रय इत्यर्थात् ॥ प्राणित्वं च शरीरावच्छिन्नात्मत्वं शरीरत्वं च चेष्टाश्रयत्वं चेष्टात्वं च जातिविशेष इति नानु
गम इति ॥ तदेतद्द्वयं रुदेवाग्रे स्फुटं पिब्यति ॥ तच्च तेषामप्यविशिष्टमेवेत्याशयात् ॥ भावादप्यस्य भ्यस्तपाठाद्वास्तद्विन्नाश्रयसहेतवो निरू
प्यत इति वदतौ ग्रंथकर्तुः सर्वसाधारणभावत्वस्यानभिप्रेतत्वाच्च ॥ किंचरतिर्देवादिविषयायमभिचारितया जित इति सूत्ररतिपदस्य स्थापिभाव
मात्रोपलक्षकत्ववद्वाभिचारिपदस्यानेकरसानुगुण्यसाधर्म्येण शरीरमात्रोपलक्षकत्वं लक्षणाजुरोधाद्युक्तं न त्वन्येषामपि ग्रंथरुदनभि
प्रेतस्वकपोलकल्पितलक्षणाक्रान्तानां सर्वेषां ॥ अजित इति तु योग्यतावशादांतरे समन्वेति न शरीरेऽपि पयसासिंचतीत्यादौ सेक इव द्रवद्रव्ये
न करकायामिति ॥ तथा च जितस्यैवांतरस्य भावपदव्यवहार्यत्वेऽपि बाह्यस्यातथाभूतस्यापितथात्वं तेनाभिमतमिति किमिति दूरंगत्वा ॥ विकार
१ = नैव जितोऽयमभिचारित्येवांतरबोधोपपादनेऽपि विशेषणस्येतरान्वयितावच्छेदः ॥ ३ भावव्यवहारविवादविषया येन्येतेषां सर्वेषामिति योजनीयम् = ३
कं न निर्विशेषितमिति महावाक्यार्थबोधानुपपत्तिर्देवारेवेति शंभुमुपलक्षकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य न स विशेषणत्वं किं नु स विशेषितस्यैवोपलक्षकत्वं पथासित्यं कुरा
दिकं सकर्तृकमित्यत्र सिति पदसमभिप्राहता कुरपदस्य जन्यमात्रोपलक्षकतेत्यभिप्रेत्याह तथा वेति न स्य तावच्छेदकं चानजितान्तरमभिचारिभिन्नत्वमेवानुगतं वाच्यमित्या
शयः ॥

नोका

रामः

४

५=वस्तुनोवानेकरसानुकूलत्वंविव
 ३=ननेतावतानेकरसानुकूलत्वंविवसितंतथाचस्यापिन्यव्याप्तिरित्याशंक्याह=३ २=ज्ञानांतराद्वारकत्वेसत्यनुकूलत्वमात्रं=२ सितमितिवक्तुंभूमिकामाह=५
 त्वंयत्नादावपीतिरसानुकूलत्वमुपात्तं॥यत्तुरसकायेतिप्रसंगवारणायज्ञानांतराद्वारकत्वंचर्वणागतानुकूलत्वेविशेषणमिति॥तन्न॥स्वरभंगा
 न्यशब्दसामान्यस्यैवप्राणिप्रयत्नसाध्यत्वाद्द्विकारपदेनैवांगारुष्ट्यादीनामिववारणात्॥तौवन्मात्रंचविभावादावपीतिविकारत्वंविवक्षि
 तं॥मोहापिताद्यांतरहावानांतुंगारएवानुकूलत्वंनरसांतरइतिनतत्रातिव्याप्तिःस्थायिनोमपिरसांतरेव्यभिचारितयानुकूलतास्येवेतिना
 त्राप्यव्याप्तिरितिसर्वसुख्यएतेनरसानुकूलचर्वणाविषयविकारस्यभावत्वे॥कालगरुद्र वंसाहालाहलवद्विजानतीनितराअपिनीलोत्पल
 मालांबालाव्यालावलिकिलामनुतेत्यादौविप्रलंबानुभावभूतप्रकृतभ्रमेतिव्याप्तिरितिब्रुवंतो नव्याःसमाहिताः॥यत्तुरसद्वयानुकूलज्ञान

विकारश्चद्विविधःआंतरशरीरश्चांतरोपिद्विविधःस्थायीभावोव्यभिचारीभावश्च॥शरीरास्तुसालिकभावादयः॥

विषयेनुभावभूतज्ञानेतथाप्यतिव्याप्तिः॥यथामम॥शिविरप्रविष्टमात्रंपरोक्षमपिचापरोक्षमिवहितं॥स्वीयाअपिपरकीयाःपश्यन्तिवनेपि
 पत्तनेप्यवलादृत्यत्रविप्रलंबभयानकयोरनुकूलेशजाध्यासइति॥तन्न॥चर्वणायांव्याश्रयगाह्यांतरविषयकान्यत्वस्यविशेषणात्॥नच
 ज्ञानंतथाभूतंयत्नादिवानांतरमितिनेकाप्यतिप्रसंगः॥नवाप्रतियोगिकोदोव्याश्रयगाहिल्लविशेषणाच्चव्याश्रयनवगाहिचर्वणाविषय
 मत्यादावव्याप्तिः॥रसोवैसइतिश्रुत्याखंडानंदस्वरूपनयाप्रतिपिपादयिपितस्यापिरसस्यानुकूलतारसनिरूपणावसरेवस्यते॥आंतरभावा
 दीनामन्यतमलक्ष्यतावगतिप्रसक्तान्यजातीयातिप्रसंगशंका मपाचिकीर्षुलक्ष्यताप्रतिपत्त्युपयुक्तविभागमाह॥सालिकभावादयइत्यादिपदे
 तुगणितानंतर्गतजंभायाःपरिगणनाभिप्रायं॥आंतरशरीरनिष्पेक्षधर्ममसंभावयतांमनोविकारमात्रस्यलक्ष्यत्वंवदतांकेषांचिल्लक्षणमाह॥
 ६=शृंगारवीरप्रकृतिकपुरुषभेदेनव्यवस्थितेरसद्वयेःनुकूलत्वंचर्वणायांव्यवस्थितायामवस्थापिनइवबोध्यं=६ ४=नयावानेकरसानुकूलत्वंनोपादेयमितिभावः ४

र. त.
५

६=सेतरत्वस्यारोपलागमकत्वात्=६

१=लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरैक्यसतिविरहात्तस्यापिलक्ष्यतावच्छेदक

नौका

१=आमाडोश्चेतिस्त्रेपररूपविधिविषयत्वंसरेस्तिनवेतिसंदेहेनिषधपरेनचसरोरूपमित्युचितेनचसरोरूपवानितिमहाभाष्योक्तेः=१ त्वंसंभवतीत्यतआह=१
तुल्यवदितिस्वार्थेमतुप्रयोविधमहाभाष्यप्रयोगात्॥तदर्हमितिस्वसौयुज्यतेवतिः॥तथाचानेतोभावपदवाच्यत्वस्यैवलक्ष्यतावच्छेदकस्यो
भयसाधारण्यलक्षणस्यविकारपदेनचित्तकायविकाराणामपिप्रागुक्तयुक्त्यानुगमोयुक्तइतिभावः॥सजातीयैरतिरस्तमूर्तिमान्॥
आत्मभावेनयत्यन्यान्सस्यायीलवणाकरइतिप्राचीनवाक्यमेकैकभागमात्रस्यैवलक्षणत्वसंभवेतदितरभागवेयर्थ्यापत्यालक्षणद्वयतात्प
र्यकमिति वक्तुं तदनुवदति॥यथाश्रुतेतुयथोक्तकामिनीजिज्ञासाघटितसामग्रीसंपन्नग्रहविषयकामिन्याघटित्याप्तिवारकतयासत्यंतस्य
यभिचारिवारकतयाकस्यचिदभिप्रेतस्यविशेषस्याप्यर्थवत्वमिति बोध्यं॥इतरेतिसैरूपकीर्तनंभावस्येत्येवविवक्षितं॥आत्मभावलोपना

यत्तुमनोविकारोभावस्ततश्चदेहविकारेसेदादौभावपदप्रयोगोगौणइति॥तन्ना॥तुल्यवदुभयत्रापिभावपदप्रयोगेणविनिर्गतं
मशक्यत्वात्॥लक्षणानुरोधेनलक्ष्याव्यवस्थितेः॥इतरभावस्यात्मभावलोपनायकत्वेसतिसजातीयविजातीयभावानभिभाव्यः

प्रथमः ॥ सकृत्सेसतीति॥आत्मभावत्वस्यस्वरूपत्वस्योपनायकःप्रापकोवभासकइतियावत्तत्वेसतीत्यर्थः॥सजातीयेत्यादि॥स
जातीयारतेरत्यादयोविजातीयारतेर्निर्विदादयः॥तदनभिभाव्यत्वंचतदसाधारणरूपेणतद्गानप्रतिबंधकसामग्रीसंपन्नचर्वणाकत्वं॥भ
त्ररूपकमात्रेणानभिभाव्यत्वस्यावगतिर्विशेषोपादानेनत्वात्मभावलोपनायकत्वस्येतिद्योतयितुंवरमनिर्दिष्टस्यविशेषणत्वमेवेतिवास्यविशेष
णत्वेनोत्तरेखः॥अत्रेदंबोध्यं॥समुचितललितसंनिवेशचारुणा यथामदीयेन॥दयितंहृदयेनसंस्पर्शतीसमयेनाप्रतदर्मिकापिबन्ती॥मुहुरं
हितदस्यप्यपाठीनिशिवात्मातनुगौरवंवहंतीत्यादिनाकायेनसमर्थिताःपदार्थाःसहृदयहृदयंप्रविष्टाःसंतःसहृदयतासहकृतेनतदीयभाव

रामः

१=मुद्रिकाशरवाचनंस्थायिनः कार्येयभिचारिणविनाकथमित्युत्थिताकाक्षयानात्रसमाप्रपन्नराजत्वे=१ २=क्रियाघटितवाक्यार्थत्वात्सर्ववाक्यक्रियायां समाप्यतदनुकूलत=३

नारूपव्यापारेण स्वस्वासाधारणरूपविनिर्मुक्त्येव तेषां स्फुरन्ति तथा सत्येव तेषां स्फुरन्ति यविभावानुभावव्यभिचारिभावशब्देन व्यपदिश्यंते तैरेते द्वेष्य
तादिभिरालंबनकारणैः सादरतदूर्मिकावलोकनादिभिरुद्दीपनकारणैर्मृदिकाक्षरवाचनादिभिः कार्यैस्तनुमोरव्यक्तौत्सुक्यादिभिः सह
कारिभिश्च संभूय कंश्चित्प्रमातृगतैः पुनरलौकिको व्यापारः समुत्पद्यते तेन चाखंडानंदावरकमज्ञानमपसार्यते पस्यते चात्मचेतन्यावरणे परि
मितप्रमातृत्वं यत्प्राकृतस्वस्मिन्समारोपितमासीत्तद्वागेवासत्कल्पं भवति ॥ एवं स्थिते स्वप्रकाशेन निजस्वरूपानंदेन सह प्रमात्राप्ररूपेण र
त्यादिः स्थायीगोचरीक्रियते तथा च तादृशभगनावरणविहिंशिष्टोरत्यादीरसद्व्युच्यते ॥ न चात्मचेतन्यस्य स्वप्रकाशतया स्वविषयत्वेऽपिरत्या
दिविषयत्वे मानाभाव इति वाच्यं ॥ अंतःकरणधर्माणामासांसिभास्यत्वं स सर्वैरेवाभ्युपगमात् ॥ तथापि विभावादीनां भानंदुर्लभमेवेति चेत् ॥ स्व

इतरानभिभावो मनोविकारः ॥

प्रतुरगादीनामिव तेषामपि सांसिभास्यत्वं मविरुद्धमेवेति सिद्धं तात् ॥ तथा चाहः ॥ व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृत इति ॥ व्य
क्तव्यक्तिविषयोरुक्तः ॥ व्यक्तिश्च भगनावरणाचिदेवा यथा हि शरावादिनापि हि नो दीपस्तन्निवृत्तौ सत्यां संनिहितान्नृपादिपरस्मृता न्यदार्था
न्यकाशमतिस्वयं च प्रकाशते ॥ तथैवात्मचेतन्यं विभावादिसंवलितान्नत्यादिन्यकाशयति स्वयं च प्रकाशते ॥ तत्राप्यविशेषः ॥ यथापानकपा
ने विभिन्नजातीयारसानपृथक्पृथग्भवमासते ॥ एवं विभावादयो न रत्यादिव्यतिरेकेण किंतुरत्यादिरूपेणेवेति तदभिप्रायक एवायमोरंभः ॥ तत्र प्र
कृतलक्षणवाक्यसंलक्षणद्वयतात्पर्यकत्वेऽपि विशेषदत्ते साजात्यादिघटनाया अर्थतया तामपहासतदुलं प्रथमं परिष्करोति ॥ वैश्वानरशुक्ला
धारणशुक्लादिनाशुक्लरूपग्रहेऽप्रतिबंधिका सामग्री एथिवीलौहित्यग्राहिका सामग्री तत्संपन्नग्रहविषये एथिवीरूपेति प्रसंगवारणाय मनो
विशिष्टलक्षणनिर्भरभावादारभ इत्युक्तं = ३

३= विभावनावच्छेदकादीनां कचिदप्रतिपादनात्तदभावः= ३ १= एतेन कामिन्यन्याप्रिवारकं सत्यं न मिति व्याचक्षाणाः परस्तावेदित्या इति सूचितं= १

विकार इति चर्वणा प्रापकं ॥ स्यापि भावेतरभावानभिभाव्यत्वमात्राश्रयप्रसङ्गेतरानभिभाव्यत्वचनौ नुगतमतः सत्यं तं परिष्करोति ॥ सकलेशु मनोवि
कारेषु प्रधानमित्यर्थः ॥ प्राधान्यं च स्वात्मकतयेतरेषां ज्ञापनमेव तच्चांतरभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वं ॥ मनोविकारो वेति ॥ तथा चांतरभावविशे
ष्यकारोपप्रकारत्वे सति विभावानुभावमभिचारिभावान्यतमाभावसहितोक्तान्यतमसंपन्नचर्वणा कत्वं स्यापि भावसामान्यलक्षणं पर्यवसन्नं ॥ स्या
यीभाव इति ॥ इदं च प्रथमद्वयस्य विवरणं ॥ अतएव लक्षणद्वयेष्याकांक्षावशात् लक्ष्यस्य निर्देश्यत्वेऽपि परिष्कारयथाश्रुतयोर्विवरणं विव्रीयमा
णभावं परस्परं द्यौनपितुं विव्रीयमाणविशिष्टलक्षणवाक्यघटकसकललक्ष्यनिर्देशविवरणतामाविष्कृतुं दलद्वयविवरणविकल्पोत्तरमस्य सं
कल्प इत्युद्धारः कल्पः ॥ अन्यथा प्रथमपदानृत्यैव सामंजस्यादस्योपादानमनुपगमश्चानभिक्तकथैव स्यादिति ॥ तत्र सत्यं तत्प्रयोजनमाह ॥ तथा

सकलं प्रधानो मनोविकारो वा स्यायीभावः ॥ न च व्यभिचारिणि सात्विकभावे वा व्यभिचारः ॥ तस्येतरभावस्यात्मभावत्वोपनायक

त्वाभावात् ॥

च व्यवहारोपपिके त्रलक्षणे मनोविकार इत्यनेन यथोक्तचर्वणाऽविषयवाह्याभ्यंतरसामान्यवारणसमर्थतया विधुच
र्वणा कृत्त्वमात्रोक्तौ सात्विकभावेति व्याप्तिः ॥ आंतरभावनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयांतरभावत्वमात्रोक्तौ तु व्यभिचारिभावेऽपि
व्याप्तिरिति विशिष्यविशेष्यताप्रकारताघटितं सत्यं तमुपात्तमिति भावः ॥ भावविशेष्यकारोपप्रकारे घटेति व्याप्तिवारणाय विशेष्यं ॥ तत्रापि
रसेऽपि व्याप्तिवारणाय सहितोक्तमन्यतमविशेषणं ॥ चर्वणायामन्यतमसंपन्नत्वानुपादानेऽपि घटेति व्याप्तितादवस्थमिति तदुपादानं ॥ त
यानशेषवैयर्थ्यात् लक्षणद्वयमित्याशयः ॥ व्यंग्यांतरन्यायेन व्यभिचारिचर्वणाया अप्यभ्युपगतेः ॥ केचित्तु व्यभिचारिणामपिरसत्यायेन चर्व्यमा

७= न च सात्विकभावो न मनोविकारः व्यवहारोपपिके त्रलक्षणे तत्साधारणोक्तमनोविकारत्वस्यैव विवक्षितत्वात् परंतु ४= प्राधान्ये विशिष्यविशेष्यतादिघटनाप्रयोजनं दर्श
यथाश्रुतेनापि सात्विकभाववारणमित्यर्थे धननायैव चरमेतस्य निर्देश इत्याह तथा चेति= ७

नौका

रामः

यतिभूतरेति= ४

जानाविशेषणकविभानव्यक्ते=६ ६=तथाचतत्रव्यवहारप्रसंगाज्ज्ञोक्तस्यतथात्वमिति=६ ५=व्यावर्तकस्यैवव्यवहारोपपिकत्वमस्तिन्याशयः ५
 णतयाविभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वंव्यभिचारिविभावोपिकश्चनभावःसंभवत्येवयथामोहस्यभयमसूयायाःक्रोधः॥नन्वेवंरसभावका
 व्यसंपन्नचर्वणयोःकोविशेषदुनिवेन्नहितयोर्विभावादीनांतथावभासानवभासाभ्यामेवविशेषब्रूमःकिंतुसंनन्यमानत्वविद्युद्व्योतप्र
 यत्वाभ्यामितिगहाणेतिवदंति॥तन्मतेमभिचारिभावेतिव्याप्तिवारणायसंतन्यमानत्वमार्गोपेदेयमित्याविकुर्वन्स्यापिपदप्रवृत्तिनिमि
 त्तदर्शयति॥आप्रबंधमितिवावत्॥नचचित्तवृत्तिरूपाणाममाषामाशुविनाशित्वात्कथंस्थापित्वमितिवाच्यं॥मुहुरभिव्यक्तेरेवस्थापित्व
 प्रतिपत्तेः॥तथाचतावनेवव्यभिचारिवारणाद्गुरुतरदलान्तगंभोःनतिप्रयोजनवृत्तिभावः॥रत्याद्यन्यतमत्वंस्थापित्वमितितुनयुक्तं॥रत्या
 दीनामध्यैकस्मिन्प्ररूढेन्यस्याप्ररूढस्यैव्यभिचारित्वोपगमात्॥यथाभम॥विकृन्नबाहुं पतितं पुरस्तात्समेत्यभूरिश्रवसंसमीक्ष्य॥प्रेम्णा
 चरमसमयपयंतस्थापित्वादस्यस्थापित्वव्यपदेशः॥सचाष्टधा॥तत्रभरतः॥रतिर्हामश्वशोकश्चक्रोधोत्साहोभयंतथा॥जग
 त्साविस्मयश्चेतिस्थापिभावाःप्रकीर्तिताः॥तत्रेष्टवस्तुसमीक्षाजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णारतिः॥समालिङ्गितबाहुखंडनिर्मुक्तकं
 ठविललापबालेत्यादौप्रेमशब्दमात्रागतारतिःकरुणव्यभिचारिणी॥यदाप्रधानपरिपोषार्थसोपिप्ररूढःक्रियतेतदारसवदलंकारएवा॥यथा॥
 भयंसरशनोक्कर्वीपोनस्तनविमर्दनः॥नाभ्युरुजघनस्पर्शनीवीविस्त्रसनःकरद्वयादौभुजखंडावलोकनोद्दीपितप्रत्यभिज्ञादिसंचारितगम्य
 रोदनौद्युनुभाविनरतिरूपःशृंगारःकरुणपोषार्थप्ररूढःकृतोलंकारएवननुभावइतिकृतं परदूषणोद्भावनेन॥तंविभजते॥विभागविषयेभ
 रनोप्याहेत्यर्थः॥एवमग्रेपि॥यद्यपिशान्तरसस्थापिभावोनिर्वेदोप्यत्रैवगणयितुमुचितस्तथापिसंतत्रेच्छताद्व्यभिचारिष्वेवगणितइत्याह॥प्रकी
 र्तिताइति॥तथाचनिदर्शनस्यनिदर्शनांतरेपूर्वकत्वप्रतिपादनेनयथास्थितमेवज्यायइतिस्मृचितंभक्त्यादयस्तुभावाएवनरसागुनिवचोगोरतादित्या

यगस्यक्रोभविष्यति॥रतिलस्ययति॥

रत-
9

तत्र तेषु मध्ये ॥ इष्टसाधनवस्त्वालंबनाया समीहात ज्ञान्या मनोविकृतिर्मनोविवर्त इत्यर्थः ॥ सचापे सात्मकं ज्ञानं तज्जन्यः संस्कारो वेत्यन्यदेतत् ॥
 ॥ एवमग्रेऽपि ॥ यत्किंच वस्तु सुखमित्याचक्षते ॥ तद्वस्तु पदानर्थक्या दुपेक्षणीयं ॥ किंच सुखसमीहाजनितमनोविकृतेः सुखाकारतया नरत्या-
 त्मकं ज्ञं तथा सति शृंगारे रतिस्थापित्वानापत्तेः ॥ सुखानवभासेषु विप्रलंभशृंगारे स्त्रीपुंसयोरेव समीहाविषयत्वात् ॥ सांनिध्ये सुखेकांतवत-
 रंतीं न वारयामः ॥ प्रतियंति चानुभवरसिकाः ॥ सखिसंचरतु यथेकं मयि वामो वा दक्षिणो वास्तु ॥ आसद्वप्रे यावन्मांगता गतेरेव जीवयति ॥ अत्र
 तदीययथेकसंचाराशं सया सुखानुद्देश्यत्वमभिधाय आसद्वेत्यादिना परमप्रेमास्पदता प्रेयस्यभिहिता ॥ फलेकाधीनोपायेकातिरिक्तमनो-
 विकृत्यनंगीकारे तु समीहांते नैवोक्तरीत्या विवक्षितार्थलाभशेषवैयर्थ्यमित्यलमाग्रहेण ॥ अपरिपूर्णति ॥ रसभावानापन्नेत्यर्थः ॥ तथा च स्त्री

नोका

सा च कचिद्दर्शनेन कचिच्छ्रवणेन कचित्स्मरणेन ॥ यथा ॥ चक्षुर्यस्य रूषीवलोनगदितं पीयूषपाथो धरोभूः संज्ञापरिचारि-
 का समजनिस्मृतं स्मितं दोहदं ॥ संतापं तरुणार्ककर्कशरुचिं निश्वासवाताहतं कस्मादेष सहिष्यते सखिसचं प्रेमद्रुमः कोमलः ॥

पुंसयोरन्योन्यालंबनः प्रेमाख्यश्चित्तरुतिविशेषोरतिरिति फलितं ॥ अत्र सर्वेषु स्थायिभावलक्षणेषु पृथक्त्वार्थविशेषणाद्रूपेणानातिव्याप्तिरिति
 बोध्यं ॥ स्थायिस्वरूपनिष्पत्त्या यद्विशदं दर्शयति ॥ न च स्वजनकानुभवेन स्मरणगतार्थमिति वाच्यं ॥ तदानीं वासनाविशेषाभावेन तदनिष्य-
 ते रित्यग्रेऽप्युक्ता भविष्यति ॥ हे सखि सख्योत्पत्तेरुपादेयत्वेनानुभूयमानो त एव कोमलः संभाव्यमानबहुविधः प्रेमद्रुमः प्रेमैवद्रुमः क्रमवर्द्धिं शु-
 त्वात्तरुणार्ककर्कशरुचिं मध्याह्नजं भ्रमाणचंडांशुचंडं संतापं पंचेषु ज्वरं निश्वासवाताहतं च कस्मात्कस्य बलात् सहिष्यते सोऽहं शकुनात्स-
 को यस्य चक्षुःरूषीवलोनमनोभूः साकर्षकत्वाद्निगदितं वाक्पीयूषपाथो धरः प्रेमवर्धकतया क्रजुतारूपा मृतपरिपूर्णाद्द्रुसंज्ञापरिचारिचारि

रामः
9

कादतरापरिकेद्यतयागोपकत्वादंतर्भावप्रकाशकतयास्फीतंरव्यानिकरंस्मितंदोहदमकालेपिस्वेच्छाविहाररूपफलसंपादकत्वादितिभावः॥यत्तुपुनरागमनमंथरंप्रियंप्रतिसखींप्रेषयितुकामायानायिकायावचनमिदंनोदाहरणंसंगच्छतेयतःकस्मात्पदगम्यचिंतादिभिःसंचारितोनिःश्वासाद्यनुभावितोनायिकागतोविप्रलंभशृंगारएवप्रतीतिपथमवतरतिनस्थायिभावमात्रं॥नचतथापिविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसूत्रेमिलितानांभ्यजकत्वोक्त्यानात्ररसप्रतीतिरालंबनस्यनायकस्यानुपादानादितिवाच्यं॥तस्याशेषादेवलाभात्॥नचचिंताश्वासादेर्विप्रलंभकरुणभयानसाधारण्येनैकतरालंबनाशेषानियमइतिवाच्यं॥चक्षुर्यस्यरुषीवलद्वयादिनानायिकाकृतसादरावलोकनाकृष्टमनःप्ररूढप्रेमदुमादिप्रतिपत्त्यासहकारिण्यानायकस्यैवाशेषादन्यत्रहास्याभिव्यजकस्मितस्यात्यंतप्रतिकूलत्वात्॥आशेषादपिरसप्रतीतिरालंकारिकधुर्यैर्ममटभट्टैः॥विषदलिमलिनांबुगर्भमेघंमधुकरकोकिलकुजितैर्दिशांश्रीः॥धरणिरभिनवांकुरांकटेकाप्रणतिपरेदयितेप्रसीदमुग्धेइत्यादावालंबनोदाहरणरूपविभावमात्रस्य॥तथा॥परिमृदितमृणालीम्बानमंगंप्रवृत्तिःकथमपिपरिवारप्रार्थनाभिःक्रियासु॥कलयतिचहिमांशोर्निष्कलंकस्यलक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदपांडःकपोलइत्यादावंगमालिन्याद्यनुभावमात्रस्य॥तथा॥दूरादुत्सुकमागतेविलुलितंसंभाषिणिस्फारितंसंश्लिष्यत्यरुणंरहोतवसनेकिंचचितभूलतं॥मानिन्याश्रणानतिव्यतिकरेबाष्पांबुपूणेशणंचक्षुर्जातमहोप्रपंचचतुरंजातागसिप्रेयसीत्यादावुत्सुकादिषिशेषणभ्यग्यानामोत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानांभ्यभिचारिभावमात्राणामुपादानेभ्यभ्याधिकिंपुनर्दूयोरुपादानेसतीति॥तनु॥प्रकृतेकोमलपदेनानौचित्यप्रतिभानपरःसरमुद्देश्यतयानायकरतिमात्रतात्पर्यनिर्णायकेनाप्याशेषमूलसंतापासह्यत्वरूपविधेयतासर्वान्वयानुपपत्तिशैथिल्यप्रतिपादकेनश्रुदित्याशेषासंभवात्तदेतदभिप्रेत्याह॥कोमलपदादिति॥अप्रकषंयोतकादित्यादिः॥

नायिकानिष्ठप्रकृष्टरत्यादेर्व्यक्तिर्हि निरुक्तसामग्रीसमाजाधीनाभवति॥असाधारण्यात्साधारणस्य सातु साधारणे नैव संभवंतीति न तथेति
भावः॥एवमप्येपि न च कोमलपदाभावेऽपि प्रेम्णः स्वशब्दापातत्वाद्मनारम्यदोषेणरसत्वाभावेऽप्युदाहरणसंगच्छतएवेति वाच्यं॥स
त्रेन याणामेवोपादानेन दोषस्य रसत्वविरोधे मानाभावादित्याशयात्॥तस्याच्च त्रासाधारणोक्तान्यतरानुपादानेऽप्येतादृशोक्तान्यतराक्षेप
बाधकमप्युपन्यस्तमस्ति तदेव स्यापि भावोदाहरणमिति मंतव्यं॥हासं लक्षयति॥कुतूहलोद्देश्यकं यद्वचनादिवैसादृश्यमित्यर्थः॥कुतू
हनेति विशेषणव्यावृत्तिं स्पष्टयति॥नच कुतूहलोद्देश्यकादपि वचनवैसादृश्यात्कदाचिद्रूपकोपयोः संभवात्तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैव॥कुतूहल

कोमलपदादपूर्णता॥कुतूहलकृतवचनवेषवैसादृश्यकृतोऽप्रनोविकारःपरिमितो हासः॥वचनभेदवेषभेदकृतेभयेऽक्रो =
धेवानातिव्याप्तिस्तत्र कुतूहलकृतत्वाभावात्॥यथा तातचरणानां॥आगच्छन्नगरोपकंठमिलितैरावेष्टितो बालकैः शुद्धांते
परिचारिकाभिरचिरं सोल्लासमावेदितः॥साकूतंसकुतूहलं बलिवधूदं देपरोदापयत्यन्नं किंचिदुदंचितस्मितलवः पायात्सवोवा

फलोपहितत्वविवक्षयातिव्याप्त्युद्दारेऽपि कुतूहलपदार्थस्य हासस्यैव स्वलक्षणे निवेशादात्माश्रयोदुर्वारएव॥मुखविकासाद्यनुभावजनकस्य वै
सादृश्यस्यान्यसाधारण्येऽतिप्रसंगोऽसाधारण्येऽप्रसंगोदलांतरवैयर्थ्यच॥अन्यसामग्र्याभ्यानुपधायकतयाव्यक्त्यंतराप्रसंगवारकजातिवि
शेषपरिचयायैवदलांतरमित्यपि न युक्तं
निरुक्तविशेषणतात्पर्येण वचनविकारदर्शनजन्माविकासो हास इति फलितं॥इत्थंच हर्षातिव्याप्तिशंकावारणायैवदलांतरमित्येषादिगुत्तरा
प्यनुसंधेया॥अन्यदीयोदाहरणोपन्यासेऽस्मत्पद्येनेत्यादिग्रंथशेषाविरोधमुपपादयति॥नगरोपकंठमिलितैर्ग्रामसीमनिसमुदितैर्बालकैः

नौका

रामः

शिशुभिः कौतुकदिदृश्यावेष्टितो बलपित आगच्छन् चिरं दर्शनसमकालमेव परिचारिकाभिः किंकरीभिः शुद्धांते सरलांतः करणांतः परस्य बलिवधूं दं विषये सोल्लासं सहर्षमावेदितः कथितस्तथा बलिवधूं दं देसाकृतं तदीयो दंतपरीक्षा गर्भे सकृत् हलंतदाकृतिसमवलोकनजनित कौतुकपुरःसरं च यथाभवति तथा पुरः प्रथममन्दापयति सति किंचिदुद्वेहितस्मितलवः स्वयं बलिप्रदेयत्रैलोक्यभिस्तागहीतवेषाय चेदी हाराप्रत्तान् मात्रेण संभावनादीषदुल्लसितो हासानुभावभूत किंचिदास्यस्यंदोयस्य तादृशः सख्यमनोवोयुष्मान्यायादित्यर्थः ॥ अत्र यद्यपि वामनदर्शनजन्मान्नदानाद्यनुभावो हासः परिपुष्टो दृश्यते ॥ किंच वामनमुखविकासेनास्ति प्रविभावादिना च वामनगतोऽपि हासः परिपूर्णो वक्तुं शक्यस्तथापि लवपदप्रकाशिता परिपूर्णतेव प्रागुक्तप्रुक्त्या वामनगतहासे विश्राम्यतीति भवत्युदाहरणसंगतिरित्याह ॥ एकस्यापू

लवपदादपूर्णता ॥ दृष्टविश्लेषजनितोरत्यनालिंगितः परिमितो मनोविकारः शोकः ॥ न चेष्टविश्लेषजनितविप्रलंभशृंगा रस्य करुणरसत्वापत्तिस्तस्य रत्यालिंगितत्वात् ॥ न च रतिः प्रीतिस्तथा विनाशो कोपिनो त्यद्यते तथा चासंभवइति वाच्यं ॥

र्णत्वे तात्पर्यग्राह्यता लवपदे न व्यंजकांतराक्षेपमूलशैथिल्ये कृते न्यस्याप्यपरिपूर्णत्वे तात्पर्यग्रहपूर्वकं व्यंजकांतराक्षेपमूलशैथिल्यं तेनैवानुमन्यते चेत्तर्हि तत्रापि नो विद्देशइति धनयितुं सामान्यतस्त्वा परिपूर्णता कथिता ॥ शोकं लक्षयति ॥ अत्रापि क्लोपलक्षणं ॥ तेन तद्विकृताभावप्रतिपादकतत्रतत्रेत्याद्यग्निमग्रं योऽपि संगच्छतइति बोध्यं ॥ मनोविकारो वै क्लयाख्यः ॥ रत्यनालिंगितइत्यस्य प्रयोजनं शकोत्तरभावेन स्पष्टयति ॥ न हीत्यर्थः ॥ अत्रेकाविशेषणं ॥ तेन न बाधसंशयस्येत्याद्यग्निमग्रं योऽपि विरोधः ॥ प्रीत्यसमानविषयत्वस्य प्रीत्यप्रयोज्यत्वस्य क्लयनालिंगितपक्षार्थत्वे शोच्यमानस्यापि प्रीतिविषयत्वात्तद्वोचरमनोविकृतेस्तस्य योज्यत्वाच्चासंभवइत्याशंकते ॥ दृष्टसमीहां जनितमनोविकृतेरनंगत्वं रत्यनालिंगितत्व

र-त
९

मतस्त्वमृते जीवनाशदशायां तथा विधरत्यां वैकुण्ठस्य गुणीभावेन निरुक्तरत्यानां लिङ्गितत्वाभावाद्दिप्रलंभं गारो जीवत्यपि मृतत्वं निश्चयद नोका
शायां निरुक्तवैकुण्ठस्य तथा विधरत्यानां लिङ्गितत्वात् करुणोपनिर्वहतीत्याशयेनोत्तरयति॥ अयं भावः॥ तद्विषये इच्छां प्रति तद्विषये भावी ए
साधनता बुद्धिः कारणं॥ न च मृते भावी एसाधनता बुद्धिः संभवतीति कुतस्तत्र समीहा कुतस्तत्रातज्जन्या मनोविकृतिः कुतस्तत्रां विशेष
जनितमनोविकृतेरुक्तरत्यां लिङ्गितत्वमिति॥ कादंबरीया महाश्वेताया इति तु चंद्रमंडलाविभूत महापुरुषकृतसमाश्रयसनसंभावितपंड
रीकपुनरुज्जीवनाशाविरहसमानकालिकसंजात महाश्वेताचित्तवैकुण्ठ्याभिप्रायेणातएव तादृशपुरुषकृतसमाश्रयसनसमनंतरभाविनि
चंद्रापीडेन राजा सह महाश्वेतायाः संलापे विप्रलंभो नयैरुदाहृत इति नान्यतरा प्रामाण्यं शक्यं॥ निरुक्ताशयं प्रकटयति॥ जीविताशा जी
इह समीहा जनितमनोविकृतेरतेरुक्तत्वात्॥ कुमारसंभवे रत्याः कादंबरीया महाश्वेताया रघुवंशे जस्य प्रलापे करुण एवर
सः॥ तत्र तत्र बाधनिश्चयेनेष्टवस्तु समीहाया अभावात्॥ यत्र च मृत एव जीविताशा तत्र शृंगार एवरसः॥ बाधसंदेहस्य ग्रा
ह्यसंदेहपर्यवसिततया समीहाया अप्रतिबंधकत्वात्॥ वनसंदेहः॥ ननु जीवन्संदेहस्य मरणकोटितयामृतत्वेनावगते भावी ए
साधनता ग्रहाधीनसमीहाजन्यमनोविकृतिः कथं भवितुमर्हतीत्यत आह॥ तथा च जीवनाशदशायां तत्र भावी एसाधनता भावनिश्चयोनसं
भवत्येव एसाधनता भावसंदेहश्च एसाधनत्वसंदेहात्मक एवेयांस्तु विशेषो यदेकत्रेष्टसाधनत्वत्वेनापरत्रेष्टसाधनत्वाभावाभावत्वेनावगत
भवती एसाधनता संदेहे त्विच्छा संभवत्येव कथमन्यथा युद्धादौ पुमांसः प्रवर्तते निवर्तते च दावागौरित्यादि॥ केचित्तु यथामृतत्वेन निश्चिते स
व करुणस्तथा जीवित्वेन निश्चिते एव विप्रलंभः॥ इतरथा तु तथा विधसंदेहे करुणा वांतरभेद एव किं नोरीकृत आयुष्मता तस्मादेकतरा वांतर

शमः
९

भेदत्वस्य विनिर्गंतुमशक्यत्वात्तत्र करुणविप्रलंभस्य रसांतरमेव समामनंति॥ तन्न॥ यतः शृंगारस्यापि भावभूतायारतेर्वियोगकालीनत्वादि
 प्रलंभशृंगारे दुर्वारः॥ करुणस्यापि भावस्य रसनालिंगितशोकस्यासंभवाच्च करुणो दुर्वच इति पुनः सूक्ष्मदृशा विवेक्तव्यं सुधीभिरित्याह॥ मृ
 ते तत्वेन निश्चिते॥ जीवतोस्तत्वेन ज्ञातयोः॥ उक्तार्थे प्राचीनसंमतिमाह॥ अन्यथा जीवनाशा विरहपर्यंतं प्रतिप्रत्युपयुक्तोत्तराद्वा नुधावनस्य
 नर्थक्यापत्तेः॥ अथितिहे जीवितनाथ जीवस्य यथीति दैन्यमभिभ्रंजयच्छोकं प्रसातीत्यभिधा योऽथितया तया रसापुनरपि सितौ पृथिव्यां प
 रुषाकृतिहस्तपादविवेकपुरःसरं हरकोपानलभस्मकैवलं ददृशे ननु जीवनाशापीति भावः॥ यश्च विप्रलंभशृंगारे करुणात्मकत्वव्यपदेशः

तथा च पुनरेकतरस्मिन्मते प्रलापः करुणरसो जीवतोर्विश्लिष्टयोः प्रलापः शृंगाररसः॥ अतस्त्वरसरत्नदीपिकायां करुण
 रसोदाहरणमपि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधा योऽथितया तया पुनः॥ ददृशे पुरुषाकृति सितौ हरकोपानलभस्मकैवलं॥ ननु
 विप्रलंभशृंगारस्य पूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वाज्जीवतोरपि विप्रलंभस्य करुणरसत्वमायातमिति चेत्सत्यं॥ तत्र क
 रुणरसस्यागत्वेन भासमानत्वात् करुणात्मकत्वव्यपदेशः॥ सोऽप्यंगभूतचित्तवैकृत्यरुतस्य॥ न चैवं तुल्यपुक्त्या संदेहस्य नेरतिपष्ट
 वैकृत्यस्यापि वक्तुं शक्यतया यत्र जीविताशा तत्र शृंगारस्यैवधारणा संगतिरिति वाच्यं॥ रतिशेकस्यो रतेरेव प्राधान्यं वस्तुसंभवादित्याशया
 त॥ यदि तु तथा गुणप्रधाननियमानुमन्यते तर्हि वैकृत्यपृष्टारतिर्विप्रलंभोरतिपष्टवैकृत्यं करुण इति व्यवस्थेव व्यवस्थेति वक्तुमुपक्रमते
 ॥ पूर्वानुरागेति॥ संगमप्राग्भावहेतुकैत्यर्थः॥ अयमेवाभिलाषहेतुक इत्युच्यते॥ मानेति॥ अत्रापि पूर्वतिसंबध्यते तथा वैर्ष्याप्रणयान्यतस्ते
 तु कैत्यर्थः॥ अयमेवैर्ष्याहेतुक इत्युच्यते॥ प्रयासेति॥ प्रवासज्ञानहेतुकैत्यर्थः॥ अयमेव प्रवासहेतुक इत्युच्यते॥ करुणात्मकत्वादिति॥

स्यत्सामानाधिकरण्यभ्रमः कर्तव्यः स्वातंत्र्याभावादित्युक्तं भवत्येवमग्रेषु॥ अहमद्यसहस्रांजनापराधदिवसमारभ्यावधोरुत्यकार्मुकेत्यादि
 कार्मुकमेवलतासुस्वाकर्षणत्वात्तत्रविन्यस्तोहस्तोबुजमिवसंकोचविकासव्याप्तत्वाद्येनसतथाकिंचित्साटलभासीषल्लोहित्यकिमीरि
 तधवलद्युतिनिलोचनंयुगेउभयोर्लोचनयोस्तावन्निमेषोदयान्यश्माकंचनारंभान्नकरोम्यत्रोदयपदेनहेतुवशसंपन्नकार्यस्यानिवार्यत्वे
 पिकारणविघटनप्रयत्नेनोत्पत्तिरेवयथानभवतितथाकरोमीत्यर्थः करणव्युत्पत्तिसाधिव्यात्सृज्यते॥ चिरकालस्याप्युन्मेषनिमेषांतरालि
 कत्वाभिमानेनवर्तमानत्वविवक्षयालट्'कियत्कालमित्यपेक्षायामाहयावदिति॥ मेदिनीएषिवीक्ष्यककोटीत्यादिवाणायविदारितशत्रु
 भूतएष्योपतिशिरोविकर्णमालतीमालाच्युतपुष्परेणुसमूहैरामोदिनागंधवतीत्यध्याहार्येनतुभविष्यतीतिमावत्पुराणिपातयौल

किंचित्साटलपदादपूर्णता॥ शौर्यदानदयान्यतमरुतः परिमितो मनोविकार उत्साहः॥ वीरस्तु युद्धदानदयावीरभेदान्निधा॥

डित्यनुशासनादन्यथाक्रियावश्यंभावप्रत्ययानापत्तेस्तावत्कालपर्यंतमित्यर्थः॥ अत्रापिगुर्वपराधादिविभावितोविशिष्टप्रतिज्ञाद्यनुभावि
 तः क्रोधः परिपूर्णएवतथापि किंचित्संदेहेवलएवक्रोधेतात्पर्यग्राहयतिनतुप्रतिज्ञायाकाद्यासेपेणपूर्णेपीत्याह॥ नचस्मात्पालत्वेनप्रतिज्ञाय
 कोनिर्दिष्टएवेतिवाच्यं॥ स्वासाधारणरूपेणानिर्दिष्टत्वात्तस्यैवरसानुगुणत्वाद्यभिचारिणोनुपादानाच्चनूनतायादुर्वीरत्वाद्यंजनायाभतात्य
 र्याधीनत्वादितिकृतं पल्लवितेन॥ उत्साहंलक्षयति॥ प्रतापसमृद्धाद्रितान्यतमजनितइत्यर्थः॥ एकमात्रोपादानेन्यत्राव्याप्तिरिति त्रितयोपा
 दानेऽसंभवइत्यन्यतमोपादानं॥ मनोविकारओहत्याख्यः॥ कार्यवैचित्र्यादेवकारणवैचित्र्यंगम्यतइत्याह॥ जगदिद्रावणविश्वविप्राचक्रो
 रावणः पौलस्त्योनेत्रस्यचशुषोभिमुखोचरोभविष्यतीत्यतः सेनांवाहिनांसंपटयन्परामृशन्पुत्तिकांतिदिगुणयन्वर्धयन्प्रापधनुश्चमत्ता

र-त-
११

रयन्टणत्कारयन्देवोविजिगीषूरघूणापतीरामउत्साहेत्याद्युत्साहात्पूर्वविचारेउत्साहपूर्वत्वप्रापणापेवभविष्यतीतिलद्वयुक्तायुक्तवि
चारेमुत्थातःकरणःसन्धाविन्यासविधिविनेवप्रत्यंचारोपणप्रकाररहितएवबाणासनेशरशेषकेधनुषिविशिखपतत्रिणन्यस्तवान्यो
जितवानित्यर्थः॥यद्यप्यत्रन्याविन्यासविधिविनाबाणासनेविशिखविन्यासरूपेकार्यक्रोधमूलकमोहस्येव।तथापिरावणाममनअवणा
नंतरंसेनासंघटनादिरूपेणोत्साहमूलकविवेककार्येणोत्साहोगम्यमानोविचारपदादपरिपूर्णएवगम्यतइतिभवत्युदाहरणमित्याह
॥विचारपदेनानुष्ठयविवेककालोयनलनुष्ठानकालइत्यर्थनिवेदनात्तत्पदस्यापरिपूर्णत्वतात्पर्यग्राहकतामुख्यतया निर्दिष्टा॥वस्तुत
स्तुतत्पदघटितसकलविशेषणस्यैवोत्साहावश्यपूर्वभाविक्रोधपर्यवसापिनोपरिपूर्णत्वप्रापकत्वमितिमतम्॥नन्वत्रश्रूयमाणरावण
युद्धवारस्योत्साहोयथा॥सेनासंघटयन्नुतिं हिगुणयं श्रापंचमत्कारयन्नेत्रस्याभिमुखोभविष्यतिजगद्धिद्रावणोरावणः
इत्युत्साहविचारमूढहृदयोदेवारघूणापतिर्ज्याविन्यासविधिविनेवविशिखबाणासनेन्यस्तवान्॥विचारपदादपूर्णता॥
विभावितःसेनासंघटनाद्यनुभावितःक्रोधसंचारितउत्साहःपरिपूर्णएवगम्यतइतिकथंस्यामुदाहरणतेतिचेत्॥अत्रसांप्रदायिकाः॥
सूत्रेनिर्वदादीनामेवमभिचारिशब्देनोपादानादत्रचतेषामन्यतमस्याप्यभावेनन्यूनतादुष्यतिहरैवेति॥यत्तुक्रोधोप्यन्यमुदति॥तत्र
उक्तेनमोहासाधारणकार्येणतथाबाणविन्यासादिनागम्यमानस्यतदन्यतमस्यमोहस्यजागरूकत्वात्॥वस्तुतुम्॥अत्रश्लोकेपूर्वो
पात्तानिशत्रुतविशेषणानिपूर्वोद्घोषात्तरावणविशेषणान्येवान्यथाचापंचमत्कारयन्नित्यनेनविनेवेत्येतस्यविरोधःस्यात्॥नचोत्साह
नित्येवविवक्षितमितिवाच्यं॥तथासतिखड्गमित्यवश्यत्वात्तस्मात्परोत्सारणासाधारणकारणस्यानुरणनरूपदणत्कारस्यैवचापंचमत्का

नौका

र-त-
११

रामः
११

उत्तरार्द्धोपात्तानि चोत्साहेत्यादिविशेषणान्यतरार्द्धोपात्तरामएवानुयंतीत्यर्थोपिमोहेनेतितद्वारामुस्यक्रियायांतथैवासतेस्तथाचानुभा
वानुपादानान्यूनतावसेया॥आसेपोपिचविचारपदेनैवप्रतिबद्धइतिविचारपदादित्यपिक्वचैवेतिकिमुपपन्नं॥भृगुनंदनोभार्गवःश
शांकमंडलंशसुखंशतितनूकरोतिसशशःएषोदरादित्वात्॥कथमन्यथामुक्तंमुक्तिंददातीतिमुक्तंददतिव्युत्पत्तिः॥वर्णसाम्यादितिचि
त्॥प्रकृतेपितुल्यं॥शेतिनामैकदेशाहा॥इत्थंचशरीरार्थकत्वस्यापितत्रवक्तुंशक्यत्वानुरत्यक्रियाबाधोपि॥शःसुखेकथ्यतेबुधैरित्ये
काक्षरनिषंदोरितितुक्त्रुजःपंथाः॥सदाभूमौसिंहादौतत्वात्सशशोकोयस्यसशशांकस्तस्यमंडनंमंडोभूषणंविन्दमिति यावत्तत्त्वात्तत्र
चंद्रमतेदानार्थोपिलाभातुरुपेक्षायांपर्यवस्यतितेनभूमावाक्यमाणंस्वयदिवितिष्ठासुशशंपरित्यजतितन्मंडलंनिष्कलंकंचंद्रविन

दानवीरस्योत्साहोयथा॥आदर्शोयशशांकमंडलमिदंहर्म्यायहेमाचलंदोपायद्युमणिंमहीमिवकथंनोभिस्सवेदत्तवान्
दिक्षापल्लवितप्रमोदसलिलव्याकीर्णनेत्रांबुजोजानीमोभृगुनंदनस्तदखिलंनप्रायशोदृष्टवान्॥पल्लवितंनफलितमित्य
पूर्णता॥मितिफलति॥केचित्तुभूमंडलेचंद्राकर्षणेभूकायापगमान्नैर्मल्यमित्युच्यतेतददृष्टरत्नादनवगतंसुदनादेयमेवकाव्यवास
नावासितंतःकरणानां॥आदर्शोयमुक्तार्थार्थस्वकृत्वादनुपलब्धाच्चहेमाचलंसुमेरुहर्म्यायगृहार्थसमृद्धत्वाद्देवत्याच्च॥द्युमणिंसूर्य
दोपायप्रकाशार्थंनमोनाशकत्वादक्षिणत्वाच्चभिसवेपाचकायमहीमिववसुंधरामिवकथंकिमभिप्रेत्यनोदत्तवान्नप्रायकृत॥तत्रोत्प्रेसत
प्रायशोबहुधादिस्तेत्यादिदानेकयासंजातपल्लवंवधमानंयदानंदसंबध्यश्रुतत्संकीर्णलोचनमेवीबुजंपयःपूरनिमग्नत्वायस्यसतदस्ति
लंशशांकमंडलादिकंनदृष्टवान्वेलोकिबवानित्यर्थः॥स्वजनकप्रमोदस्यविषयसंपत्तिरूपफलेनफलसंपन्ननाभूदित्यर्थः॥

र. त. १२ तथा च सकल वस्तु विषयक दिक्षाया विषयसंपत्त्यपगमप्रतिपादकपल्लवितपदग्रहणमनुभावेन भावकतावैगुण्यप्रतिपत्तिकारकं स नोका
 १२ दपरिपूर्णतायामेव प्रर्यवस्यतीति भावः ॥ जनानां लोकानां दुस्तारेत्यादितर्तुमशक्यः संसार एव पयोधिपरिकुल्यत्वात्तस्य पारमिव पारं
 परब्रह्मोन्मज्जकत्वात्तस्य प्रापणप्रकारमुपायमालोकयतो गवेषयतः कैटभारे नारायणस्य वक्षस्य रः स्वत्वे कौस्तुभकैतवेन महामणिव्या
 जेन कृपां करोदयालेशः समुत्थितः प्रादुर्बभूव कथमन्यथा परदुःखापहारकत्वकामप्रपूरकत्वादयो धर्मः कौस्तुभस्यैते इति भावः ॥ अ
 त्रापि संसार्यालंबनः कौस्तुभात्पक कृपां करानुभावितः परिपूर्ण उत्साहो न तात्पर्यविषय इत्यंकरपदप्रतिपाद्यमेवेत्याह ॥ इदं तु वै ध्यं ॥ राजं मा
 लभ्यतां कस्तु विपदः संतुभूयशः ॥ किंतु सत्यं परित्यक्तं कं पतेमानसं ममेत्यत्र कं पतेन तु निवर्तत इत्यपरिपूर्णः सत्यवीरोत्साहोतिरिच्यते ॥

दयावीरस्योत्साहेयथा ॥ दुस्तारसंसारपयोधिपारप्रकारमालोकयतो जनानां ॥ समुत्थितो वक्षसि कैटभारेः कृपां करः कौस्तु
 भकैतवेन ॥ अंकुरोपन्यासादपूर्णता ॥ अपराधविकृतर विकृतसत्त्वादिजनिता परिपूर्णमनोविकारोभयं ॥ न च दानवीरांतर्गत
 धर्मवीरोत्साह एवायमिति वक्तुं युक्तं ॥ दयावीरोत्साहस्यापि तथात्वापत्तेः ॥ एवं बृहस्पतिरसौ शुक्रो वाचां वा देवतासयं ॥ सभायां यपविष्टा चेत्किं
 चिद्वक्तुमुपक्रम इत्यत्र पांडित्यवीरोत्साहोप्यपरिपूर्णः किंचित्पदादवगम्यते ॥ युद्धवीरोत्साहे सांतर्भवतीति चेत् ॥ निंदंतु केचिदपरे प्रजल्पं
 तुदुरुत्तरं ॥ अहं समांकुरासक्तः प्रतिकर्तुं न शक्यामित्यादौ प्रतीयमानं समावीरोत्साहं कृत्वा तर्भावयसि ॥ दयावीरोत्साह इति चेत् ॥ बलवीरोत्साह
 हे किं समादध्याः ॥ सुखशेषो गुहाया तु कर्मठः सेवतां जलं ॥ सर्वे जगत्सु कोणे गरुत्मा भर्तुमिच्छति ॥ न तु धरतीत्यत्रापरिपूर्णबलवीरोत्साहप्र
 तिपत्तेः ॥ तस्याच्छूंगारवज्रानारूपाणां वीराणामप्युत्साहा अपि नानाभवंत्येव ॥ परंतु प्रकृतग्रंथोदिगुपदर्शक इति न न्यूनतामावहति ॥ भयलस

नोका

॥
 रामः
 १२

हासातिप्रसंगनिरुत्तयेसमासलुप्यं च मय्यापराधकृतत्वं फलतोरवसत्वे वैकृत्ये विशेषणमिति तु न युक्तं ॥ व्याघ्रादिदर्शनजन्यभये व्याघ्रे
किंतु हृदयवादिपदोत्तानां ॥ विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् ॥ न च विकृततरवकृतहासतिव्याघ्रिरिति वाच्यं ॥ परस्मानर्थविषयकत्वेन मनोवि
कारस्य विशेषणीयत्वात् ॥ तथा चापराधादिजनितो वैकृत्यारम्यो मनोविकारो भयमिति फलितं ॥ भीतभीतद्वान्निशयितभयाक्रान्ता
नुकालियः कालियनामकः सर्पस्तत्र श्रीकृष्णसमीपे मंदमंदमतिमंथरमुपसर्तुमनुसर्तुमपसर्तुमिति पाठे पलायितुमुद्यत उद्युक्तः किं
कृत्वा तास्य पक्षपवनोपसेवितं गरुत्य तत्र निर्मितवातवीजितं ॥ एतच्च श्रीकृष्णायत्तत्वात्तास्य समदपाये स्वतो प्रवर्तनेपिमदपराध

यथा ॥ तास्य पक्षपवनोपसेवितं वीक्ष्य वीक्ष्य यदुनंदनं परः ॥ भीतभीतद्वत्तत्र कालियो मंदमंदमुपसर्तुमुद्यतः ॥ इवोप
न्यासादपूर्णता ॥ अहं ह्यदर्शनस्य शीनस्मरणजनिता मनोविकृतिरपरिपूर्णा जुगुप्सा ॥ यथा ॥ शार्दूलशावकचटचटपाद्य
मानसारंगशृंगवतिभूभृतिरामचंद्रः ॥ वासंचकार नवभारतथा जुगुप्सा दुःखेषु दुःखमतिरेवन दुःखितानां ॥ प्रभवरोषस्य

कृष्णस्य मदपायकारकोपायगवेषणविलंबोपि नास्तीति न न्यतिमावेदयद्वयं पुष्पाति यदुनंदनं यादवं वीक्ष्य वीक्ष्य परीक्षां कृत्येत्यर्थः ॥ अ
त्र श्रीकृष्णपराधविभावितं मंदोपसरणाद्यनुभावितं कालियगतं भयं केवलमेव तात्पर्यं निषेध इत्यत्रेव पदमेव प्रमाणमित्याह ॥ मंशयित
त्वं पूर्णचर्वणविरुद्धमिव शब्देन गम्यते तेनापरिपूर्ण एव भयेतात्पर्यं गम्यत इति भावः ॥ जुगुप्सालस्यति ॥ विस्मयनिरुत्तये ह्येति ॥ मनोवि
कृतिरिति ॥ निविकित्तास्येत्यर्थः ॥ रामचंद्रशार्दूलशावकेत्यादि व्याघ्रपोतैश्चटचटदिति शब्दानुकूलं यथा भवति तथो न्यत्यमानमृगविषा
णभाजि ॥ यद्यपि न कर्मधारयान्मतुवर्थो यदिति निषेधात्प्राद्यमानसारंगशृंगवतीति न साधु तथापि बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थं प्रतिपत्तिकर इत्यनेन

रत- १३
स्यलाघवमूलकत्वप्रतिपादनाल्लाघवानादरस्यचासुबुतइतिभाष्यप्रयागसिद्धत्वात्ताधत्वं॥अतएवतज्जन्यजन्यस्यतज्जन्यत्वात्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेश्चमुरव्यविशेष्यतद्विशिष्टबुद्धित्वाच्चैकेनैवविवक्षितार्थप्रतिपत्तिसंभवरूपलाघवमूलकंवचनंमथरप्रवृत्तौत्यभिसंधापतुल्यवच्यतुबंतान्मतपप्रयुजतेभियुक्ताः॥भूभूतिपर्वतेवासंस्थितिवकारतथापितथाजुगप्सांनबभारेक्तमर्थमर्थ्यातरोपन्यासेनद्रुदयतिदुःखितानांसंजातदुःखानांपसादुःखेषुदुःखसाधनवस्तुषुदुःखमतिर्दुःखसाधनत्वप्रकारधीर्नैवेत्यर्थः॥अत्रपाठ्यमानसारंगणगादिविभाविताजुगप्सापरिपूर्णैवतात्पर्यविषयइतिनतथापदादवगम्यतइत्याह॥यदिपूर्णाजुगप्सातात्पर्यविषयःस्यात्तदातदुक्तंविनतथेतिपदादपूर्णता॥चमत्कारदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितोपरिपूर्णोमनोविकारोविस्मयः॥यथा॥युध्यंतमर्जुनंवीक्ष्यकेवादेवानविस्मिताः॥नमेनेबहुगोविंदोदृष्टकणपराक्रमः॥नमेनेबहुतिपदादपूर्णता॥शृंगारादौचमत्कारदर्शनाद्यत्रमनोविकृतिरंगतयाभासतेतत्रशृंगारएवरसः॥तेषितादृशपर्वतनिवासस्यनिबंधोविरुद्धोनतुजुगप्सास्वरूपएवतद्विरोधइतिविरोधसमाधानशिरस्केननतथेत्यनेनजुगप्सायामपरिपूर्णत्वेनिवेदितेकतोवशिष्टमंजकाक्षेपइतिभावः॥विस्मयंलक्षयति॥जुगप्सावारणायचमत्कारेति॥मनोविकारआश्चर्यरम्यइतिशेषः॥अर्जुनंयुध्यंतंवीक्ष्यकेवादेवानविस्मिताःसंजातविस्मयाःअभूवन्तदृष्टकणपराक्रमो गोविंदस्तुनबहुमेनइतिस्यष्टस्यार्थः॥अत्रतथाविधाद्रुतशायवीक्षणविभाविताविस्मयःकेवलंतात्पर्यविषयइतिनबहुमेनइत्यस्यैवविषयइतिप्रतिपादयति॥यदिपूर्णाविस्मयःकवितौत्यर्थविषयःस्यात्तर्हितदीपचवैष्णवाधकीभूतौनिषेधोननिबद्धःस्यादितिकेतोवशिष्टमंजकाक्षेपइतिभावः॥अत्रागप्रधानभावेनोदाहरणभेदमुपलक्षणतयाप्रतिपादयति॥शृंगार

नौका.

दाविनि॥ यन्नेत्येतस्मादप्यज्य॥

शमः
१३

आदिनाहास्यादिपरिग्रहः॥ चमत्कारदर्शनादित्यप्युपलक्षणमेव नायकादीनां॥ अतो निरंतरावलोकितनायिकायाः सकाशादधिकम
न्यद्विधेर्ब्रह्मणश्शिल्पक्रियानैपुण्यं किं कादृग्दर्शनांस्तूयतां किं त्वसावेव परमावधिरिति पर्यवसितवाक्यार्थगतया चमत्कारो गम्यते त
स्यावर्णनायनायिकायां दृशोऽश्रुषोः श्रुतिपंकजादवतंसीकृतकमलाद्वैषम्यविषमभावमानंदनीरमानन्दानुभावभूताश्रुप्रकटय
त्यनुमितिगोचरतां नयति तस्या अंगश्रियस्तत्पकाचनसंकुशरीरद्युतेः स्वर्णालंकरणात्काचनमयभूषणाद्वैधर्म्यविरुद्धधर्मपुलको
रोमाचोऽन्यनक्तपनुमापयति तस्याः पादारविंदश्रियः पादानैवारविंदविरलांगुलिदलभाक्तादारक्तत्वाच्चतयोः श्रीस्तस्याः नूपुरपद्म
रागमहसः पादभूषणखचितपद्मरागकांतैः सकाशाद्देदमुत्कर्षसिंजितमेव वरणि तमेव वक्तिसूचयति व्यतिरेकमुखेनेति शेषः॥ कुं

यत्र प्राधान्येन भासते तत्राहुत एव रसः॥ अंगतया यथा॥ वैषम्यं श्रुतिपंकजात्प्रकटयत्यानंदनीरंदृशोः स्वर्णालंकरणा
द्युनक्तिपुलकोवैधर्म्यमंगश्रियः॥ तस्या नूपुरपद्मरागमहसः पादारविंदश्रियोभेदसिंजितमेव वक्तिकिमतः शिल्पवि
धेर्वर्ण्यतां॥ प्राधान्येन यथा॥ भोनपूर्णः प्रकरोति शब्दमिति न्यायादिति भावः॥ ननु सिंजितमेव वक्तृत्यभिधातुः सिंजितादित्ये

वहेतुवाक्यविवक्षितं ननु सिंजिताभावादित्येवं रूपमिति चेदस्य तेर्नाशब्दमित्युत्तरमीमांसाधिकरणस्य कागतिरीक्षणस्य पक्षीभूत
प्रधानधर्मत्वाभावात्॥ स्वप्रतियोगिकाभावद्वारा प्रधानधर्मता तस्मिन् न योति चेन्नासौ प्रकृते पाणिपिहिता॥ पक्षधर्मता मत्यामनुमितिका
रणताविप्रतिप्रत्यासत्कल्पेव तस्य साधुत्वायालमिति चेत्केनासौ विज्ञेया ह्यते हठदृष्ट्या वेति न किंचिदेतत्॥ इत्थंच नूपुरपद्मरागमह
सस्तस्याः पादारविंदश्रियः सकाशाद्देदमुत्कर्षसिंजितमेव वक्तृत्यव्याख्या नं प्रक्रमभंगादुपेक्षणीयं॥ अधिधरणि एय्या सायविना संस्थाका

न विना तस्य तत्वेनाप्यवसितानां लोकांस्तत्क्रिया
लातस्याः

र-त-
१४

परिवृटो नायकचंद्रोयमदृष्टपूर्वः को पूर्व एव समुदयस्य भिनवतया लोचनगोचरतां प्रतिपद्यत इति च मत्कृते रेवात्र प्राधान्यं कीदृशः सौरभ्य-
सुभगः पञ्चगंधमनोहरः किं कुर्वन्नकां प्रसन्नां ज्योत्स्नां प्रकाशमानतया तत्वेनाध्यवसितमोजः प्रागुपयं किरन्यकटयन् किंच स्मरं स्मरस्य ध-
नुः कौटिल्यात्तत्वेनाध्यवसितं भुकुटियुगलं धत्ते तमसा नीलत्वाद्या मोहकत्वाच्च तत्वेनाध्यवसितानां कुतलानां विहारं प्रसरणं जगदंभीक-
रणरूपसंस्तुता चरणात्तत्वेनाध्यवसितानि कपोलनियतनानि नतिरयति नतिरस्करुते समप्राधान्यात्त्वयं यथा प्रकाशते तथा तान्यप्य-
वभासंत इति भावः ॥ एतेन चंद्राद्व्यतिरेकेण रूपकातिशयोक्तेः संसृष्टिरुक्ता भवति ॥ निरातंक इति ॥ राहूपसर्गैरहित इत्यर्थः ॥ एतेन य-
परं नतिरस्करुते सपरस्मादपि नतिरो भवतीति निदर्शनाय ज्यते ॥ व्यतिरेकांतरमाह पंकेरुहेति ॥ एथुमध्यतया तत्वेनाध्यवसितं लोचन-

विनासायं कोयं समुदयस्य सौरभ्यसुभगः किरन्योत्स्नामकामधिधरणि तारापरिवृटः ॥ धनुर्धत्ते स्मरंतिरयति विहारं नत-

मसानिरातंकः पंकेरुहयुगलमंकेन टयति ॥ इति स्थापिभाव निरूपणं नाम प्रथमस्तरंगः ॥ युगलमंके मध्येन टयति चंचलय-

तिसत्तुकलंकमिति भावः ॥ एतच्च शृंगारहास्ययोरप्यंगंगिभावस्योपलक्षणतया ग्रंथकृतोदाहृतं ॥ यदाह शृंगारादाविति ॥ अतएव प्रा-
धान्येनेत्यत्रापि शृंगाराद्यपेक्षयेतिलभ्यते ॥ चमत्कारदर्शनादित्यादितत्राद्रुतएवेत्यपि चोपलक्षणमेव ॥ एवं स्थितेहास्यशृंगारयोरंगंगि-
भावउदाह्रियते ॥ यथा मम ॥ कुंजेराधिक याकृतेन मुरलीनादेन गत्वा द्रुतं रुं सस्तामपि केटभीकृतवपुः रुंसमाष्टृवान् ॥ न ज्ञातः क-
गत्तो धुनेति मदि ते प्रेमातिपातादिवस्ताने स्मिन्पुरुषायितातनुसमाविष्टातनूराधिका ॥ अन्नहास्यः शृंगारे गुणीभूतः ॥ एवं वै परीत्ये प्यदा-
हार्यं ॥ अयमेव नायिकारब्धः शृंगार इति कथ्यते ॥ एवं नायिकारब्धमपि शृंगारं वृत्तिकृत उदाजहुः ॥ यथा ॥ तं मुग्धाशिविनैव कंचलिकया ध-

नौका

रामः

१४

त्वेमनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनिप्रियतमेतद्वीटिकासंस्थशि॥तल्योपांतनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवाचंदितोनिर्णीतः
 शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनइति॥तेनासौद्विविधोबोधः॥एतदभिप्रायेणैवास्योदाहरणद्वयवक्ष्यति॥अधिकमग्रेप्रप-
 चयिष्यामइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तचिंतया॥इतिश्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायांनौकारव्यायारसतरंगिणीव्याख्यायांप्रथ-
 मस्तरंगः॥१॥अनेतराभिधाननियामिकांनिर्वाहकत्वारव्यासंगतिसूचयन्शिष्यावधानायविभावनिरूपणंप्रतिजानीते॥ननुनि-
 र्वाहकत्वस्यसंगतित्वेकिंमानमितिचेत्॥स्यापिभावनिरूपणानंतरंविभावनिरूपणोपयुक्तायाःकिमन्यद्रसचर्वणानिर्वाहकमितिनि-
 ज्ञासायाविषयत्वमवेहि॥तदुक्तमभियुक्तैः॥आनेतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोह्यर्थःसंगतिरिति॥विवेचिते

श्रीः॥अथविभावनिरूप्यते॥विशेषेणभावयंत्युत्पादयंतितेविभावाः॥तेचद्विविधाआलंबनविभावाउद्दीपनविभा-
 वाश्चेति॥यमालंब्यरसःप्रवर्ततेसआलंबनविभावः॥चेदंमणिमालायामस्माभिरितिनेहप्रस्तूयते॥विभावपदप्रवृत्ति-
 निमित्तंसूचयंतंलक्षयति॥विषयताघटितप्रत्यासत्यालंबनविभावानामिवज्ञानद्वारकसमानाश्रयताप्रत्यासत्योद्दीपनविभावा-
 नामपिविभावत्वमविशिष्टमितितदन्यतरप्रत्यासत्यवह्निनाज्ञानद्वारकप्रत्यासत्यवह्निर्नैववायास्यापिभावनिष्ठाकार्यतातन्निरू-
 पितकारणत्वविभावसामान्यलक्षणमन्वानस्तंविभजते॥पदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपुरःसरमालंबनविभावलक्षयति॥सर्वैवाक्य-
 सावधारणमितिन्यायाद्यमालंब्यैवेत्यर्थः॥तेनकदाचिद्वृत्तिविषयत्वेऽप्युद्दीपनविभावेनातिव्याप्तिः॥तथापिनायिकाभूषणादीनाम-
 पिकेषांचिन्नियमतोरतिविषयत्वान्नानिव्याप्तिर्यदेतंगुणालकारादिसंभिन्नेत्याद्यतोरसःप्रवर्ततइति॥यद्विषयकत्वेनैवरसपद-

रत-
१५

प्रवृत्तिनिमित्तवांश्चित्तवृत्तिविषयरूपोरत्यादिः स्याद्योभवतिस आलंबनविभावः॥ नहि केवलभूषणादिविषयिणीरतीरसपदव्यवहा नौका
यो॥ नायिकाविषयत्वेन तस्यास्तथात्वं तु सर्वसंमतमिति भावः॥ अनेन तथेवादीपनविभावो लक्षितः॥ यद्यपिरसजनकनायिकाज्ञान
विषयत्वं नायिकायामिति प्रसक्तं॥ तथापि प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वमनेनोक्तमिति न कोपि दोषः॥ विशेष्यतासंबंधेन यत्र रसस्त
त्र तादात्म्येनालंबनविभावः॥ प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वसंबंधेन यत्र प्रकृष्टरसस्तत्र तादात्म्येनोदीपनविभाव इति दिगुत्तरत्रापि
सर्वत्र सुधीभिरूह्य॥ तत्कालप्रवृत्तचक्षुरागयोः कालमसहमानयोर्नायकयोर्घटनाये अगणितमहिमालंघितगुरुजनवचनस्तनं
धयविरोधो॥ इष्टकीर्तिस्तस्यास्त्वयिरागः प्राणनिरपेक्ष इत्यादिभिर्वचने नौयिकायाः प्रेमदाढ्यमावेदयंतीं सर्वा प्रतिनायकस्य यो
योरसमुदीपयति स उदीपनविभावः॥ तत्रालंबनविभावो यथा॥ प्राणस्य प्रतिमूर्तिः प्रत्यात्मा पुण्यलतिकायाः॥ अधि
दैवतं नयनयोः साममया कापि सा सैव॥ क्तिः॥ प्राणस्य प्रतिमूर्तिः सदृङ्गिरतिशयप्रेमास्यदत्तात्॥ पुण्यलतिकायाः पुण्यमेवल
तानुकं पाविषयत्वात्तस्याः प्रत्यात्मा प्रतिकृतिः स्वर्गाधिकसुखजनकत्वात्॥ नयनयोरधिदैवतं सौंदर्यसागरताप्रयुक्तदिदृशाविषय
त्वादधिकृतमुद्दिष्टदर्शनवितरणशीलत्वाच्च दैवतं च या कापि प्राण प्रतिमूर्ति तया वा पुण्य प्रत्यात्मत्वेन वा नयनाधिदैवतत्वेन वा व्यव
हायौ मम सा सैव मदीयतत्तादात्म्यैव सौद्दिष्टनायिकानतु यत्किंचिदुक्तान्यतमानात्मिकापि निरुक्तसकलप्रत्येकासाधारणधर्मीणां
सर्वेषामेव तस्या समावेशादित्यर्थः॥ एतेन सैतिपदत्रयेण न्यामुग्धातः करणाः साममसैव सा सैव कैवयोक्तान्यतमेति दिशान्वयाय
क्लिश्यंतः समाहिताः॥ प्रत्येकं सकलतादात्म्यप्रत्यायकवीक्षाया मेव सामंजस्यात्॥ विधेयकोटावधिकार्थावगाहिबोधस्याभ्युपगमे तुल्य

रामः
१५

युक्तोद्देश्यकोटावधिकार्यावगाहिबोधस्याप्यादरणीयत्वापत्तेश्च॥दंडेरक्ताभेदस्योद्देश्यपदादवगमेषिविधेयीभूतदंडाभेदस्यरक्तेन
वगमात्समानसंवित्सवेद्यत्वेमानाभावादित्यलंपल्लवितेन॥शृंगारस्योद्दीपनविभावान्प्रमाणपुरःसरमाह॥प्रियजनआलंबनसंबंधि
सस्यादिःवस्तुतस्तुप्रियजनोनायकाद्यालंबनमेवभरतसूत्रस्यद्विविधविभावसाधारण्यात्त्वयंत्वस्यैवविवेचनावसरेणालंबनविभा
वस्यप्रदर्शनादुद्दीपनेत्युक्तमिति विभावनीयं॥सुधादीधितिश्चंद्रस्यसूत्रधारःप्रख्यापनद्वारानटोद्दिष्टार्थप्रकर्षकत्वात्पुष्पकेतोर्नृत्य
तयाध्यवसिततत्तद्विषयालंबनालंबनादिशीलतयानटस्यमदनस्यनृत्यारंभविषयांतरानालंबनपुरःसरंनान्य

शृंगारस्योद्दीपनविभावाः॥तत्रभरतः॥ऋतुमाल्यालंकारैःप्रियजनगंधर्वकाव्यसेवाभिः॥उपवनगमनविहारैः
शृंगाररसःसमुद्भवति॥चंद्रचंदनादय ऊहनीयाः॥यथा॥संध्याशोणाबरजवनिकाकामिनोःप्रेमनाद्यनादीभ्याम्य
द्वमरविरुतंमारिषःकोपिकालः॥तारापुष्पाजलिमिवकिरन्सूचयन्पुष्पकेतोर्नृत्यारंभप्रविशतिसुधादीधितिःसूत्र
धारः॥हास्यस्यविभावाः॥तत्रभरतः॥काद्यालंबनालंबनंसूचयन्ननुभावयन्प्रविशतिरंगभूमिगोचरोभवतिकिंकुर्वन्निवना
रापुष्पाजलिंनक्षत्राण्येवपुष्पाणिस्वकृत्तात्यरिक्लृप्तपरिमाणवत्तयाप्रकाशमानत्वाच्चतेषामंजलिंविस्तरंजवनिकाप्राप्तप्रयातेन
किरन्निवेत्युत्प्रेक्षा॥संध्येति॥संध्याकालताम्राभ्रमेवजवनिकाकाद्वदनपटःपात्रप्रादुर्भावकत्वात्॥यद्वासंध्यैवशोणाबरस्यजवनिका
तेननैकप्रसरताभंगोपि॥एतद्व्याख्यानेकोपीत्यस्यवसंतादिरित्यर्थः॥कामिनोःप्रेमनाद्यनटप्रकटनीयंवस्तुनटायत्तत्वात्॥आम्यद्भ
मरविरुतंतत्कालमिलन्नलिननिर्मतमधुररुणितनादीप्रारंभनियतपूर्ववृत्तित्वात्कोपिचंद्रादयोपलक्षितःकालःसमयोमारिषःसूत्रधा

रसधर्मोपसृपश्चंद्रकायप्रकर्षयोषकलादित्यर्थः॥

रतः
१६

विपरीतालंकारैर्बोहादिभूषणानां पादादावलंकरणैः॥ विकृताचारोग्रीष्मेवन्दिसेवनादिः॥ विकृताभिधानं किं नरेति वक्तव्ये किं न लेख्ये
भिधानं॥ विकृतवेषः परिधानीयप्रावरणतैः विकृतैरर्थविशेषैः कुञ्जवामनपादाद्यैः॥ हसतीति॥ अनेनेति शेषः॥ यद्वा तभो वितण्य
र्थमिदं हास्यतीत्यर्थः॥ एतेन विकृतैरर्थविशेषैरित्यस्योदाहरणमपश्यंत एतैरिति पदपूरणेनोक्तार्थतात्पर्यकृतस्मृत्यद्वयव्याचक्षणाः
परास्ताः॥ अंगवैकल्याखंजत्वादिकं॥ नटो मायाशिशुकायां बालमुकुंदमूर्तिनटपत्यवस्कंदति॥ किं कुर्वन्॥ केयूरं बाहू भूषणं घर्घरयन्
कणतः कणनव्यापारं कुर्वन्॥ अनेन विपरीताचार आवेदितः॥ यद्वा घर्घरः पादभूषणं तत्करोतीति घर्घरयन्॥ तेन विपरीतालंकरणम्

विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च॥ विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः॥ अंगवैकल्यादय ऊहनीयाः॥ य
था॥ केयूरं घर्घरयन् भ्रमयन् मौलिं विवर्तयन् बाहू॥ नेत्राचलं च पलयन् नटयति मायाशिशुकायां॥ करुणस्य विभावाः॥ तत्र
भरतः॥ दृष्टजनस्य विनाशाच्छायात्केशाच्च वधनाद्यसनात्॥ अस्मादर्थविशेषात् करुणारसारव्यः समुद्रवति॥ वधदादिद्रा
दय ऊहनीयाः॥ यथा॥ त्वां पश्यतो भुजगपाशनिबद्धदेहमद्यापि मे यदस्यो न बहिः प्रयाति॥ नेत्रे निमालयसि पश्यसि नेव
तावदास्यं मदीयमितिलक्ष्मणयुक्तमेव॥ कंभवति॥ मौलिं मस्तकं भ्रमयन् पूर्णयन् बाहू विवर्तयन् नितस्ततः क्षिपन् नेत्रांचलं च ल

रावरणपश्य च पलयन् विवलसन् नित्यर्थः॥ अत्र क्वचित्सुस्तके मायाशिशुरिति प्रथमां तपादोदश्यते स केयूरं घर्घरयन्निति विशेषणा सामं
जस्यादुपेक्षणीयः॥ दृष्टजनस्येति सर्वत्र पंचम्यते न्वेति॥ केशोज्ज्वरादिः॥ न्यसनं राजोपद्रवादि॥ अत्र करुणारसारव्योऽस्मादर्थविशेषात् समुद्रवतीति
तिसामान्यवाक्यार्थबोधोत्तरं विशेषात् सायां विशेषवाक्यार्थबोध एव मग्रेऽपि बोध्यः॥ हे लक्ष्मण भुजगपाशनिबद्धदेहं त्वां पश्यतो मेऽस्यो यद्वहि

नेका

यमः
१६

ने प्रयांति तस्माद्देतोस्त्वं नेत्रे निमीलयसि पिथत्से ममास्यं नेव पश्यसि तद्युक्तमेवेति रामस्योक्तिः ॥ न च खड्गोपादानं व्यर्थं ॥ आयुधस्वामि
मुक्तं पापकृषकृताभिभवादीर्ष्यायाद्वरोदानुसत्तेः ॥ न चैवमायुधपदोपादानं व्यर्थं ॥ प्रमादपतितस्वङ्गामिभवात्तदनुत्पत्तेः ॥ अभिभ
वश्च पराभवमात्रेन वक्ष्यमाणविदारणे न नयौ नरुक्त्यं ॥ वैकृतभेदो नादरचेष्टा ॥ विदारणं निरुतनं ॥ संग्रामसंभवार्थं आक्रमणदिः ॥
भार्गवप्रतिकस्य चिदुक्तिः ॥ हे भार्गवैषा तावकी त्वदीयानि स्त्रिंशधारा निशाखद्गधारा लक्षणा रात्रिर्विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ धारा

रौद्रस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ आयुधस्वङ्गामिभवाद्द्वैकृतभेदाद्विदारणाच्चैव ॥ संग्रामसंभवार्थादेभ्यः संजायते रौद्रः
॥ वैरिदर्शननिर्भर्त्सनादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ तन्वतीति मिमिक्षुति कृतवती प्रत्यर्थिचक्रव्यथामेषा भार्गवतावकी वि
जयते निस्त्रिंशधारा निशा ॥ युद्धकृद्द्विपक्षपक्षविदलकं भौद्रकं भस्यलीभश्यन्मोक्तिकैतवेन परितस्तारावलि व
र्षति ॥ वीरस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ उत्साहाध्यवसायादविषादित्वादविस्मयान्मोहात् ॥ विविधादर्थविशेषाद्दीररसो ना
मसंभवति ॥ विजयवलादय ऊहनीयाः ॥

यानि शास्त्राभ्यप्रतिपादकसाधारणधर्मप्रतिपादनाय तां विशिनष्टि ॥ तिमिरद्युतिं त
न्वतीति ॥ यो तमां नंति मिमिक्षुति मंधकारकार्यकारिनेत्रपटलंतन्वती परेषां विस्तारयंती पुनः कीदृशी प्रत्यर्थीत्यादिप्रतिकूलमर्थयंति ते प्र
त्यर्थिनस्तेषां चक्राण्येव चक्रवाकास्तेषां व्यथा कृतवती प्राणप्रियवियोगसंपादकत्वात् ॥ कैषेत्याकांक्षायां युद्धेत्यादि ॥ यो संग्रामेषु व्यन्ना
शत्रूणां सैन्ये विदीर्णो भोगजमुख्यगंडस्थलीभ्यो निःपततां मोक्तिकानां व्याजेन परितः समंततस्तारावलिमोक्तिकपंक्तिवर्षति विवि
रतीत्यर्थः ॥ उत्साहेयुक्ततामतेर्विषादाभावाद्द्विस्मयाभावान्मोहकारणक्रोधाच्चेत्यर्थः ॥ विविधादुत्साहजनकत्वेन लोकशास्त्रावगतविवि

पश्यत्यर्थः ॥

र.त.
१७

सषरामोजंभारिदंभापहबाहुवीर्यदंद्गर्वापहारकबाहुवलोलंकाधियोरावणः संयतिसंग्रामेशंकनीयोबलवदनर्थहेतुतयासंभाव
नीयदत्यमुनाप्रकारेणालपंतहनुमंतस्मितेरुत्साहसभवेरुत्तरयाचकारेत्यर्थः॥ केचिद्व्यवहारमात्रदशावपुषाकापेनविनयंपरो
पसर्पणंवहंतिप्राप्नुवंतिकेपिकेचिच्छास्त्रनिस्सातबुद्धयोवचसास्त्रेणचारुचर्याशिष्टाचारंचरंतिसंपादयंतिकेपिसंतोमहामहि
मपुण्यशीलाअतिथोयाचकेसमुपागतेप्राप्तेसतिपलकैः रोमांचैः सपर्यापूजापल्लवयंत्यारभन्ते॥ मुरारिः श्रीकृष्णः समुदंचतीप्रका
शमानादीपरेखाभिरामादीपकलिकासदृशाद्युतिर्यस्यतंकौस्तुभंयत्संबभारतदविरलजाग्रद्वक्तिभाजोनिरंतरोद्यद्जनप्रियाः प्रा

युद्धवीरविभावोयथा॥ लंकाधिपः संयतिशंकनीयोजंभारिदंभापहबाहुवीर्यः॥ इत्यालपंतहनुमंतमेषरामः स्मितेरुत्त
रयाचकार॥ दानवीरविभावोयथा॥ वपुषाविनयंवहंतिकेचिद्वचसाकेपिचरंतिचारुचर्या॥ अतिथोसमुपागतेसपर्याप
लकैः पल्लवयंतिकेपिसंतः॥ दयावीरविभावोयथा॥ कथमविरलजाग्रद्वक्तिभाजोनिशायांतमसिदुःखगाहेप्राणिनोवीक्ष
णीयाः॥ इतिकिसुसमुदंचद्दीपरेखाभिरामद्युतिमुरसिमुरारिः कौस्तुभंसंबभार॥ ननुस्वनिष्ठउत्साहः कथमुद्दीपनविभा
वइतिचेत्॥

णिनोलोका निशायांरात्रौदुःखगाहेतमसिसतिकथंवीक्षणीयाद्रष्टव्याइतिमत्वाकिम्वितिसिद्धविषयाहेतुत्वेष्टानि
रूपाधिपरदुःखप्रहारणेकारूपोदयापुष्पाति॥ ननुत्साहाध्यवसायादित्यनेनोत्साहस्योद्दीपनविभावत्वमभिमतमाहोस्विदुत्साह
युक्ततामतेरध्यवसायपदार्थस्यानाद्यः॥ स्वस्यस्वानुद्दीपकत्वात्॥ नात्यः॥ उत्साहयुक्ततामतेरुत्साहसमानाधिकरणत्वात्पदवृत्तित्व
नियमेनस्वजन्यत्वेनचानुमापकताधोव्येनुभावतायाएवौचित्यादित्यभिप्रायेणशंकते॥ स्वनिष्ठइत्यनेनानुभावकतायोग्यत्वमादर्शितं॥

नौका

रामः

१७

उत्साह इत्युपलक्षणं ॥ तद्युक्ततामतिरित्यपि बोध्यं ॥ कथमिति ॥ स्वस्य कार्यात्मकानुभावभूतोत्साहयुक्ततामतेऽश्वकारणत्वासंभवादि
 त्याशयः ॥ न ह्युत्साहयुक्ततामतेः सर्वस्याप्युत्साहजन्यत्वनियमः किंतूत्साहांशे लौकिक्या एव भाव्युत्साहकर्तव्यतामतिरुत्साहांशे
 तल्लौकिकीतेन विनैव जायमानोत्साहमुद्दीपयितुं प्रभवत्येवेति तथाभूतमतिविषयउत्साहउद्दीपनविभावोयुक्तएव ॥ अतएव स्वस्य
 स्वजनकत्वमत्यपरिहारयेवाध्यवसायपर्यंतं सूत्रितवतोभरताचार्योदयमिप्रायेणोत्तरयति ॥ ज्ञायमानएवेत्येवकारेण ज्ञाने स्वज
 न्यत्वस्यापि पक्षधर्मत्वावगाहितस्य चानुमापकतोपपत्तिकस्य व्यवकेंदः ॥ इति न विशेष एतत्कृतो न विशेषः ॥ तथाच पश्चादुत्तरिव प
 श्चरत्तेरप्युद्दीपनविभावत्वमविशिष्टमेवेति भावः ॥ तस्य च नानुभावकता संभवति स्वजन्यत्वस्य स्वस्मिन्नसंभवात् ॥ अतएवोत्सा

सत्यं ॥ उद्दीपनविभावो ज्ञायमान एव गमकः स च स्वनिष्ठः परनिष्ठो वेति न विशेषः ॥ अनुभावस्तु स्वनिष्ठ एव गमक
 स्तस्यानुमापकत्वेन पश्चरत्तित्वनियमादिति ॥

होपनीतभानात्मकोत्साहयुक्ततामतेरपि न तथा त्वंस्वोपनीतभानस्य स्वाजन्य
 त्वात्स्वजन्यायाउत्साहलौकिकज्ञानात्मिकायाउत्साहयुक्ततामतेऽश्वतथात्वमसंभविष्यापि विशिष्टे पक्षधर्मताज्ञानाभावात्तदेतदभि
 प्रत्याह ॥ स्वनिष्ठ एवेति पक्षधर्मताज्ञानकारणत्वे विप्रतिपन्नस्य मतं व्यकेंतमेवकारः ॥ न नूत्साहव्याप्योत्साहयुक्ततामतिमानहमि
 तिव्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसंभवत्येवेत्यत आह ॥ तस्येति ॥ अनुमापकत्वेनानुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन ॥ पश्चरत्तित्वेति ॥ पश्
 रत्तितया ज्ञायमानत्वावश्यभावादित्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ भवति ह्युत्साहव्याप्योत्साहयुक्ततामतिमानहमितितूत्साहांशे लौकिकज्ञानस्य
 स्मिन्नत्साहवत्त्वावगाहितकृतः सिद्धो सत्यापक्षत्वेन च पक्षत्वविना पक्षत्वविशिष्टधर्मतया ज्ञानसंभवतीति ॥ परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादुत्साह

प्रस्तुतमहमिति

र-त-
१८

तुल्यसामग्रीकत्वात्तदेतरेवास्तु किंतेनेतिन्यायात्पुरुषांतरेयानुमापकज्ञानविषयतयापिनोत्साहप्रकृतामतिरनुभावइत्यास्तांतावत्
॥ननुनिरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छादयासाचदुःखद्विष्टसाधनताग्रहेसत्येवतत्प्रहाणेच्छात्मिकासंजायतेतथाचतत्कृतोत्साहकालेव
शंदिष्टसाधनताज्ञानजन्यद्वेषविषयीभूतंकिंचिदिष्टजनसंबंधितयाज्ञातमस्यवेतितज्जन्यचित्तवैकृत्यस्याप्यवश्यभावेकिंदया
याःपार्यकोनेतिशंकते॥करुणएवदयावीरेकिंनान्तर्भवतीतिवेमत्यंपरिहरति॥साचेति॥परकीयदुःखद्विष्टसाधनताग्रहाधीने
छारूपादयाचेत्यर्थः॥तथाचकेवलकरुणायाअतिरिक्तत्वावश्यभावेविनाभूतदयायाःकरुणेतर्भावाप्युक्तइत्याशयः॥उत्तरयति॥

ननुदयावीरःकरुणएवकथंनान्तर्भवतिनिरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छादयासाचकरुणयाविनानसंभवतीतिचेत्॥
करुणस्यस्यापिभावः शोकोदयावीरस्यस्यापिभावउत्साहइतिस्यापिभावभेदेनभेदात्॥ननुदयावीरेकरुणरस
प्रतीतेःकागतिरितिचेत्सत्यं॥करुणयाविनादयावीरस्याननुभावात्तत्रकरुणायाअनुभावकत्वाभ्युपगमादिति॥भया
नकस्यविभावाः॥स्यापिभावभेदेनभेदेसुतिविविक्तदयावीररसप्रतीतिःकिंनेत्याशंकते॥इच्छासामग्र्याबलवत्त्वेनप्रथमंदयावीरोत्प
त्तौसत्यामेवतदनंतरभाविद्वेषविषयीभूतकिंचित्संबंधित्वप्रकारकज्ञानात्पत्यावैकृत्यात्पत्तेरित्यर्थः॥तथाचलिंगोपहितलैंगिकभान
वादेनसकरुणदयावीररसप्रतीतिनियमोपपन्नइतिभावः॥यत्रचवैकृत्यानंतरभाविनापरदुःखप्रहाणविषयकरुतिसाध्यताज्ञानेनदयाजनि
तातत्राप्यसौनवैकृत्यकार्यमन्यथासिद्धत्वात्॥दयासामग्रीकालेवैकृत्यसामग्र्याअनपायेनावश्यंभाविनिवैकृत्येतुदयानन्यथासिद्धत्वमेवाध्यवसीयं
तदितिगर्वस्तदेतदभिप्रेत्याक्तकरुणयाविनेत्यादि॥आस्तावान्यथासिद्धिर्नैतावतापचीयतेकिंचिद्वाप्रावितिवस्तुतस्वनुभावकत्वाभ्युपगमाद्यंज

नोका
ननु
रहा
न
पु
गमा
दिति
युक्त
र्यः॥
प्रहा
न
सत्य
प्रा
की
॥
ननु
भवा
दिति
नो
ति
दि
क॥
सत्य
प्रा
की
॥
रामः
१८

दर्शनं ज्ञानमात्रं ॥ कृतकदृष्टिस्त्वर्थकः ॥ लोकैर्मायाहरिर्नृसिंहो व्यालोकिदृष्टः कीदृश उद्यदित्यादि ॥ उद्यत्कांतयः प्रकाशमानाः कठोरा
स्तीक्ष्णा ये केसरः सदा स्तेर्दलंतः स्फुरिता ये पाथो धरामेषास्तेभ्यः प्रस्रवलंत्यः प्रादुर्भवन्त्यो या विद्युतस्तासां दीधितिभिः कांतिभिरकांचनाः
कांचनाः संपद्यन्ते तथा कृताजगत्संबन्धिनो नत्वेकदिग्वर्तिनो निःशेषाः सर्वमहीधरा येन सदस्यर्थः ॥ तेषामेवायुच्चतया प्रथमप्रकाशेन प्र
धानतया निर्देश्यत्वमभिमतं ॥ जगच्च निःशेषभूमीधराश्चेति गोबलीवर्दन्यायेन भूमीधरग्रहणसमर्थं न तु निःशेषविशेषणाप्युपार्थत्वा
पत्यानादरणीयं ॥ पुनः कीदृशः स्फूर्जदित्यादि ॥ स्फूर्जन्मृद्वोयः कंठनिनदो गर्जनं तेन भिन्नाविदोर्णायावसुधातस्यास्तेनैव विवरेण प्रवि

तत्र भरतः ॥ विकृतरवसत्त्वदर्शनसंग्रामारण्यशून्यगृहगमनात् ॥ गुरुनृपयोरपराधात्कृतकः सभयानको ज्ञेयः ॥ बंधुवं
धनश्रवणश्मशानदर्शनादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ उद्यत्कांतिकठोरकेसरदलत्पाथो धरप्रस्रवलद्विद्युद्दीधितिकांचनीकृ
तजगन्निःशेषभूमीधरः ॥ स्फूर्जत्कंठनिनादभिन्नवसुधामार्गप्रविष्टद्विजप्रादा शीर्वचनप्रहर्षितबलिन्या लोकिमायाहरिः
॥ वीभत्सस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ अनभिमतदर्शनेन च गंधरसस्य शब्दोपेयः ॥ उद्देजनेनैव बह्वभिर्बीभत्सरसः समुद्रवति
॥ अहद्यवस्तूनाश्रवणस्मरणादय ऊहनीयाः ॥

ष्टाः पतिता ये द्विजा ब्राह्मणास्तेषां प्रौढान्योजसीनियान्या शीर्वचनान्यभयतात्पर्येणोच्च
रितानितैः प्रहर्षितोद्दृष्टजनसंपर्किनो बलिर्नामग्रहणेनामेकदेशग्रहणाद्वलिसद्वयेन सदस्यर्थः ॥ एतेन नृसिंहावतारे बलेरसत्त्वमुद्रा
व्यंतः समाहिताः ॥ केचित्तुकल्यांतरायबले श्विरंजीविनः सत्तामादाय समादधति ॥ परेतलोकोत्तरसंस्थानशब्दात्पर्ययकमसंबंधसं
बंधातिशयोक्तिरूपं प्रकृतविशेषणद्वयं नेपथ्यात्मनि मायाहरो प्रकृतवाक्यार्थकमीभूते योजयति ॥ अत्र पुरुषविशेषेन तद्वाह्येन्द्रिय

ग्राह्यदोषदृष्टितार्थविषयज्ञानं जगत्साकारं

रत- नसर्वस्य सर्वमिति विशेष प्रतिपादनाय प्रथमं गुक्तिः ॥ इदमुपलक्षणमित्याहो द्वे जने रिति ॥ न्यूनतां परिहरति ॥ अवगोत्यादि ॥ करिणार नौका
 १९ कैरवसिक्तान्यालिप्यान्यतएव कुत्सितान्यंगान्येवांगकानियेषां तैः प्रेतानां बटभिः पुरभिः शिवस्य पुराये नृत्यं नर्तनं समाभ्यते क्रिय
 ते किं कृत्वा यो धानां भदानां मधरैरेवाशोककुसुमैरक्तत्वान्नेत्रैरेव सितैरंबुजैः पुंडरीकैर्नीरक्तत्वाद्दंतैरेककुंदलैः कुंदकुसुमपत्रैः स्व
 कसमाना कृतित्वात् करैरेव सरसिजैः संकुचितां गुलिदलभाक्त्वात् पुष्पांजलिं संपाद्य दत्त्वा पुनः किं कृत्वा स्त्रिलोचनीं वर्षासुरदंतं दिदोरीति प्रा
 च्यभाषया प्रसिद्धं प्राणिनमेव कर्णयुगमुभयपार्श्वस्थितं वाद्यविशेषद्वयं विधाय ॥ यद्वा करिणां कर्णयुगं स्त्रिलोचनीं वाद्यविशेषं विधायेत्यर्थः
 यथा ॥ यो धानां मधरैरेवाशोककुसुमैर्नेत्रैः सितैरंबुजैर्दंतैः कुंदलैः करैः सरसिजैः संपाद्य पुष्पांजलिं ॥ स्त्रिलोचनीं कर्णयुगं विधा
 य करिणारक्तावसिक्तांगकैः प्रेतानां बटभिः पुरः पुरभिदो नृत्यं समाभ्यते ॥ अद्भुतस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ यत्त्वति शया
 र्थयुक्तं वाक्यं शिल्पं च कर्मरूपं च ॥ तत्संबद्धं रथं सोद्भूतानां मसंभवति ॥ मोयं द्रुजालादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ उद्दामोद्दाम
 माद्यत्यतिभटदलनोद्ग्रजाग्रत्प्रभावः सोयं देवो मुदेवो भवतु नरहरिस्तारिताशेषविश्वः ॥ ॥ यत्त्वित्यादितः कार्यगतविशेष
 स्यैवोक्त्वा कारणगतविशेषा संग्रहः ॥ एवं तत्संबद्धं रथं रित्यनेन वास्तविकपदार्थविवक्षया भासहेतुतया सर्वसंमतं द्रुजालादेरसंग्र
 हश्चेति प्राप्ते पूरयति ॥ मायातपः साध्यप्रभावातिशयः ॥ स यथा ॥ श्लोमं केन चिदिंदुयादुतरुणा मांगल्यमाविष्कृतं निश्चुतश्रवणोपभोग
 सुलभोलाक्षारसः केन चित् ॥ अन्येभ्यो वनदेवता करतले रापर्वभागोऽस्थिते दंतान्याभरणानितत्किसलयोद्भूतं प्रतिद्वंद्विभिरित्याद्यभिज्ञान
 शाकंतलीये ॥ तारिताशेषविश्वः सकलपरमानर्थविनाशकत्वात् ॥ उद्दामेत्यादि ॥ परमोद्भूतानामतिशये द्विरुक्तिर्माद्यतां प्रतिभदानादलने

रामः
 १९

नोदग्रंसातिशयं जाग्रदनुभूयमानः प्रभावः प्रतापो यस्य स तथा सोऽयं नरहरिर्देवो वोमुदे संतोषाय भवतु स को यस्य प्रौढैः प्रतापैरोजोभिरे
वोद्ग्राभिर्दुर्निगेष्याभिर्विकटाभिः करालाभिः सटाकोटिभिः केशरागैः पाटितानां विदारितानां भोधराणां मेघानां मंत्राणां विद्युतां
कैतवेन मिषेण बहिर्निरगुर्निःसृता नीत्यर्थः ॥ इन्द्रजालं मंत्रशक्तिः ॥ पंचाशुगोरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पंचैते
पंचबाणस्य सायका इत्युक्तबाणपंचकशेषाकाः स एव मायिको माया प्रधानं मंत्रप्रयोक्तैति यावत् ॥ ओम्निगगनस्य प्रांगणसीम्नि चतु
ष्पथे सांध्यकिरणं संध्याकालीनं किंचिल्लोहिमकिरणं विरलतया क्वचिदृश्यं तदेव चेलाचलमाच्छादकं कंठ्या रूपं विस्तार्य प्रसार्य

यस्य प्रौढप्रतापोद्ग्राविकटसटाकोटिभिः पाटितानां मंत्राण्यंभोधराणां बहिरिव निरगुर्विद्युतां कैतवेन ॥ इन्द्रजालं य
था ॥ ओम्निप्रांगणसीम्नि सांध्यकिरणं विस्तार्य चेलाचलंधातैः कर्मण्यंशुभिस्त्रिजगतीनेत्राणि संमोहयन् ॥ तारा
शौक्तिकमौक्तिकानि विहगश्रेणारवच्छ्रुत्वा सिंहीरुत्य बहिः करोति वदनात् पंचाशुगोमायिकः ॥ ॥ इति विभाव निरूप
णं नाम द्वितीयस्तरंगः ॥ अथानुभावानिरूप्यते ॥

ध्यातुं स्तमोभिरेव कर्मण्यंशुभिर्दृष्टिबंधांश्च विकीर्णधूलिभिः कृत्वा त्रिजगती
नेत्राणि त्रिलोकीवासिनयनानि संमोहयन् तत्त्वावगमापटुनि कुर्वन् विहगमौ विहाय सागच्छतां पक्षिणां समुदायस्य संघस्य शब्दव्याजेन सिं
हीरुत्य सिंहीरानि मायिकशब्दानुकरणमायिकशब्दमुच्चार्यत्यर्थः ॥ ताराशौक्तिकमौक्तिकानि तारासंघस्य शब्दव्याजेन सिं
संभूतमौक्तिकानि ननु गजमौक्तिकानि नेपापाटलत्वाद्ददनात्मुखाद्बहिः करोति मंत्रशक्तिप्रभावतया लोकांश्च दर्शयतीत्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीजडु
पनामकगंगारामविरचितायां नौकाख्यायारसंतरंगिणां व्याख्यायां द्वितीयस्तरंगः ॥ तथैवानुभावानिरूपणं प्रतिजानीते ॥ ननु विभावेनापि साध्यं

प्रतिजानीते ॥ ननु विभावेनापि साध्यं

र. न. २०. ज्ञानद्वारास्यापि भावजनकत्वस्यापि तत्र सर्वसंमतत्वात्स्यापि भावानुमिति जनकज्ञानविषयत्वस्याप्युक्तरीत्या तत्र संभवादत आह ॥ अनुभा-
 वकतानुभवजनकता ॥ प्रकृते विवक्षितेति शेषः ॥ व्यापारवत्कारणत्वं कारणत्वं तच्च ज्ञानद्वारके तत्रास्त्येवेत्यत आह ॥ अनुफलेन कदाचिदप्येव
 नुभावेऽप्यस्ति ननु अनुभावज्ञानमात्रं चरमकारणं सर्वदा फलायोगस्तु विभावेऽपि नास्त्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेव ॥ मैवं ॥ व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहिय
 द्विषयकयथार्थज्ञानसामान्यमन्यवहितपूर्वत्वसंबंधेन रसानुगुणानुमित्युपहितं तत्त्वमेवानेन विवक्षितं ॥ तादात्म्येन व्याप्त्यनंगीकाराच्चा
 लंबनविभावेति व्याप्तिः ॥ यथार्थपदेन चोद्दीपविभाववारणं ॥ प्रतिबंधकासमानकालिकत्वस्य ज्ञानसामान्यविशेषणत्वाच्चा अनुभावेनाप्यपि
 विभावानुभावविषयसमूहालंबनस्याप्यनुभावेऽप्यपक्षधर्मतांशे यथार्थत्वादिभावेति व्याप्तिवारणाय सामान्यपदं ॥ किंचिद्विवक्षितज्ञानसामा-
 येरसानुभावयंत्यनुभवगोचरतां नयंतितेनुभावाः कटाक्षादयः ॥ कारणत्वेन चानुभावकता ॥ कारणत्वं च फलायोगव्य-
 वच्छिन्नकारणत्वं ॥ नमनुभावसमूहालंबनात्मकमेवेति नुनास्तित्येन तादृशविभावेति व्याप्तिः स्यात् ॥ एवमपि तद्व्यक्तित्वादावालंब-
 नगतेति व्याप्यारसानुगुणेत्यनुमितिविशेषणमित्यास्तां तावत् ॥ इदं च दोषविशेषमहिम्नास्मात्प्रतिशक्तत्वाविषयकरतिमदुष्यताभेदाव-
 गाहीकाव्यर्थभावनाजन्मा विलक्षणविषयताशाली बोधोरसद्वतिवक्ष्यमाणमताभिप्रायेणानुभावलक्षणं परिष्कृतं ॥ तदेतदप्यभिप्रे-
 त्यैवोक्तं कथं ज्ञानमिति ॥ यथा चैतन्मतेन अनुभावलिङ्गकस्याप्यनुमितेरसपूर्वसत्ताया आवश्यकत्वं तथा तत्रैव प्रपञ्चयिष्यत इति बोध्यं ॥ वस्तु-
 तस्त्वेन पश्चाद्भवंतीति व्युत्पत्त्या वक्तुं कता समवायान्यतरसंबंधावच्छिन्नस्यापि भावनिष्ठकारणतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्व-
 मनुभावसामान्यलक्षणं बोध्यं ॥ नन्यास्तु तावदन्यान्यत्वमनुभावव्यवहारविषयत्वं संकेतसंबंधेनानुभावपदवत्त्वं वा तल्लक्षणमेषां निरेवान्य-

नोका

॥

॥

॥

॥

॥

२०

भावमानविभावस्यैव सत्त्वेन तस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याशयः॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसन्निध्यतिरितिसूत्रेमिलितानां त्रयाणामुपादानान्न प्रत्येकं तेषां मध्ये कस्यापि रसत्वमिति सिद्धं ताभिप्रायेण समाधत्ते॥ कथं ज्ञानमिति॥ बालस्य रसाभिव्यक्तेरभावेन लिङ्गजलैर्गिकबुद्धेर्वासनाद्वाररसाभिव्यक्तावपयोगित्वादिति वक्ष्यते॥ चन्द्रादिवत्कटाक्षादीनामपि मनोविकृत्युक्तवर्षकत्वस्यादौ रक्ताभवेनार्शेऽप्यमान्यश्चात्तदिङ्गितैरित्यादिना शृङ्गारतिलकादावभिधानादनुभवसिद्धत्वाच्च विभावत्वमेव युक्तमित्याशङ्कते॥ स्वानुभवं प्राची-

ननुरसेकथमनुभावकापेक्षेति चेत्॥ यतः स्यापि भावः परिपूर्णो रसस्तस्य चांतरत्वाज्ज्ञापकेन विना कथं ज्ञानमित्यनुभावकस्यापेक्षणीयत्वात्॥ ननु कटाक्षादयः कथमुद्दिपनविभावानुभवंति दृष्टे कटाक्षादौ कामिनो मनोविकारः परिपूर्णो भवत्यनुभवसिद्धत्वेनापहोतुमशक्यत्वात्॥ किंच प्राचीनसंमतिरपि॥ इषद्वक्त्रितपश्मपंक्तिभिरनाकृतस्मितैर्वीक्षितैरेतैरेव तवाद्यसुंदरि करकोडेजगद्वर्त्तते॥ अतः पांशुलहेमकेतकदलद्रोणीदुरापश्रियोदोर्मूलस्य विभावनादिह पुनः कूरेकिमाकांक्षसीत्यादिरिति चेत्॥

ज्ञानुभवसंवादेन प्रमाणयति॥ हे सुन्दर्यनवद्योगि॥ इषदित्यादि॥ किंचिद्वलितानां नेत्रपत्राणां श्रेणीभिरनाकृतस्मितैः किंचिदाकृतगर्भितहास्यैर्नज्जोल्पार्थत्वाद्वास्मितैर्वीक्षणैर्नपुंसकेभावेत्तद्व्यनुशासनादेतैरेवानायाससाधनैस्तवाद्यसंप्रति करकोडेहस्तपञ्जरेजगद्वसिकः पुरुषो वर्तते त्वदायत्तं भवतीति भावः॥ हे कूरे किंचित्कालवियोगमात्रेणैवातिशयितसंतापाधायिना हेति ययीत्यर्थो तदित्याद्यभ्यन्तरे धूलिधूसरं हेमकेतकमित्यभूतोऽपमानिरुपमत्वव्यातनाय॥ यद्वा हेमकेतकं गंधफली॥ वस्तुतो हेमकेतकमिति पंक्तिरथपदन्यायेन स्वर्णकेतकमिति प्रसिद्धं विजातीयमेव केतकमत्राभिधित्सितमिति बोध्यं॥ तस्यादलद्रोणीद्रोण्याकारंदलंतयादुरापश-

र.न.
२१

क्यासादनाश्रीः शोभायस्यतादृशस्यदोर्मूलस्यकशायाविभावनाद्वसनांचलसंस्थापनव्याजेन प्रकाशनात्पुनरधिकं किमाकांक्षसिषाध
विषयसिद्धांतरानालोचनादिति भावः॥ स्वयधिकरणरसपरिपोषकतयोदीपनविभावनामपिकटाक्षादीनां स्वसमानाधिकरणरसानु
मापकत्वादनुभावंतापिसंभवतीत्यभिप्रायेणलक्षणहयं योजयन्निष्ठापत्यासमाधत्ते॥ करणत्वेनेति॥ व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मनाज्ञा
नविषयत्वेनेत्यर्थः॥ विषयत्वेनेति॥ प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः इतीतिपर्यवसन्नमित्यर्थः॥ तदप्युक्तमनुभवरसिकैः॥ ग
र्जतिवारिदपटलेवर्षतिनयनारविंदमबलायाः॥ भुजवल्लीमूलसेकेविरहलतापल्लवंस्तदिति॥ अत्राबलायाविरहं प्रतिवारिदप
सत्यं॥ कटाक्षादीनां करणत्वेनानुभावत्वंविषयत्वेनोदीपनविभावत्वं॥ तथाचनायिकात्मनिरसावभासकत्वेननायिकां प्रति
कटाक्षादयानुभावास्तेचदृष्टिगोचरीभूताः कामिनोमनोविकारंकारयंतोविषयत्वेनोदीपनविभावाइति॥ सचानुभावः कापि
कमानसाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्धा॥ कायिकाभुजाक्षेपादयोमानसाः प्रमोदादयोनाद्येचतुर्भुजलज्जानमाहार्यः सात्विकारोमा
चादयः॥ दलगर्जनस्वेवतत्कामुकस्यविरहं प्रतितस्याभुजवल्लीमूलसेकस्यपूर्वाद्धेतांप्रत्यनुभावतयोपात्तस्याप्युदीपकत्वमभिमतमि
तिस्मदृशंपरामर्शः॥ तंविभजते॥ उदाहरति॥ विकारत्वालिंगिताच्चरमभेदाहिकारत्वानालिंगितत्वादस्यष्टयम्भेदतेत्यभिप्रेत्याहभुजाक्षेपा
दयइत्यादि॥ प्रमोदादयइति॥ यथाचांतरस्याप्यनुभावत्वंतथाग्रेग्रंथरुदेवस्फुटयिष्यति॥ चतुर्भुजलज्जानमिति॥ चतुर्भुजत्वारोपइत्यर्थः॥ लो
कप्रसिद्धबुद्धिचतुष्केवलक्षणमेवास्याहितीयभेदवेलक्षणेबाजमितिदर्शयितुंनान्यदुक्तं॥ यत्तुचतुर्भुजलमेवाहायोनुभावोज्ञानमिति
तुज्ञायमानस्यैवगमकत्वाभिप्रायेणोक्तिकैश्चिदुक्तं॥ तत्सकलग्रंथविरोधादुपपत्तिविरोधाद्ग्रंथकृतोनभिप्रेतत्वाच्चानादेयं॥ तथाहि ॥ ॥
४= तथाचभुजवल्लीयत्राबलायादस्यनुषंगंविरहलतेत्यत्रास्माकमित्यध्याहारंचपश्यतामित्यर्थः

नोका

रामः
२१

कारणान्यथाकार्याणि सहकारीणि यानि च ॥ रत्यादेः स्यायिनो लोके तानि चेन्नाद्यकाव्ययोः ॥ विभावा अनुभावास्तत्कथं ते व्यभिचारिण इत्यालंका-
रिकैः सर्वैरभ्यधापिन च चतुर्भुजत्वस्य तत्कार्यत्वं ॥ चतुर्भुजत्वमिव सरस्वतीं दिदृक्षो विधेरिव लक्ष्मीमालिलिङ्गिणो विस्मो अतुर्भुजत्वं प्रत्यापयं-
त्यागममूलास्यतिरूपलभ्यते किं येन अद्भीमहि ॥ यच्च ज्ञायमानस्य गमकत्वमुक्तमायुष्यता तत्कृत्रपक्ष इति विवेक्तव्येन नावच्चतुर्भु-
जे देवे देवदत्तत्वादिलिङ्गकानुमितेरिव रसाननुगुणत्वापातात् ॥ न तावन्नायिकादौ दृष्टरिपक्षादुत्तिता तत्क्षरत्तित्त्वभ्रमविषयस्याप्य-
नुभावत्वे विभावतया त्वंद्वारं तत्त्वक्षणे यथार्थपदपरित्यागस्य सहस्तितात् ॥ सोऽयमुपपत्तिविरोधः ॥ ग्रंथकृतारसमंजसां सखी परि-

शृंगारस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ नयनवदनप्रसादेः स्मितमधुरवचः प्रमोदैश्च ॥ विविधैरंगविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्त-
व्यः ॥ कटाक्षभ्रमश्लेषादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ मुक्ताहारस्तनकलशयोः कर्णयोः कर्णिकारं मौलामालापरिभवभयाद्-
रसवन्धवारि ॥ दृष्टेभीष्टे समजनिपुनः सुभ्रुवो भूषणाय प्रातर्वातोत्तरलकमलद्रोहदक्षः कटाक्षः ॥ हासउदाहृतः ॥ आगा-
रभितिलिखितासुनिवेद्यस्वकः सप्रमोदशसुमूर्तिषु लोकभर्तुः ॥ इत्थं सर्वा जनवचः प्रतिपद्यस्यः सीतास्मितयुतिभिरुत्तरयांच-
कारेति ॥ तत्र सीतायाश्चित्रेण मारोपं विजानती सखा तेनेव आरोपेण रतिमनुमायसादरावलोकनाशयो ज्ञात इति वक्तुं दृक्कृतिसीताप्यनु-
क्तस्तत्कार्यो ज्ञात इति हसतीत्यर्थः ॥ अन्यथा वेदग्यहान्यापत्तेस्तस्याद्यथास्थितमेव ज्यायः ॥ विविधैरंगविकारैश्चुवनयाच्चाबोधको-
ष्ठपटाकुंचनप्रभृतिभिः सात्विकभावेन ॥ प्रातरित्यादि ॥ ईषद्विकसितत्वादितरजनभीत्या चंचलत्वाच्च सूर्योदयकालिकस्य वातचंच-
नस्य कमलस्य द्रोहदक्षः समर्थः सदृश इति यावत्कटाक्षः पुनः कटाक्ष एवाभीष्टप्रियनमदृष्टे सति सुभ्रुवो भूषणाय सर्वातिशयमाधानुंस-

तः
प्रति-
पद्य-
स्य

२०-
२२

एवकारव्यवहृत्यमुपपादयतिमुक्तेत्यादिना॥स्वनावेवकलशैरत्युद्वेकोन्यस्वत्वात्तयोर्मक्ताहारःकर्णयोःकर्णिकारंपुष्पमौलौधस्मिल्ले
मालास्त्वपरिभवभयान्मालिन्यसंभावनायाउद्देगाद्वादूरवन्ववारित्यक्तैत्यर्थः॥हास्यंमुसविकासंयस्याज्जनयेत्तस्यादेवहेतोर्होस्य
पदवाच्योरसोविकृताकारैर्वाक्यैर्लुप्तगद्गदाक्षरैरंगविकारैःशैथिल्यादिभिर्विकृतवैषैर्वदनलौहित्यादिभिर्ज्ञेयोजमेयः॥मंदमीषद्वसं
त्वाविकसदास्यात्तयापार्वत्याशि शौगजास्येषडास्येवाकिंचिदिति॥ईषन्निमालनयनप्रांतरचनावक्रादृष्टिश्चक्षुःसमारोपितास्यापि
तं॥कीदृशेशिशो॥इदंस्वसमीपवृत्तिशिवाविनाभूतं॥इदंचलिगविपरिणामेनमणिकलयोरप्यनेति॥कपालमंडलंमंडलाकारंकपा

हास्यस्यानुभावाः॥तत्रभरतः॥विकृताकारैर्वाक्यैरंगविकारैश्चविकृतवैषैश्च॥हास्यंजनयेद्यस्यात्तस्याज्जेयोरसोहास्यः
॥आस्थाधरविवरणकपालस्यदृष्ट्याकुंचनादयऊहनीयाः॥यथा॥पात्रीकृत्यकपालमंडलमिदंपीयूषभानोःकलावर्ती
कृत्यफणामणिफणिपतेःसंपाद्यतस्मिन्निखा॥सायंदीपविधिवितन्वतिशिशोमंदहसंत्वातयाकिंचिक्चदपांगभंगकुटिला
दृष्टिःसमारोपिता॥

लंपात्रीकृत्याःशरावःशरावःसंपद्यतेतथाकृत्वेतिपात्रीकृत्यतस्मिन्पीयूषभानोश्चंद्रस्यकला॥वर्तीकृत्येत्यपि
प्राग्वत्॥तस्यांफणिपतेःफणामणिमेवशिखादीपकलिकासंपाद्यसायंसंध्याकालेदीपविधिंदीपोयोजनप्रकारंवितन्वतिप्रकाशयतीत्यर्थः
॥यत्तुतयायशोदयेत्यर्थयित्वातच्छब्दस्यप्रकृतार्थबोधकत्वमुक्तिरुपोद्वलकतयोपन्यस्ता॥तत्रविवदंतेबहवःकुतोज्ञापकेनयशोदायाः
प्रकृतत्वंनिरणायि॥श्रीकृष्णस्यमंगलाचरणेमुख्यतयानिर्देशादितिचेत्॥अत्रपार्वत्यर्थकतयातत्पदंकेपिमामंसतेतियशोदापरतयाप्रकृ
तपदंवाचक्षणेनभवतायत्प्रागुदाहृतेप्राणस्यप्रतिमूर्तिरितिपद्येपितत्पदंयशोदापरतयातद्योग्यतासंपत्तयेचममेतिनंदपरतयानन्वा

नौका

॥वितन्वतेन्यूनतामावहति॥

रामः
२२

तत्र पार्वती तात्पर्यग्राहकाभावान्नाथोतरप्रसक्तिरिति न तथा व्याख्यातमिति वचनं पुनरन्यतात्पर्यग्राहके दृढतरे जाग्रतितथासविवक्षितार्थतात्पर्यग्राहकमनुपन्यस्य स्वविवक्षितार्थपरत्वेन तत्पदं व्याख्यातवतोऽतात्पर्यविषयार्थव्यापकत्वमभिव्यंजयद्ग्राहमेवानुरणनयति॥ तद्वाक्ये मुख्यतया निर्देशस्तु तद्वाक्ये गित्वे गमको न वाक्यान्तरे॥ नापि नैषधादाविवाप्रबंधं महातात्पर्यं श्रीकृष्णस्ति सकलश्लोकानामुदाहरणमात्रपरत्वान्॥ तस्माच्छ्रीकृष्णस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वं दुर्लभं प्रागेव तु यशोदायाः॥ अत्रापि रसे मंहातात्पर्यं रसश्च श्रीकृष्णस्यारसो वै स इति श्रुतेरिति चेत्॥ ॐ॥ रसत्वेन तात्पर्यविषयत्वे कथं यशोदायास्तथात्वं॥ रसचर्वणाविर्भावकत्वसाधर्म्यादिति चेत्॥ वस्तु

करुणस्यानुभावाः॥ तत्र भरतः॥ श्वसनैरुदितैर्मोहैः प्रलापपरिदेवन प्रलयैः॥ अभिनेयः करुणरसो देहाघातादिभिश्चैव॥ मुखशोषणवैषम्यादय ऊहनीयाः॥ यथा॥ ताते निर्गच्छति गणपतौ नाकमद्यापितस्यावाचा देव्यास्त्यजति शिथिलं कंकणं नैव दोसोः॥ यात्रस्यैव विभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमत्वेन तथा त्वमविशिष्टमेवेति विरमत्वायुष्मानिति॥ तदपरे न संमते॥ दृगोचरे यशोदाया गोविंदस्य शिवः स्वयं॥ निवसनं गोकुले तत्र पालया मासतं विभूमिति पुराणा त्वदभिमते दं पदादिसमभिव्याहाररूपगमकस्यापि साधारण्यादुभयतात्पर्यपिसामंजस्य तत्पदस्य संभवतीत्यलमप्रकृतेन॥ पुराणमनालोचयतां द्राग्वद्भ्युपासूढः पुराणालोचनोत्तरमप्यवाध्यमानः सर्वेषामविप्रतिपन्नार्थस्त्यदार्थः साधारणयशोदापरत्वगमकानालोचनेन पार्वतीरूपतयेव पर्यवस्यन्नसति बलवत्तरबांधके दूरपन्हवस्येति युक्तमुत्पश्यामः॥ मोहाविपरीतमतिकार्यं॥ प्रलापोऽसंबद्धानर्थकोक्तिः॥ परिदेवनंदुःखकथा॥ प्रलयो नवभासकार्यं॥ अत्र गणपतौ गणपतिनामके ताते पितरि नाकं सर्गं निर्गच्छतिसतितस्याः पतिव्रतायावाचां देव्याः॥

र.त. २३ इदं च स्वबोध्यवाचकसरस्वतीपदवाच्यत्वरूपपरंपरासंबंधात्मकलक्षितलक्षणायाकविमात्रार्थकं॥ यथा॥ अद्यापितिष्ठतिदृशोरि नौका
 २३ दमुत्तरीयंधर्तुं परः स्तनतटात्यतितप्रवृत्ते॥ वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति किंचित्तदायदकरोत्स्मितमायताक्षीत्यत्रममनयनं नयन
 मिति वाचमर्थानदीयां निशम्य स्तनतटात्यतितमुत्तरीयंधर्तुं प्रवृत्ते सति मयीति योग्यतावशाल्लभ्यते तदायदिति क्रियाविशेषणं आयता
 क्षीस्मितमकरोदिदमद्यापि दृशोरत्रापि ममेत्यनुषज्यते पुरस्तिष्ठतीत्यर्थे नयनपदेन स्ववाच्यचक्षुर्याचकनेत्रपदवाच्यवस्त्रमुच्यते॥ केचि
 तुप्रवृत्तेति प्रथमांते पाठं कल्पयंतः स्तनतटात्यतितमुत्तरीयंधर्तुं यथास्थानं प्राप्य तं प्रवृत्तायताक्षीममनयनं नयनमिति ममवाचं पयो
 धरप्रविष्टं मदीयं चक्षुः पयोधरपिधानेन पिहितं माकुर्वित्यर्थिकां निशम्य यत्स्मितमकरोदिदं ममदृशोः पुरस्तिष्ठतीति वाक्यार्थवर्णयंतो

अद्याप्यार्द्रा भवति कुचयोर्नापि पाटीरपंकोने त्रेनिर्यस्यसि न पुनः कज्जलं स्थैर्यमेति॥

नयनपदं मुखार्थपरतयेव तत्र योजयति॥ दृश्यं ते चैवं विधानि बहून्नुदाहरणानि॥ यथा मम॥ तवारिपुशिरः पयो जैर्नदीगतैर्वायुकृतनि
 जनालैः॥ बाणप्रपीतरुधिरैः किमनंतः पद्मनाभोभूत्॥ अत्र वाहिन्याशुगशिलामुखपदपर्यायेर्नदीवायुबाणशब्दैः सेनाशरभ्रमरा
 विवक्षिताः॥ बाणप्रपीतरुधिरैरित्यनेन कृतनोत्तरमपि बाणसंबंधबोधकेन जयद्रथशिरसद्वोदधिपर्यंतप्रापणद्वाराजुनोपमाध
 यत॥ तथा मधुपदपर्यायस्य सपदस्य पर्यायेण कीलालपदेन समानार्थके रुधिरपदलक्षितलक्षणायाः परंपरासंबंधः स्ववाच्यवा
 चककीलालपदवाच्यवाचकसपदवाच्यवाचकमधुपदवाच्यत्वमित्यन्ये वसरणिः॥ एवं कुचित्स्वघटकपूर्वपदवाच्यवाचकपदपूर्व
 पदकस्वघटकोत्तरपदघटितसमुदायवाच्यत्वमपिलक्षणायाः परंपरासंबंधो दृश्यते यथा पंक्तिरथपदस्य दशरथादावित्येवैकादि

रामः २३

दोस्तोर्हस्तयोः कंकणमद्यापि पुत्रादेर्हस्त्यनिश्चयेपिशिथिलं सत्तेन पुत्रादिविषयाचिंताद्योतितानत्यजतिनमुंचत्यर्थान्तद्वस्तमितिल
 भ्यते तेनाखंडितसौभाग्यमुद्गीर्णं॥ तथा तस्याः कचयोः पादोरपंकः सर्ताभूषणाय कल्पितश्च दनद्रव्यापितकालनिर्वर्तितोपि नाद्रीभव
 तिनात्कालिकपुत्रादिदुःखविमर्शसंजातदुःखज्वरेण शुष्यतीत्यर्थः॥ निर्यस्यस्यनेन पुत्रादिकेशधसह्यताद्योतितानेने चक्षुषि पुनरि
 तित्वर्थकज्जलं स्थेयैनेति प्राप्नोत्यश्रुसरसुतत्वादित्यर्थः॥ नचैवमालंबनस्य पुत्रादेरनुक्तत्वात्कथं सप्रतीतिरिति वाच्यं॥ अनुपदंवश्यमाण
 येयदत्युदाहरणद्वयाक्षेप्यत्वादितिकश्चिद्विचरणते॥ तत्काव्यविदामनादरणीयमेव॥ नहि जीवदालंबनो मृतनिष्ठः शोकः कैश्चिदभ्युपगतः॥
 एतेन सह गमनायवहितप्राक्कालीनोपवृत्तान्तस्तथाच भर्त्रालंबनो भार्यानिष्ठः स इति प्रजल्पतोपि निरस्ताः॥ अस्मांजस्यात्॥ अतस्वनिर्य
 स्यसिनेत्रे सत्यपि नाद्रीभवतीति योजनाया तयाः निर्यस्यस्यस्यकारं प्रश्लिष्यतस्योष्यहर्षपोषिकानज्जाकुर्वीत्यर्थवान्यथैव सामंजस्या
 तया हि॥ गणपतौ ताते अत्र भर्तरीत्युक्ते वश्यमाणलक्षणलक्षितः स्वनिष्ठः शोको नुचित एव प्रतीयेतेति तातदत्युक्तं॥ तेन च वश्यमाणल
 क्षणलक्षितः कविमातृगतः परनिष्ठः शोकः कविगतप्रधानाभूतस्वनिष्ठकुरुणागतयेव प्रतीयतामिति नानौचित्यमितिसूचितं॥ नाकं निर्ग
 ळ्कतिवतं मानार्थककृत्समभिव्याहृतसतिसप्रत्यर्थनिर्गमसमानकालीनत्वं शोयित्यकल्पननिर्योणधन्वेति तस्यावावादेव्याः सरस्वत्याः
 ॥ एतेनालंबनविभावः प्रदर्शितः दोस्तोर्हस्तयोः शिथिलमिति॥ इदं च तत्वाख्यानपरं सच्छब्दशक्तिमलानुरणन्यापारेणोक्तं ठितोक्तं ठा
 पूरणमंथरमित्यर्थमावेदयत्सर्वदावश्यभाविस्वगोचरस्मृतिरूपव्यापारघटनया सममभिव्याहृतेन नैवत्यजतीत्यनेन गम्यस्य स्वस
 माश्लिष्टापरित्यागनियमरूपस्य लोकोत्तरनदीयकंकणस्वभावस्य चंग्येमातृस्मरणरूपेभ्यो भिवाभिभावे साहाय्यमाचरति॥ कंकणमद्या
 पि बहुकालेन्यतीतेपि नैवत्यजतिमामित्यर्थिकं॥ माभित्यध्याहृतकर्मविशेषणमवशिथिलमिति मंदस्नेहमित्यर्थकमित्यन्ये॥ एवं तस्याः

कचयोः पाटीरपंकस्यापिमपिदुस्तरविपद्विपन्नप्रायेपिसतिनार्द्राभवतिनप्रसीदतिपुनर्देशनपथंनयातीतिभावः॥नार्द्राभवतीत्यंतवाक्ये
नपाटीरपंकस्याद्रैलमुचितमित्यर्थशक्त्यागम्यतेतेनचमातुरेवंदुःस्थेपत्रेप्रसादःसमुचितइत्यर्थोनार्द्राभवतीतिपदशक्त्याद्योत्य
तेतेनचार्थशक्त्यायापिनप्रसीदतीतितद्विषयेआर्द्रताभिव्यज्यते॥तथानेत्रेनिर्यस्यस्यस्माद्विषयकवात्सल्यसंभूताश्रुणियदा
कदाचिदपिसति॥एतदभिप्रेत्यैवाद्यापीत्यत्रनावर्तितंकज्जलंजडत्वाल्लोकतःसुभगायाविहितत्वाच्चशास्त्रतोपिपुक्तस्यमपुनरि
तिकैमुतिकन्यायंद्योतयति॥ममनुपयोनिर्याणनिदानकलनसमकालसमुचितप्राणनिर्याणस्यप्राणिनोद्यापिकृतःस्थेमेति॥ए
तेनोद्दीपनविभावउक्तः॥स्थैर्येनेति॥अत्रैतीत्यनेनापरोक्षवनिर्देशेनमोहकृतविपरीतमतिकार्यमावेदितमिति॥मम॥गतमपरिहा

रोद्रस्यानुभावाः॥तत्रभरतः॥नानाप्रहरणसंकुलशिरःप्रकंपैःकराग्रनिष्येधैः॥घोरैरर्थविशेषैस्तस्याभिनयःप्रयोक्त
व्यः॥भुकुटिदंतोष्ठपीडनादयऊहनीयाः॥यथा॥येयेभीमेनबद्धभुकुटिघनरवंदंतनिष्पीडितोष्ठविक्षिप्राव्योम्विविध्या
चलचटुलचमत्कारभाजःकरींद्राः॥तेषामेषाकपोलादिवभयविधुताकाचिदुद्दीयलग्नविबेपीयूषभानोर्मधुकरपटलोलाक
नस्यकृत्तेन॥यमर्थेकिंत्वमशोचस्यजत्यजव्यसनं॥त्वामनुसीदतिबंधावाद्र्द्राभावंभजभजचस्थैर्यमिति समाधित्सूत्र्यतिमातृवत्सल

स्यकवेर्वात्सल्योक्तिरियमित्यन्यैरपरिशालितासरणिः॥नानाप्रहरणसंकुलःसंग्रामः॥प्रकंपोपूर्णं॥अर्थविशेषउद्दृक्कर्म॥भीमेनये
येकरींद्रादुर्योधनसेनामत्तमातंगाःविंध्यादि॥विंध्यनामकगिरेःशृणिकमत्युच्चैःप्रपतनंभजेतःसंतःस्तिमितभूलतंनिबिडध्वनिदं
तदृशपर्ययास्यात्तथायाम्युस्तिप्रास्तेषांकपोलाद्रंडादयविधुताभयकंपितोद्दीयोत्सुत्यलाकृन्नस्यकृत्तेनमिषेणामृतद्युतेर्मंडलेलग्ना

काचित्युनर्भयभोते षाध्यसाभमरपंक्तिरिवेत्युत्प्रेक्षा॥अत्रदुर्योधनआलंबनंसचगम्यस्वरसचर्वणाहेतुरितिस्यर्तव्यं॥शौर्यैःशरैः
भिः॥वीर्यैर्बलविशेषैः॥पराक्रमःपरबंधनादिः॥प्रभावाभारणादिः॥आक्षेपस्तिरस्कारः॥विस्मृत्यशंकते॥गूढाभिसंधिःसमाधुते॥
आशयमुद्घाटयस्मारयति॥चतुर्विधइतिप्रागुक्तइतिशेषः॥सचेति॥मानसस्त्वित्यर्थः॥ज्ञायमानएवेति॥ननुसाक्षान्क्रियमाणइत्यर्थः॥ग

वीरस्यानुभावाः॥तत्रभरतः॥धैर्यैःशौर्यैर्वीर्यैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च॥वाक्यैराक्षेपकृतैर्वीररसःसंम्यगभिनेयः॥नन्वर्तो
द्रियस्वरसस्यज्ञापकाःशरीरधर्माभवितुमर्हंतितएवसर्वत्रोक्तास्तथाचधैर्यात्साहो नशरीरधर्मावितिचेत्॥सत्यंधैर्ययदेन
चाक्षत्याभावउत्साहयदेनाश्रुपुलकादयोलसिताः॥यद्दानुभावश्चतुर्विधस्तत्रमानसोप्यनुभावउक्तस्तच्चज्ञायमानएवमम
कःसचमानसैर्द्रियकश्चेतिनविशेषः॥विनयबलादयऊहनीयाः॥पुद्गुवीरानुभावोयथा॥अग्रेवासवजित्समग्रसमरव्या
पारदोक्षागुरुःपार्श्वे तस्यविपक्षेदलनक्रीडाधनोरावणः॥इत्यंजल्यतिसर्वतःपरिजनेसंध्यास्मृतिकुर्वन्तःश्रीरामस्वन
कुंभकस्यपवनेसुप्ताःसकोपिक्रमः॥मकइति॥यतइतिशेषः॥सचेति॥ज्ञायमानोप्यनुभावइत्यर्थः॥मानसइतिलैंगिकोवेत्यपिबोध्यं॥

नविशेषइति॥गंमकत्वेशरीरत्वस्याप्रयोजकत्वान्तदघटितयथाश्रुतलक्षणस्यतत्रापिसंभवात्॥समग्रस्यसमरव्यापारस्वदोक्षाया
मन्यप्रत्युपदेशनेगुरुःपदीयान्वासवजिदिंद्रजिदग्रेतिष्ठतीतिशेषः॥सेनाग्रणीर्भवतीतिभावः॥तस्येंद्रजितःपार्श्वे॥विपक्षेत्यादि॥श
त्रुभटानांदलनंखंडनमेवक्रीडानायाससंपन्नंप्रियंतदेवधनमवश्यसंग्राह्यंयस्येशोरावणस्तिष्ठतीत्यत्रापिशेषोबोध्यः॥इत्यममुनाप्र
कारेणसर्वतश्चतुर्दिशुपरिजनेवानरसमुदायेजल्यतिवदतिसतिसंध्यास्मृतिसंध्यावंदनंकुर्वन्तआचरन्तःश्रीरामस्यकुंभकस्यपूरककुंभक

रेवकाइतिप्रकरणेनानामादि॥

रत-
२५

यद्वाकुंभकादिशब्दाः क्रियाविशेषविशिष्टवाच्यत्वास्तथा चतन्नामकेष्वनेवायावभेदेष्वनचाभेदोनसंबंध इति प्राचां प्रवादा-
 कथंशेषषष्ठ्यवसर इति वाच्यं॥नसंबंधइत्यस्यसरूपयोगकोक्षितइत्यादिपूरितार्थेनात्परीदत्तएवावयवावयविभावेनान्वयप्र-
 तियोगिनोर्वैरूप्यसंमर्यितंभगवतामहाभाष्यकृताराहोः शिरइत्यत्र॥सक्रमोयथोक्तरीतिरूपः कोपीषदपिनसुण्णानविधितः॥एते
 नचांचल्याभावउक्तः॥हेकोत्समृद्राजनंमार्तिकं पात्रं संवीक्ष्यविचारपूर्वकं दृष्ट्वा दास्यं वै तस्य न विधेहि माकुरु गृहान्मदीयादित्यादिर्नग-
 च्छमाणाः किंत्वेतदखिलं सम्यतां न विचारणीयमिति भवन्तं सणमित्यनुष्टुपशौच्यं गमयति पाचेवेद्यद्यहं दासः किं करोस्मि निश्चितं चेह-
 दानवीरानुभावो यथा॥ओ दास्यं न विधेहि गच्छ न गृहात्संवीक्ष्य मृद्राजनं याचे किंतु भवन्तमेतदखिलं कोत्स सणं सम्यतां
 ॥दासश्च दहमस्मि चेह सुमती सर्वे वसा गृह्यतां स्वर्णं चेह रुरुदक्षिणा धनपते गनीयं संप्राप्यते॥दयावीरानुभावो यथा॥ध्या-
 तस्तोमधरे जगद्वयकरे पाथाधरे वर्षति क्रोश द्याकुलवत्सगोकुलदया दीने सणः केशवः॥हस्तन्यस्तमही धरच्युतिभयान्ने-
 वागुलीपल्लवैः सस्तवणमुरीकरातिनतनाः सस्तहरत्यशुकं ॥ सुमतीरोचयेस्तर्हि सर्वे वसा गृह्यतां फललाभस्तवे वास्तुचेत्स-
 र्णोरोचयेस्तर्हि गुरुदक्षिणा धनपतेः कुबेरादानीयाहृत्य संप्राप्यते मयेत्यर्थः॥दीयतइत्यनुक्तापदेयं विविधसौष्टवंनाभिधानतन्मया सं-
 पादितेयः र्थिनास्वाकृत्यमस्त्येवेत्यर्थमभिव्यजयदुत्साहं प्रोत्साति॥गाढाधकारसमूहधारकेतएवजगद्वयकरे पाथाधरे जलधरे व-
 र्धतिसति क्रोशदिति॥हवारवकरव्याकुले भयभीते वत्सानां तदतिरिक्तगवाचके चित्तु क्रोशतोः तएव व्याकुलास्तथावगता वत्सायासां
 तासां गवामिति चिक्लिशुः क्रोडव्याकुलेतिकाचित्कः पाठोयुक्ततरस्तत्रक्रोडभुजांतरव्याकुलावत्सायासामिति गवां विशेषणस्योदीप

नोका

रामः
२५

र. त.
२६

अंशुकैरिति बहुवचनेनावर्तनाभिप्रायेणैव बोधस्तः योष्यतेऽपि दधे आकादितवतीत्यर्थः ॥ परुषग्रहणोल्लासेर्दुःश्राव्योद्भवैः ॥ इदं
च हाहाकारविशेषणं ॥ स्पृशग्रहणोल्लासेरिति पाठे तत्तत्संक्षेपं ॥ तत्र स्पृशो धरांगुलिसंस्पर्शं तजिह्वाग्रपीडनादिः ॥ ग्रहणं गलग्रह
णकरतालिकादि ॥ उल्लासः शिरोघ्राणचुंबनादिरित्यर्थो बोध्यः ॥ स्वरभेदे रुदात्तादिभिः ॥ अर्जुनं दोरिति दीर्घबाहुबलविधंसितशत्रु
बलं वीर्यनाकिनां स्वर्वासिनां नेत्रे जात्यभिप्रायेणैकवचनं निमेषाः पश्चात्कुंचनानि ॥ अद्यापीदानामपि नेव जाग्रति नेवोद्भवंति दृढं निर्निमेषं

हतदैत्यपल्लवकवलभ्रांत्यामुखमंशुकैः पिदधे ॥ अद्रुतस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ परुषग्रहणोल्लासेर्हाहाकारे असाधु
वादौ ॥ वेपथुगद्गदवचनैः स्वरभेदे अभिनयस्तस्या ॥ निर्निमेषप्रेक्षणरोमांचादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ पांडवं वीर्यदोर्दंडस्व
डितारातिमंडलं ॥ अद्यापि नाकिनां नेत्रे निमेषानेव जाग्रति ॥ इत्यनुभावनिरूपणं नाम तृतीयस्तरंगः ॥ अथ सात्विकभावानि
रूप्यंते ॥ तत्र भरतः ॥ स्तंभः स्वेदो यरोमांचः स्वरभंगो यवेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकामताः ॥ नन्वस्य सात्विकत्वं क
थं ॥ व्यभिचारित्वं न कुतः सकलरससाधारण्यादिति चेत् ॥

षप्रेक्षणाभ्यासादिति भावः ॥ ॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायां नौ
कारव्यासोत्तरसंस्तरंगिणी व्याख्यायां तृतीयस्तरंगः ॥ श्रीः ॥ तथैव सात्विकभावनिरूपणं प्रतिजानीते ॥ केवलयोगस्यानतिप्रसक्तस्याभावाद्ब्रूहे आनिर्धर
णात्तानुद्दिशति ॥ शंकते ॥ सात्विकत्वं सात्विकपदव्यपदेश्यत्वं ॥ कथमिति ॥ सत्त्वजीवस्तदीयत्वं निबन्धनस्तथाव्यपदेश इत्युक्तं ॥ व्यभिचारिणामपि
जोवाश्रितत्वादिति भावः ॥ प्रत्युत विशेषणाभित्तिश्चरयंतिते व्यभिचारिण इति व्युत्पत्त्या कर्मभूतरसविशेषानुपन्यासात्सामान्यतोरसमात्रचारकत्वे
व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमध्यवसीयते तच्च सात्विकभावेऽपीति तत्रापि व्यभिचारित्वव्यपदेशः कुतो नेत्याह ॥ सत्त्वेन जीवमात्रेण युक्तादुःख

नौका

र. त.
२६

स्वपरसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तंगम्यते तच्चानुकूलत्वमयमनुकूलोयंचप्रतिकूलइतिप्रतीतिसाक्षिकः
स्वरूपसंबंधविशेषः सचेतेषामेवेतिव्यभिचारित्वेपितेषांएथगुक्तिरितिमतंदूषयितुमुपन्यस्यति॥सत्त्वंनामेति॥सत्त्वपदप्रकृतिक
ठकूप्रत्ययार्थसंबंधित्वंचेत्यर्थः॥एतेननिरुक्तप्रकृतेरुक्तार्थे लक्षणायां तात्पर्यग्राहकाभावेनानाश्वसापत्तिः॥सत्त्वशब्दस्यप्राणिवा
चकत्वादित्यग्रिमग्रंथविरोधापत्तिश्चेत्यपास्ते॥सर्वसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वस्यविवक्षितार्थतिकत्वगमकस्यावगतयेकैमु
तिकन्यायेनसीयदुःखभावनायामनुकूलत्वंप्रतिपादयितुंपरकीयेति॥जीवपर्यायसत्त्वपदप्रकृत्यासार्थव्यभिचारिणोदुःखस्यैवोपस्थि
तेस्तत्समभिआहृतप्रत्ययप्रतिपाद्येदुःखमेवघटयति॥दुःखभावनायामिति॥यथाश्रुतप्रत्ययार्थावर्तमानत्वंतच्चनिरुक्तप्रकृतिसमभिआ

अत्रकेचित्॥सत्त्वंनामपरकीयदुःखभावनायामत्यंतानुकूलत्वंतेनधनाः सात्विकाइतिव्यभिचारित्वमनादृत्यसात्विकव्यपदे
शदिति॥तन्ना॥निर्वेदस्मृतिधृतिप्रभृतीनामपिसात्विकव्यपदेशापत्तेः॥नचपरदुःखभावनायामष्टावेवोत्पद्यंतइत्यनुकूलशब्दा
द्यौतेरवसात्विकत्वमप्येषामितिवाच्यं॥

हारादुक्तदुःखभावनाकालीनत्वरूपमप्यतिप्रसक्तमित्युक्तमेवातोयंतेति॥आत्यंतिकत्वंचसर्वसिद्ध
प्रतीतिसात्विकत्वमेवेतिनातिप्रसंगः॥तेनतदात्मकेनसंबंधेन॥धृताअधिष्ठिताः॥इतीति॥व्यत्यनिविशेषमादृत्येतिशेषः॥व्यभिचारित्वमिति॥सा
मान्यतयेतिशेषः॥तथाचनिरुक्तविशेषमभिप्रेत्यसात्विकभावानांएथकरणेतेषामेवोत्पन्नतयाप्रथमंनिरूपणमुचितमितिभावः॥तादृशनिर्वेदा
दिव्योत्तस्तंभादिसाधारणस्वरूपसंबंधरूपानुकूलत्वेप्रमाणाभावएव॥साक्षात्क्रियमाणत्वस्यगमकनायांनप्रयोजकत्वंकिंत्वविनाभावस्यसथाचज
न्यत्वंवागमकत्वंवायथाश्रुतमन्येषामपीत्यभिप्रेत्येतन्मतंदूषयति॥तथाचपरदुःखभावनायामत्यतिरूपमेवानुकूलत्वंवाच्यतच्चज्ञायमाननिर्वेदादिसा

अत्रमेवेतिभावः॥अत्रमेवमत्त्वपरिहर्तुंशकते॥

इतिहेतौ॥अनुकूलशब्दार्थइतियथाश्रुतएवविवक्षितइतिशेषः॥अतएवनिर्वेदादीनांतत्रानुस्यतेरेव॥अपिरनुकूलशब्दार्थत्वसमुच्चा
यकः॥एषामप्यनामेव॥वेमस्यपरिहरति॥उत्तिरितोतिशब्देनचेत्यत्रहेतुः॥प्राणीजानातिप्राणीचेष्टतइतिप्रतीत्योरविशेषणश
रीरावच्छिन्नात्मप्रतिपादकप्राणिपदपर्यायीभूतस्यापिसत्त्वशब्दस्यप्रकृतेशरीरमात्रपरत्वमेवतस्यधर्माइतिव्युत्पत्त्याशरीरधर्माःसात्विक
शब्देनमुख्ययावत्योच्यंतेतेह्यष्टावेवेतितत्कारणीभूतामानसाविकारास्तेनैवशब्देनगोण्यावत्योच्यंतेनतुकार्याभूताःशरीरधर्माएवात्र
सात्विकभावशब्देनविवक्षिताः॥नचैवमांतराबाह्याश्चेतिप्रागुक्तविभागोसंगतइतिवाच्यं॥बाह्याइत्यस्यबाह्याविकारजनकीभूताइत्य
र्थकत्वात्॥अतएवविकारोमानसोभावइतिकोशःसंगच्छतइतिनकोपिदोषइतिप्राञ्चः॥तन्न॥त्वदभिमतमानसविकारकारणका
निर्वेदादेरपिपरदुःखभावनायामप्युत्तिरिति॥अत्रेदंप्रतिभाति॥सत्त्वशब्दस्यप्राणिवाचकत्वादत्रसत्त्वंजीवशरीरंतस्यध
र्माःसात्विकाः॥इत्थंचशरीराभावास्तेभादयःसात्विकभावाइत्यभिधीयंते॥स्यापिनोव्यभिचारिणश्चेतिभावाआंतरतयानशरी
रधर्माइति॥नांशरीराणामेवतथात्वोपपत्तौतादृशमानसविकारेमानाभावात्॥नचविनिगमनाविरहइतिवाच्यं॥शरीराणांतेषांप्रत्यक्ष
सिद्धतयोभयसंसमतत्वात्॥अस्मच्चतेचतत्कारणंकुप्रएवमानसविकारो नतुकल्प्यइतितेषामेकमात्रसिद्धत्वात्तावतैवतेषांधूमादिसंभूता
शुप्रभृतिवैलक्षण्यमपिसर्वसंसमतेसमायाति॥नचैवंविकारोमानसोभावइतिकोशासंगतिरितिवाच्यं॥तत्रमानसपदेनमनोधीनस्थितिक
त्वविवक्षणात्॥अधीनत्वंचसाक्षादांतराणांपरंपरयाचबाह्यानामविशिष्टमेवेत्यभिप्रायेणोत्तरयति॥इत्थंचेति॥शरीरत्वेसतिस्थापिभावप्रकार
कारोपविशेष्याभूतभावत्वंसात्विकभावसामान्यलक्षणमित्यर्थः॥इतिभावाइति॥इतिव्यपदेश्याभावाइत्यर्थः॥नशरीरधर्माइति॥तथाचसत्त्वंतेन

२७ मः
सत्तेषां चारणमिति भावः ॥ स्तंभं लक्षयति ॥
नौका

गतीति गतिसामान्येत्यर्थः ॥ सत्यंतप्रयोजनमाह ॥ सामान्यपदकृत्यमाह ॥ चेष्टानिरोधश्चेष्टामात्रनिरोधः ॥ न गतीति न गतिसामान्येत्यर्थः
 वस्तुतस्तु गतिनिरोधः पादप्रक्षेपनिरोधः ॥ चेष्टानिरोधः शरीरक्रियासामान्यनिरोधः ॥ न गतिनिरोधः न पादप्रक्षेपरूपशरीरक्रियाविशे-
 षस्यैव निरोध इत्यर्थः ॥ अतएव सर्वथाः पदत्वएव प्रलयपदव्यवहारः सांप्रदायिकानामिति ॥ अस्वस्तं भवति ॥ क्विदस्य तिष्ठानेऽयेति पाठस्त-
 त्रास्येति प्रकरणात्तमेवेति बोध्यमेव मग्रेऽपि ॥ रमणीयपक्ष्मसंबन्धिना दृग्दृष्टिर्यस्यास्तया गोविंदं श्रीकृष्णं समुदीक्ष्य जातः स्तभो हे मातरिति स-
 खीं प्रतिसानुकं पोक्तिरप्रतार्यत प्रकटनायममेत्यर्थिकं श्रोणीकटिपश्चाद्वागः पीनतरति शयेन पीनातनुर्मध्यादिरूपा कृशतरतिसूक्ष्माव-
 शरीरधर्मत्वे सति गतिनिरोधः स्तंभः ॥ न च निद्रापस्मारादावतिव्याप्तिः ॥ शरीरधर्मपदेन तेष्वावारणात् ॥ प्रलयभावे तु चेष्टानिरो-
 धो न गतिनिरोधः ॥ अस्य विभावाः ॥ हर्षरागभयदुःखविषादविस्मयक्रोधाः ॥ यथा ॥ श्रोणी पीनतरातनुः कृशतराभूमीधरादंब-
 रावशो जस्य तटी कुतो निजकुटी मातर्मया गम्यतां ॥ इत्युद्वायकदंबकुंजनिकटे विश्रम्य मंदस्मितं गोविंदं समुदीक्ष्य पक्ष्मलदृशा
 स्तंभस्तिरोधीयते ॥ वपुषिसलिलोद्गमः स्वेदः ॥ सो जस्येत्येकवचनेन भेदग्रहप्रतिबंधकात् सत्यं संश्लेषो धन्यते तटी प्रावाररूपा भूमीध-
 रादंबरोच्चे स्तरत्वेन पर्वतसादृश्यवती तेनातिकृशमध्यस्यातिष्ठुलोभयभागस्य च शरीरस्योद्गहनानभिरूपता प्रतिपादिता तर्हि मया कृतः के-
 नोपायेन निजकुटीं स्तियापणं शालागम्यतां प्राप्यतामित्युद्वायवो धपित्वा कदंबकुंजनिकटे समुदितकदंबग्रहसमीपे विश्रम्य श्रीकृष्णावलो-
 कनार्थं समक्षमुपविश्यापि तिरोधीयते कारणं तरप्रभूतत्वबुद्धितत्रोत्पादयत्यागोपायत इत्यर्थः ॥ स्वेदं लक्षयति ॥ नारिकेलदावपिसलिलोद्ग-
 माहपुष्पीति ॥ तत्र नेत्रभिन्नशरीरावयवपरं ॥ तेनाश्रुव्यदासः ॥ धर्मसंभूतस्वेदे सात्त्विकत्वव्यपदेशाभावाद्दुःपदसमभिव्याहृतो दुःपसर्गो विकारस-

भवामि प्रायः ॥ एवमग्रेऽपि ॥

रुत-
२८

अस्य भावाभावसाधारणस्य सेदस्य विभावाः कारणानि ॥ एवमग्रेऽपि ॥ विपरीतरतिश्रान्तां नायिकां प्रतिसखी प्राह ॥ कांते सुंदरि सेदं विंद वस्तवकु-
चप्रांते राजंते शोभंते ॥ उदाहरणं योजयितुं तत्रोच्यते ॥ हृष्यताः घटितघटनासंजाततोषेण मदनेन मनोभुवाकृतामौक्तिकवृष्टयद्वेवेत्यस्य
तिमन्यदस्यर्थः ॥ क्वचित्सुस्तके मदनेनैवेत्येवकारघटितः पाठो दृश्यते स तु क्रजुरेव ॥ तत्रैवं व्याख्येयं ॥ स्त्रीयानुरागं गोपायंतीं नायिकां प्रतिनाय-
कः साकूतमाह ॥ कांत इति ॥ हे कांतेऽभिलाषवति ये सेदं विंद वस्तवकुचप्रांते राजंते वर्तंते त एत इत्यध्याहृत्य योज्यं ॥ मौक्तिकवृष्टयो
मौक्तिकीकाराः एषद्रूपाननुधरारूपास्तेन श्रमसंभूतेभ्यो वैषम्यमाविष्कृतं ॥ मदिति पंचम्यंतमस्मदोरूपं मत्त इत्यर्थः ॥ हृष्यताविपु-
लीभवताः नैनाभिलाषेण कातापदार्थेकदेशस्यापि तस्य तात्पर्यानुरोधात्परा मर्शेन विरुद्ध इति भावः ॥ कृता एवेत्यनेन त्वया पङ्क्तौ

अस्य विभावाः ॥ मनस्तापहर्षलज्जाक्रोधभयश्रमपीडाधर्ममूर्च्छादयः ॥ यथा ॥ कांते तव कुचप्रांते राजंते सेदं विंद
वः ॥ हृष्यतामदनेनैव कृतामौक्तिकवृष्टयः ॥ विकारसमुत्परो मोत्यानरो मांचः ॥ अस्य विभावाः ॥ शीतालिंगनहर्षभय
क्रोधाः ॥

अभिलाषेस्वासाधारणकर्मणसौ प्रकुट एवेति पुनराकूतमावेदितं ॥ रोमांचं लक्षयति ॥ शीतसंभूतरोमोत्थाने सात्विकव्य-
पदेशाभावाद्दिकारेत्युक्तं ॥ न चैवं सात्विकभावविभावेऽप्युक्तं पदानर्थक्यमिति वाच्यं ॥ विकारपदव्यावर्त्य सद्भावप्रदर्शनायैव तदुपादाना-
देवमग्रेऽपि ॥ न चैवं पदांतरप्रक्षेपेणाहत्यतद्वारणकः पुरुषार्थ इति वाच्यं ॥ रसानुकूलत्वतदननुकूलत्वरूपवैलक्षण्यप्रतिपत्तेरेव तत्त्वात् ॥
भावसामान्यलक्षणेऽप्येव तदर्थत्वमिति तु मांशं किं ॥ सामान्यलक्षणाक्रांतमेव हि विशेषलक्षणलक्ष्यं ॥ सात्विकभावानामेतदाक्रांत-
त्वं ह्यनुभावतयारसानुकूलत्वादेव ॥ न च शीतोत्परोमोत्थानं स्थायिनः कार्यं तद्विलीनमेव तज्ज्ञापकत्वप्रत्याशयापीत्यन्यत्र विस्तरः ॥

नोका

रामः
२८

हे आलिसस्त्रिस्मितसुभगो हास्यमनोहरो नंदसुनुवंकुलेत्यादिवकुलनामकरशाणांकलिकात्मनः कोशाद्रां डारगहात्कोशलोत्प्रेक्षीप
 कलातिशयद्यौतनायालिश्रेणीषुकपाणलव्यज्यते॥ सोयं जनामूलध्वनेरुधा॥ रुपाणलव्योग्यश्रेणीरूपतायैरोषस्तेषामभिहितः॥
 भवत्येवहितुल्यापराधजनितशेषाणामेकवाक्यता॥ न चासौ परस्यानुसरणविनापरस्यैकवाक्यतेतितया सर्वेषां परानुसरणरूपाश्रे
 णी निवेद्यते॥ तादृशतुल्यापराधतात्पर्यमेव हि मुकुलेतिपदमनर्थप्रत्तमकरंदतामभिव्यनक्ति॥ रोषेण निर्गच्छंतो यमधुकरास्ते
 षां कूजितसेविन्यां कुंजभूमौ लतामंडपे कपोलपालिं गंडतरीं॥ अद्यैतिलोकोत्पन्नकृतिः॥ कथमनिर्वचनीयेन कारणेन पुलकयति संजा
 तपुलकां करोतीत्यर्थः॥ स्वरभंगलस्यति॥ स्वरस्वभाववैलक्षण्यं स्वलिता उकरणेण स्यतो भूतांतं॥ तावन्मात्रं च कृत्या संभूते तत्रैव गतम
 यथा॥ वकुलमुकुलकोशरोषनिर्यन्मधुकरकूजितभाजिकुंजभूमौ॥ पुलकयति कपोलपालिमा लिस्त्रिस्मितसुभगः कथमद्य
 नंदसुनुः॥ गद्गदत्वप्रयोजको भूतस्वरस्वभाववैलक्षण्यं स्वरभंगः॥ अथ विभावाः॥ क्रोधमयहर्षमदाः॥ यथा॥ व्यक्तिः स्यात्स्वर
 भंगस्य कोऽपि दुक्तिः क्रियेत चेत्॥ इति पत्युः पुरोराधामौ न माधायतिष्ठति॥ तोवैलक्षण्यमिति॥ तदप्यभिव्यंजककंठादिवीणादिभे
 दभिन्नमतिप्रसक्तमेवेति स्वभावेति विकाराप्रभूतभेदस्फोरणाय॥ तच्च वैलक्षण्यमुक्तकृत्याकार्यव्यावृत्तमनुभवसिद्धमेव विपश्चितामिति
 मधुपानसंभूतमदकृत्यासाधारणविभावेति स्वरवैवर्ण्यसामान्यमेवलक्ष्यमित्यभिप्रेत्यैव विकारोद्भूतत्वमत्र परित्यक्तमित्यपि केचित्॥ चे
 दुक्तिः एष्योत्तरं क्रियेताभिधीयेत तर्हि कोपात्कोपवशात्कोपमनुमापयितुमिति यावत्॥ स्वरभंगस्यैव वैवर्ण्यस्य व्यक्तिः प्रकाशः स्याद्देदि
 तिसामाभवत्वितिरुत्ताय कोसत्याहितेन नाचाटुकारैर्बलात्कोपेपनीते दासिण्याहृतः पुनरनेन सह संलापः प्रसज्येनैवेति मत्वेति यावत्नेन

कोपाधिर्बलं योतिः॥

सदानिकटवर्तीयदुपतिश्रंपकानिचंपकपुष्पाण्युरोजदामहेतोर्वक्षोजरामणीयकसाधनमालानिमित्तंकथंकेनप्रकारेणचिनोत
संगृह्णातु॥कथयेत्यत्रवाक्यार्थस्यैवकर्मत्वंकथयेत्यनेनश्रीरुस्सेस्वविषयकानुरागवत्वप्रतिपादनपुरःसरंनिजस्मृतौसपत्नीका
र्यकारकत्वंदृढयतीकविनिबद्धवक्त्रोत्तरीयानुरागातिशयमभिधत्ते॥यद्यस्मात्कारणादस्यकरतलेकरतलेस्यैवसंग्रहसाधनत
यातस्यैवैकल्यदर्शितं॥तेनसर्वशरीरकंपोनविरुद्धदुतिव्याख्याद्वयेपुदाहरणसंगतिः॥कंपोभवतितत्तस्मात्कारणादहमेवंजा
नेयन्मत्स्यतिरेवचंपकपुष्पात्मकसदृशावलोकनसंभूताममस्मतिरेवनान्याकाचित्तथासतितथाप्रतिज्ञातथासंप्रवृत्तिश्चेत्येतद

विकारप्रभववर्णान्यथाभावोवैवर्ण्यं॥अस्यविभावाः॥मोहभयक्रोधशीततापश्रमाः॥यथाकुंकुटेकुर्वतिकाणमाननंश्लिष्ट
योस्तयोः॥दिवाकरकराक्रांतशशिकांतिमिवादधो॥विकारजनितमक्षिसलिलमश्रु॥अस्यविभावाः॥हर्षामर्षधूमभ
यशोकजंभाशीतनिर्निमेषप्रेक्षणानि॥

खिलमाकुलीभवेन्मत्स्यपत्नीमत्समीहिनविप्रकारिणीजातेत्यर्थः॥वैवर्ण्यलक्षयति॥ज्व
रातपादिरुतवैवर्ण्यव्यावर्तनायप्रभवंतं॥श्लिष्टयोरसभरानाकलितप्रभातवेलंसमालिंगनासक्तयोःकयोश्चित्पुंसयोराननंकुंकुटेनाम्र
चूडेकाणंप्रभातध्वनिंकुर्वतिसति॥दिवाकरेति॥सूर्यकिरणपरिभूतचंद्रद्युतिमादधाविवेत्युत्प्रेक्षा॥उत्कंठापूर्त्यभावेनहायमानौजस्कम
भूदितिभावः॥अश्रुलक्षयति॥धूमाद्युत्थाश्रुव्यावर्तनायजनितांतं॥पद्मलेरमणीयपद्मयुक्तंआयतेविस्तीर्णंवाक्षिणीयस्यास्तस्यानायि
कायाअश्रुविंदुर्नवोदितमश्रु॥अष्टोःसकाशाहस्रसिनिपततितत्रोत्प्रेक्षते॥हेचित्तत्वमित्यध्याहार्यतथासत्येवमध्यमपुरुषस्यमाधु
त्वादित्येके॥नाध्याहार्यमित्यन्ये॥नचाध्याहाराभावेमध्यमपुरुषस्यसाधुतानस्यादितिवाच्यं॥मध्यमपुरुषप्रयोगेहियुष्मदस्ति३.पस्याप्या

शरीरधर्मत्वे सतीत्यर्थः॥ चेष्टानिरोधश्चेष्टानुत्पत्तिप्रयोजको यमेव च करणायादवशब्देन शैथिल्यशब्देन च व्यपदिश्यते॥ सस्यंतदलप्र-
योजनमाह॥ ननु चेष्टाक्रिया मात्रमनःक्रियानिरोधसाधारण्येनार्थप्रत्यायकप्रलयपदसमभिव्याहारात्॥ तथा च यत्किंचिच्चेष्टानिरो-
धोतिप्रसक्तो यथा प्रागुक्ते वेपथूदाहरणे एव वेपथोपुष्यावचयानुत्पत्तिप्रयोजकता॥ एवं स्तंभेपीति चेष्टा सामान्यनिरोधो वाच्यस्तथा-
वा संभवः प्रकृतोदाहरण एव मनःक्रियोत्पत्तेरुक्तत्वादित्याशंकावारयति॥ साहचर्यकथनेनेति तृतीया तत्पुरुषः सा च तृतीया विशेषणे॥

शरीरत्वे सति चेष्टानिरोधः प्रलयः॥ शरीरत्वे सतीति विशेषणान्निद्रादौ नातिव्याप्तिः॥ स्तंभादयः शरीरधर्मस्तेषां साहच-
र्यकथनेन प्रलयोपिशरीरधर्म एव विवक्षितः॥ तेनात्र चेष्टापदेन शरीरचेष्टैवाभिप्रेता॥ मनसस्तु कर्मभवति ननु चेष्टा॥ अत-
एव चेष्टाश्रयः शरीरमिति शास्त्रीयं लक्षणं॥ अस्या विभावा रागोक्त्यादयः॥ यथा॥ नो वक्त्रं न मितं धृतं न च शिरो व्यावर्तितं नो-
वपुर्वो सौ न श्लथमाह तं निगदितं नो वानिषेधाक्षरं॥ शोणनापि विलोचनं विरचितं क्रीडा कलाकातरं चेतः केवलमाननेम-
धुरिषोर्जापारितं राधया॥

प्रलयोपि प्रकृते प्रलयपदार्थोपि॥ शरीरधर्म एवेत्येवकारेण मनःक्रियानिरोधकमनोधर्मव्यवच्छेदः॥
तेन शरीरधर्मविवक्षणेन॥ शरीरचेष्टैव हि ताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रियैव अत्रैव कारो मनःक्रियां व्यवच्छिन्नति॥ तथा च तादृशक्रियात्वा-
च्छिन्ननिरोधो लक्षणे विवक्षित इति न कोपि दोष इत्याह॥ चेष्टापदप्रयोगे निहतार्थत्वं परिहरन्नेव चेष्टापदार्थस्य तादृशशरीरमात्रधर्मत्वे स-
मिति माह॥ अन्यथातिप्रसंगादिति भावः॥ अत्र मानातिशयप्रगुणोक्तविप्रलंभाजितदुःसहज्वरदुःखखिन्नयाशठतानुसंधानसंभूत-
रोषप्रकर्षग्रहिलयाप्यवितर्किततत्कालवृत्तदुर्घटसमागमसंजातोक्तं ठाभरतरलातःकरणयागधयातन्मुखानवलोकनस्य हानुवर्तनेपि

रुत-
३१

वृत्तं मुखं नो नमितं न नम्रा कृतं तथा चुचुक परामर्शे शिरश्च न धृतं निषेधाय न कं पितं आश्लेषे वपुः शरीरं नो व्यावर्तितं न विपरीतं किंचिद्वलि-
तं श्रुतं गलितं वा सो वस्त्रं स्वयं नाहृतं धृतं तेन परामर्शे निषेधाक्षरं नेति वा नो निगदितमुक्तं विलोचनमपिशोणमारक्तं न विरचितं भाक्त्यंभु-
क्तमतः परं किं रोषेणेति मत्त्वा न कृतं किंतु क्रीडा कला सुक्रीडा विशेषविषये कातरं दानं श्रेयांसि बह्विघ्ना नीतिन्यायाच्चेतो नः करणं केवल-
मित्यवधारणे तेनोदाहरणसंगतिः ॥ मधुरिपोः श्रीरुसस्य परदुःखप्रहाणशीलस्येति पदध्वनिः ॥ आनने मुखे व्यापारितं प्रेरितमिति पुन-
रप्यख्याने ॥ तथा सति गुणा भूतरोषवितर्काकरणं मुख्यकातर्यनिर्देशमात्रमित्यनुदाहरणताशंका कलुषितत्वाद्रोषकातर्ययो-
रेकविषययोरेकदा संभावितयोर्वर्णने कविसंभानाधायकतया हयो मुख्यताया असंभवात् ॥ अन्यथा कविकुलशुण्णसरणिप्रच्य-

जं भाचनवमः सात्विकभाव इति प्रतिभाति ॥

वापत्तेः ॥ किंतु न वित्यादि निषेधघटितवाक्यार्थषट् स्त्रीजातिस्वभावेन प्रसक्तप्रतियोगिसत्ताकं निरुक्तप्रलयात्मनैवोपपन्नं न रोषपरं ॥
वैवर्ण्यसात्विकभावरूपशोणताप्यनिवार्याषाष्टं वाक्यार्थप्रबाधमाना स्त्रीजातिस्वभावसुलभवत्कारुण्यनिमित्तांतरसंभूतवैवर्ण्यमपि मि-
थ्याभूतरोषप्रभवतया श्रीरुसस्य न प्रदर्शितमिति रूपे विश्राम्यति ॥ जंभायाः सात्विकभावत्वं वक्तुं युक्तं ॥ तस्यारसानुकूलत्वाद्द्विकाररूपत्वाच्च ॥
नचलज्जासंभूतांगसंकोचस्यापितथात्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ लज्जाद्यजकस्य तस्य रसानुगुणत्वात् ॥ प्रागुक्तविकारत्वस्यात्यंतवाधितत्वाच्च
॥ नच स्वतः सुंदरत्वं जंभाया अपि नास्तीति वाच्यं ॥ प्रामाणिकैस्तथात्वेनाभिधानात् ॥ वातप्रभूतजंभाया अतथात्वेपि विकारसंभूतायास्तस्यास्त-
थात्वात् ॥ यथा तव धूमाद्युत्थाश्रुणाः तथात्वेपि मनोविकारसंभूताश्रुणस्तथात्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ वायुपरिपोषश्चेत्यर्थः ॥ नवमइति ॥

नौका

रामः

३१

न चतुत्ययुक्तानिः श्वासापि दशमः सात्विकभावो वक्तुमुचिन इति वाच्यं ॥ मुखविर्भूतवायुपरिपोषो जंभानासा विर्भूतवायुपरिपो-
 षानिः श्वासः ॥ इत्थं च जंभालेन विभागे निः श्वासादशमः सात्विकभावो यज्यत एव ॥ वायुपरिपोषत्वेन विभागे तु नवम एक एवाधिको भेद-
 इत्येतदाशयात् ॥ अतएव जंभानिः श्वाससाधारण्येन नवमसात्विकभावत्वप्रापणायैवोभयचरितानौ ज्वल्यसमर्पकमालस्य ॥
 भेदावाचिदशा जंभलंकुचतदेखदः प्रकपोधरे पांडुरंगे इतदीव पुः पुलकितं लीनं मनस्तिष्ठति ॥ आलस्यनयनश्रियश्चरणयोः स्तभः समुज्ज-
 भते तर्किराजपथे निजामधरणा पालोयमानो किं न इति रसमं जयं जंभास्थानेभ्यवे वि ॥ अन्यथा जंभावक्रसरोरुह इत्येव प्रक्रमानुरोधा-
 सति तु युक्तमित्युत्पश्यामः ॥ एवं स्थिते यद्यप्यनयैव प्रणाल्यास्वेदाश्रुणोरपि सलिलोद्गमत्वेनैकविभागत्वं वक्तुं शक्यं तथापि गणनायाः

ऊर्जन्माननमुल्लसत्कुचयुगं स्विद्यत्कपोलस्य लंकुचस्य क्षगलदुकूलमुदयन्नाभिभ्रमद्वलतं ॥ बालाग्रांगुलिबद्धबाहुपरि-
 धिन्येव द्विरुत्तत्रिकं त्रुद्यत्कुचकसंधिदर्शितलसदोर्मूलमुज्जभत इत्यादौ ॥ प्रमिच्छामात्रनियंत्रितत्वादनुद्वाच्यमेव तदित्यवधे-
 य ॥ तत्र संमतिमाह ॥ बालो ज्जंभत इत्युत्तरगद्गोपात्ताभ्यामाद्यं ताभ्यां पदाभ्यामन्वयो वशिष्टान्येकादशक्रियाविशेषणानि ॥ ऊर्जन्माननं ॥ ऊ-
 र्जननः प्राणो यत्र तथाननं यत्रेति व्युत्पत्त्याधिक श्वाससंचारिवदनं यत्र ॥ क्रजवस्तूद्रिज्ञाननमिति पठंति ॥ उल्लसत्कुचयुगं ॥ उत्तुजैस्त-
 रतापन्नलसत्प्रकाशमानं स्तनद्वयं यत्र ॥ स्विद्यत्कपोलस्य लं ॥ घर्मजालयुक्तो गल्लदशो यत्र ॥ एतेन जंभायाः सौंदर्यात् सात्विकभावसामानाधि-
 करण्यमुक्तं भवति ॥ कुचस्य क्षगलदुकूलं ॥ स्खलनीवीबंधो यत्र ॥ उदयन्नाभिः ॥ ऊर्ध्वगच्छतीनाभिर्यत्र ॥ भ्रमद्वलतं ॥
 भ्रमती भुग्ना भवती भूलतालताकाराभूयं यत्र ॥ अग्रांगुलिबद्धबाहुपरिधिः ॥ अंगुल्यग्रेर्बद्धो बाहोः परिधिः परिवेषो यत्र ॥ एतेन तदेष्टितं स्थानं

मस्य चंद्रलेभ्यते ॥

र.त.
३२

न्यंच हिरत्तत्रिकं॥न्यंच दधोगच्छ हिरत्तं भुग्नं त्रिकं एष्टवं शाधो भागो यत्र॥त्रुद्यत्कंचुकसंधि॥त्रुद्यन्मज्यमानः कंचुकस्य कंचुलिकायाः संधिः
संधानं यत्र॥दर्शितलसदोर्मूलं॥दर्शितकामुकलोचनातिथीकृतं लसत्त्वतः प्रकाशं दोर्मूलं कृष्णप्रदेशो यत्र कर्मणि यथा भवति तथेत्यर्थः॥इ
त्यादावित्यस्य सात्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनादित्यग्रे तने नान्वयः॥तद्यथा॥सत्यं सति गृहे गृहे प्रणयिनो येषां भुजालिङ्गनव्यापारे
कुलदकुमोहनजलाजायंत एषां दृशः॥प्रेयान्कोप्यपरो यमत्र नियतं दृष्टे पियस्मिन्वपः स्वेदोज्ज्वलणकं पसाधसमुत्थः प्राप्नोति कांचिद्
शामित्यत्र स्वेदोज्ज्वलणकं येति स्वेदवैश्वरूपसात्विकभावे संप्रदिता जंभानि दिष्टा तेन तन्मध्यपतितस्तद्रूपेण गृह्यते इति न्यायाज्जभा
याः सात्विकभावतारुद्रस्याभिमतैति भावः॥श्लोकार्थस्तु ते प्रणयिनः प्रेमपात्रभूताः प्रमासो गृहे गृहे प्रतिगृहं सति वर्तत इति सत्यं॥ते के स
ग्रं गारतिलकादौ च सात्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनात्॥नन्वसौ सात्विकभावो वानुभावो वेति विनिगमनाविरह इति चेत्
॥सत्यं॥अनुभावत्वेऽपि सात्विकभावत्वे बाधकारभावात्॥ जीदृशो येषां॥भुजेत्यादि॥भुजाभ्यामालिङ्गनात्मना व्यापारेणो कुलदकु
लीभूय निर्गच्छदकुं स्वभावसुंदरं पद्मगंधीति यावत्॥मोहनजलं निधुवनसंबंधो निष्यंदो यासां तास्तथाविधा जायंते यमुद्दिष्टः प्रेयान्को
प्यनिर्वचनीयलावण्योप्यपरोऽलौकिक एव संभाव्यते संभावनार्थकापि पदोपसंदोपसंदानात्॥यस्मिन्नत्र प्रेयसि दृष्टे सत्यत्रत्योपि र
वधारणे वपुः शरीरं स्वेदोज्ज्वलणं चकं पश्चात्साधसं चनामदृष्ट्वा पता संभावना संभूतभयं चेति प्रभृतिभिः समुदायेः कांचिदनिर्वचनी
यां दृशामवस्थानियतमवश्यमेव प्राप्नोतीत्यवसेयः॥अनुभावेऽंतर्भावशंकते॥भावलक्षणां क्रान्ते नुभावत्वं भावत्वसंकीर्णमेव न विवि
क्तमितिसमाधत्ते॥ननु विरुद्धयोरेकत्र समावेशा संभवादित्यतरबाधावश्यकत्वे मुनिवचो गौरवाद्यथा शास्त्रमेव ज्याय इत्याशंकां विरोधपरि

नौका

हारेण परिहृतिः॥
रामः
३२

तथासात्विकभावत्वानुभावत्वयोः संकीर्णतायाः ॥ भ्रातः शंकते ॥ भ्रातिमुद्घाटयति ॥ नविकासइति ॥ नप्राणिप्रयत्नसाध्यादित्यर्थः ॥ अंगाकृष्ट्यादिषु प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वमन्ययत्यतिरेकाभ्यां दर्शयन् जंभायाः प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वमतिरेकमाह ॥ एतच्छब्दार्थविरुद्धोति ॥ उदाहरति ॥ महेश्वरोमानं प्रियापराधचेष्टामापायकृत्वा ॥ रत्नस्यैकांते तेन जंभाया उद्घाटितवियोगकालावच्छिन्नरतिरूपविकारसंभूतत्वमस्त्विति ॥ स्थिताया उपविष्टाया अचलात्मजाया हिमालयमुताया जंभा मुख्यादाने फलिकां वा पुपुष्टिं संभाव्य निश्चित्य तत्स

पलकादौ तथा दृष्टत्वात् ॥ नचांगाकृष्टिनेत्रमर्दनादीनामपि भावत्वापत्तिः ॥ तेषां भावलक्षणाभावात् ॥ रसानुकूलो विकारो भावइति हितुल्लक्षणं ॥ अंगाकृष्ट्यादयो हि न विकाराः किंतु शरीरचेष्टाः ॥ प्रत्यक्षसिद्धमेतत् ॥ अंगाकृष्टिरसिमर्दने च पुरुषैरिक्तया विधीयते परित्यज्यते च ॥ जंभा च विकारादेव भवति तच्चिरत्नो निवर्तते चेति ॥ यथो ॥ आधायमानं रत्नं स्थितायाः संभाव्य जंभामचलात्मजायाः ॥ चुटकृतिं स्मेरमुखो महेशः करंगुलीभिः कलयांचकार ॥ इति सात्विकभावनिरूपणं नाम चतुर्थस्तंभः ॥ अथ व्यभिचारिभावानिरूप्यते ॥ तत्र भरतः ॥ निर्वदंस्तानि शकारव्यास्तथासूयामदश्रमाः ॥ आलस्यं चैव दैन्यं च चिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ १ ॥

बलिंगात्सु साध्यामाना पनोदप्रतिपत्तेः स्मेरमुखो हसन करंगुलीभिश्चुटकृतिं चुठदित्यनुकरणं यस्य तं शब्दं ॥ यहा चुटतः कृतिश्चेष्टा विशेषात्मिका तां कलयांचकार मानेनोद्घाटयन् तमित्युपहसति स्मेत्यर्थः ॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितयां नौकारव्यासं रसतरंगिणी व्याख्यायां चतुर्थस्तंभः ॥ श्रीः ॥ तैथैव व्यभिचारिभावानिरूपणं प्रतिजानीते ॥ मानसत्वे सति स्वाभिभावप्रकारकारोपविशेषाभूतभावत्वरूपलक्षणलक्षितत्वमेषां एतद्भिन्नरूपणबीजमतस्तथाविधानेन विभज्य दर्शयति ॥

रत-
३३

अत्र त्रासश्चैव वितर्कश्च व्यभिचारिणो व्यभिचारिपदवाच्याविज्ञेया इत्यन्वयः ॥ त्रयस्त्रिंशत्संख्याका व्यभिचारिणो नाम्ना तु नामैव न लक्ष्य-
णतः समाख्याताः कथिता इत्यर्थः ॥ व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्वशारीरमानसविकारसाधारण्याद्वयोरपिलक्ष्यत्वं युक्तमित्याशये-
न तौ लक्षयति ॥ इतस्ततः काव्यनाद्यादिरूपेणानियतेन येन केनाप्युपायेन सहृदयहृदयं प्रविष्टः ॥ रसेषु च व्यभिचारिणेषु सत्सु ॥ संचा-
रिणश्च व्यभिचारिणोऽपि भावास्तत्त्वमित्यर्थः ॥ तथा च स्थायिभावप्रकारकारणेषु विशिष्टाभूतभावत्वमुभयसाधारणलक्षणमुक्तं भवति ॥ रसेषु
स्थायिभावेषु विषये इतस्ततो न भावाद्यात्मके कार्ये जनयितव्ये संचारित्वं सहकारित्वमित्यपि क्रजवः ॥ व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्त-

ब्रीडाचपलताहर्षावेगोजडता तथा ॥ गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ २ ॥ सुप्तं विबोधो मर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्र-
ता ॥ मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेव च ॥ ३ ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाना-
म्ना तु व्यभिचारिणः ॥ इतस्ततो रसेषु संचारित्वं ॥ अनेकरसनिष्ठत्वं ॥ अनेकरसव्याप्यत्वं वा व्यभिचारित्वं ॥ न च रोगमात्रादा-
वतिव्याप्तिः ॥ तेषामपि संग्राह्यत्वात् ॥ ते च भावाः शारीराव्यभिचारिण एते चान्तराव्यभिचारिण इतीयांस्तु विशेषः ॥ स्योभयसाधार-
ण्य एव द्वयोरलक्ष्यत्वं युक्तमतस्तदेव दर्शयति ॥ अनेकरसेषु निष्ठापोषकभावाख्यः संबन्धो येषां तत्त्वमित्यर्थः ॥ पोष्यपोषकभावो न केवलानामे-
षामिति वक्तुमन्यदेव तत्प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति ॥ अनेकरसचर्वणाव्याप्यसामग्रीप्रविष्टत्वमित्यर्थः ॥ क्वचिद्भिभावादावतिप्रसंगवार-
णाय भावत्वमत्रापि बोध्यं ॥ आशयमविहाज्यं कते ॥ आशयमुद्घाटयति ॥ एतेषां लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकेण शरीरत्वमानसत्वविशेषणा-
भ्यां विभिन्ने शरीरभावानां मानसभावानां चावांतरलक्षणलक्ष्यतावच्छेदके बोध्ये इति वदति ॥ इयं स्त्विति ॥ इयान्तरमित्यर्थः ॥ शंकते ॥

नौका

रामः
३३

निर्वेदादेरित्यादिनाक्रोधभयाभ्यामविशिष्टयोरमर्षत्रासयोः परिग्रहः॥ स्यायित्वं संतन्यमानभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वं॥ व्यभिचारि
 त्वं स्यायिभावोपविशेष्यभूतभावत्वं॥ कथमिति॥ हयोर्विरोधादित्याशयः॥ अन्यादृशव्यभिचारिभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वेपि स्यायि
 भावोत्तरप्रकारकारोपविशेष्यत्वस्य रत्यादौ शृंगारस्यायिभावेकरुणव्यभिचारिभावात्मानिदृष्टत्वात्तयोर्विरोधद्वयाशयेनोत्तरमिति॥ अ
 मुमेवोद्दिष्टनाट्यरसाधिककाव्यरसस्यायित्वलक्षणं विशेषमभिसंधायामंगलप्राप्त्याप्यस्य प्रथमत उद्देशमनुमनुतेस्मभरताचार्यस्तत्राग्रे
 विज्ञायते॥ ननु तत्र स्त्रीपंसयोरन्योन्यालंबनः प्रेमाख्यश्चित्तरतिविशेषोरति स्यायिभावः प्रत्रायालंबनस्तु व्यभिचारिभावइति न विरोधइति
 चेदत्रापि नित्यानित्यवस्तुविचारज्जाविरागाख्यश्चित्तरतिविशेषो निर्वेदस्यायिभावोस्तु गृहकलहादिजन्यस्तु स्वावमाननात्मा व्यभिचारी

ननु निर्वेदादेः स्यायित्वं व्यभिचारित्वं च कथमिति चेन्न॥ रसपर्यंतस्यायित्वमितस्ततो गामित्वं चेत्युपाधिभेदमादायोभयसंभ
 वात्॥ स्वावमानने निर्वेदः॥

भवितुमर्हत्येवेत्येवमपि नाम तुष्यतु भवानित्यभिप्रेत्य निर्वेदं लक्षयति॥ इदमुपलक्षणं॥ परमापराध
 जन्यापरविनाशहेतुश्चित्तविकारः क्रोधस्यायिभावः सुद्रापराधजन्मापरुषोक्त्यनुक्त्यादिहेतुरसावमर्षव्यभिचारिभावस्तथोक्तदानुक्त
 दौमानसो विकारो यथा यथं भयत्रासशब्दाभ्यां स्यायिभावे व्यभिचारिभावावभ्युपगताविति बोध्यं॥ यत्नोत्पातिकांतर्विकारस्त्रासः स्वाप
 राधोद्भवस्तसोभयमिति भेदमाहुस्तन्म॥ तत्रासति॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपततिस्वदनेदत्तदृष्टिः पश्चाद्देन प्रविष्टः शरपतनभया
 द्रुपसा पूर्वकायं॥ दर्भैर्धौवलीदेः अमविरुतमुखं शिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वादि यतिबहुतरं स्तोकमुज्जी प्रयाति॥ इत्यादेरिति
 कृदेभिमतायाभयानकोदाहरणताया असंगत्यापत्तेः॥ श्लोकस्तु ग्रीवायाभगेन प्रत्येवनेनाभिरामं यथा स्यात्तथाऽनुपततिस्वदने मुहुरेदत्तदृ

र.त. ३४ छिः शरपतनभयाद्रयसाविपुलेनपश्चाद्देनपूर्वकायंप्रविष्टः श्रमविरतमुखभंशिभिरद्वावलीदैर्दभैः कीर्णवर्त्मयंमृगउदगुप्तुत
त्वादत्यंतोद्गानाद्विप्रेतिबहुतरं यथातथोर्व्यास्तोकंचयथातथा प्रयातियत्तस्यश्येतिमृगयाविहारिणोदुष्यतस्यसूतंप्रत्युक्तिता
स्यैकः॥तथासत्येवाक्कटधावनक्रियायादर्शनक्रियाकर्मत्वमप्युपपद्यते॥नचक्रियाविशेष्यकबोधांगीकारेणाध्याहारविनैवैक
वाक्यतयापितदुपपत्तिरितिवाच्यं॥प्रकृत्यर्थपेक्षयाप्रत्ययार्थस्येवप्राधान्यस्यबहुशोदृष्टत्वात्॥क्रियाप्राधान्यप्रतिपादकभूवादि
सूत्रस्यभाष्यस्यचकाचित्कानुभवसिद्धक्रियाप्रधानबोधतात्पर्यकत्वात्॥यद्गवान्याणिनिः प्रधानप्रत्ययवचनमशिष्यमर्थस्यान्यप्र
माणत्वादितिवचनमात्रंप्रत्याचक्ष्यो॥कथमन्यथायोयः शूद्रस्यपचतिद्विजोन्नंसोतिनिंदितइत्यादौक्रियायाविधित्तिनिंदितत्ववि
संसारेहेयताबुद्धिर्वा ॥

धानंक्रियाप्राधान्यनियमवादिभिःसमर्थनीयं॥निंदितइत्यस्यक्रियाविशेषणत्वेकर्मत्वापत्तिः॥निंदिताभिन्नद्विजकर्तृकाशूद्रान्नपचि
क्रियेतिबोधांगीकारेविधित्तिविधानानुपपत्तिः॥निंदितत्वस्यविशेष्यान्वयिनान्वयित्वस्वीकारेपुनरेकवाक्यताभंगदषकताबोज
विध्यंतरसमादरेबहुशोदृष्टप्रत्ययार्थप्राधान्योपेक्षानिर्बोधा॥निंदितमितिक्रियाविशेषणपादांतराध्याहारेचप्रस्थितमितोपेकवाक्य
तयेतिशूद्राक्षपेक्षाद्विजोनिंदितइतिप्रथमांतविशेष्यकएवतत्रबोधोभ्युपपत्तिनतद्राष्ट्रनियमपरमपितुन्यायमूलमित्यासपादा
नापेक्षाः॥विशेषावगत्यैनिर्वेदस्यापिभावमप्यत्रैवलक्षयति॥नन्वेवमपिअभिचारिण्यारतेरगणनान्मूनतापत्तिरन्वयापत्रादिविष
यकरतिस्थापिभावकवात्सल्यास्यरसांतरप्रत्यास्यात्तुमशक्यमेवशांतरसवदितिचेन्न॥रतिस्थापिभावगणनयैवतद्रणनानिर्वेदमभि

नौका
गणनमातस्यापिभावगणनवत्
रामः
३४

रतेरन्ननिर्वेदस्य तत्र गणनापि कर्तुं शक्यत इति तथैव किं न कृतमिति नियो गस्य महर्षिप्रतिल्वनितं कर्तुं मनुचितत्वात् ॥ अशोकवृनि
 कान्यायादेवान्यप्रत्यपि ॥ विभावानुभावावेवात्र व्यञ्जको न त्वेकस्मिन् व्यभिचारिणि ध्वन्यमाने व्यभिचार्येतरं व्यञ्जकतयाप्यस्य ते तस्यैव
 प्राधान्यापत्तेरुत्तावेव दर्शयति ॥ अनुभाव इत्यत्रापि तत्रैत्यनुषज्यते ॥ तत्रेति षष्ठ्यर्थे सप्तमी प्रकृतस्य निर्वेदारव्यव्यभिचारिभावस्य
 लर्थः ॥ एवमग्रेपि ॥ तत्त्वज्ञानं गृहकलहादि ॥ तदुक्तं ॥ तत्त्वज्ञानापदोर्षादेर्निर्वेदः स्वावमाननमिति ॥ नहि मुख्यतत्त्वज्ञानं स्वावमानन
 हेतुः ॥ निर्वेदस्यापि भावविभावं तु शांतरसकथावसरे ग्रंथकृदेव वक्ष्यति ॥ स्थायिनोपि व्यभिचारितया तत्रैव मुख्यतत्त्वज्ञानपदार्थो
 विभाव इति तु सर्वानुमतः पंथाः ॥ इदमत्रातिरहस्यमनुसंधेयं ॥ कस्मिंश्चिद्व्यभिचारिभावे प्रकरणवशात्स्वायसर्वसामग्रीव्यग्यतया प्राधा
 तत्र विंभावास्तत्त्वज्ञानापदोर्षादयो नुभावाः स्वेदप्रकाशाश्रुपानादयः ॥ यथा ॥ श्लोणीपर्यटनं श्रमायविहितं वादाय विद्वान्नि
 तामानध्वसनहेतवैपरिचिनास्तैधराधोभराः ॥ व्यंग्यते सति नांतरीयकत्वादव्ययस्वल्पसामग्रीव्यग्यत्वेन तन्निमानभावह
 तोन्यस्य व्यभिचारिभावस्य प्रधानीभूतव्यभिचारिभावगुणोभयोपि न निषेध्यः ॥ यथा गवीदावमर्षस्यामर्षोदावगर्वस्य ॥ नचैवं सति तादृश
 भावकाव्यस्य गुणीभूतव्यग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ गुणीभूतं भावांतरांगीभूतं व्यंग्यं एव गुणात्तविभावानुभावव्यक्तचर्वणाविषयाभूतं यत्रैत्यर्थो
 त ॥ नान्तरीयकस्य विभावानुभावो न एव गुणात्तविति न गुणीभूतव्यग्यत्वविभावोप्यस्य निमित्तकारणमात्रेन तुरसस्यैव सर्वथैवालंबनोरी
 यने एत्रापेक्षिते ॥ यदितुक्त्वित्ते अपि संभवतस्तर्हितत्रापि न कस्यापि विद्वेष इति ॥ कृत्वा नैनमोहमूलकभ्रमशालिनामया श्लोणीपर्यटनं नाना
 देशसंचारः श्रमायसिध्यतोप्यभिलषितार्थस्य वासनापरिपूरकत्वाभावात्तस्यावर्धिसुत्वादि त्याशयः ॥ विहितं कृतं विद्यातर्कं तत्रादिवा

नाप्यनामया
 अत्रैव श्लोणीपर्यटनं
 विहितं कृतं विद्यातर्कं तत्रादिवा

र.न.
३५

तेतेहंकारतिरस्कृतनिखिलप्रपंचाधराधीश्वराः पृथ्वीपरिवृढामानध्वसनहेतवेऽपमाना यपरिचिताभनुसतागुणग्राहकासंगतेरिति
भावः॥सरोजसुंदरदृशापद्यमनोहराक्षीणामास्यमुखेदृष्टयः साभिलाषवीक्षणानिविश्लेषायवियोगोद्भूतदुःखानुभूत्यैकताः प्रेरिताः
सदासंभोगोत्कंठायास्वानुत्तेरितिभावः॥परंतुप्रयागनगरेनारायणोनाराधिनापूजातितत्तत्कर्मणांक्रियतःकुटुंबनायकस्याक्तिरि
यं॥अत्रापदादिविभावितश्चिंताद्यनुभावितोनिर्वेदश्रवणाविश्रामधाम॥तथाचेदंभावकाव्यमितिगीयते॥रसकाव्येभावप्रतीतावपिस्था
पिभावएवचवेणाविश्रामधाम॥भावानांतत्रस्वासाधारणरूपेणाभानादितिस्मृत्यं॥यत्रचस्वासाधारणरूपेणापिभावोत्कंठाराद्यंगत
याभासनेनत्राप्यसौनभावपदव्यवहार्यः॥किंतुतदलंकारकाव्यमेव॥यथाममा॥यातुप्राधुनिकोनिजांतृणकुटींगंताध्वगंदंडवच्चैतस्त्वस्य

नोका

विश्लेषायसरोजसुंदरदृशामास्यैकतादृष्टयःकुजानेनमयाप्रयागनगरेनाराधिनारायणः॥

रिपालितांदिशमिमांचीनांशुवद्धावति॥श्रीमच्छासनसेविभिःकतिपयैःसूत्रैर्विवर्णैरपिस्वीयैर्यत्रितमध्वगैरिदमिवस्वास्थ्यंतदा
लंबतामित्यत्रपूर्णपमासुख्याप्रभुविषयकरतिभावो गुणः॥यथावाममैव॥योभिन्नदिक्कउभयोस्तयवरोहोमुनाचयातुलना॥स्वकुटु
बदेवयोगाज्जातितत्काकतालीयमित्यादौकाकागमनसदृशविशिष्टतालपतनसदृशंसमासार्थस्तदुत्तररक्तप्रत्ययस्यसदृशार्थस्तत्रैवत
दधिकारव्युत्पन्नस्यप्रत्ययार्थकदेशेसादृश्यप्रतियोगितयाप्रकृत्यर्थान्वयस्ययोग्यतासंपत्तयेकाकरुततालफलतुलनायांप्रकृतेर्लक्षणाप्र
कृतिशक्यार्थस्यरक्तप्रत्ययार्थसदृशप्रयोज्यतयान्वयइतिस्थितेकालिकसामानाधिकरण्यसंबंधेनकाकागमनसदृशैककर्तृकतयवरोह
विशिष्टतालपतनसदृशापरकर्तृकतयवरोहप्रयोज्याकाकरुततालफलतुलनाप्रतियोगिकसादृश्यवतीतयोस्तुलनेतिशाब्दबोधात्काका

रामः
३५

गमनस्य तालपतनस्य च काककृत तालफलतुलनायाश्चोपमानस्यानुपादानाल्लुप्तोपमा मुख्या ॥ क्वचित्काककृत तालफलोपभोगे क्वचि
 त्तालफलकृतकाकवधेलक्षणे तत्रोपमेयविशेषसमभिव्याहारस्तात्पर्यग्राहको भवति प्रकृत इव ॥ स्वकटुं वदेव योगादित्युक्तविम
 नस्कृतानुभावितोगम्यजीवनसंशयविभावितोपिविषादोलुप्तोपमायालीनः ॥ ग्लानिलक्षयति ॥ निर्बलता धातुपाटवाभावः ॥ तस्याम
 नोधर्मत्वाभावादाह ॥ व्याध्यादिप्रभूतवैवर्ण्यादिकृतदुःखविशेषो वेत्यर्थः ॥ नचैवं निर्बलतोक्तिरसंबद्धप्रलापः स्यादिति वाच्यं ॥ बलहा
 निसामानाधिकरण्यप्रत्यायनेन बलसमानाधिकरणश्रमपार्थक्यसमर्थनार्थत्वात् ॥ हेरा श्रीकृष्णप्रातरुषसितल्यपर्यंकमयास्यत्यक्ता

ग्लानिर्निर्बलता ॥ निःसहता वा ॥ तत्र विभावाः ॥ रत्यायासतृदसुधादयोनुभावावैवर्ण्यशैथिल्यदृग्भ्रमणादयः ॥ यथा ॥ व्या
 हर्तुं पुनरीक्षणाय नगिरः कंठाहर्हिर्निःसृताः शेषाश्च विधिविधातुमपि वानैवोन्नतादोर्लता ॥ प्रातस्तल्यमपास्य गच्छ
 ति हेरा चंडांशु चंडातपक्लिष्टस्त्रिष्टकुरंगभंगुररुचस्तस्यास्थिता दृश्यः ॥ उक्तटकोटिकानिष्टप्रतिसंधानमिष्टहानिवि
 चारे वाशका ॥ तत्र दुर्नयपरक्रोयादयो विभावा अनुभावाः कं पक्रिया प्रकृतादनादयः ॥ गच्छति याति सति तस्या राधायागिरः पुनरी

क्षणाय पुनर्देशनं वितरीतं व्याहर्तुं प्रार्थयितुं कंठाहर्हिर्निःसृतास्तथा तस्या दोर्लतापिशेषाश्च विधिसंभोगां गफारितोषिकालिंगनं विधातुं
 कर्तुं नैवोन्नताजातेति शेषः ॥ किंतु तस्या दृश्यश्चंडांश्चिति चंडांशोः सूर्यस्य चंडे नो ग्रेणातपेनोत्पन्नस्त्रिष्टकुरंगो
 हरिणो यन्नतादृशस्य चंडस्येव भंगुरभंगशीलारुचः कांतयो यासां तथाभूताः स्थिता आसन्नित्यर्थः ॥ अत्र रत्यायासविभावितावैवर्ण्यादनुभावि
 ता ग्लानिश्चर्वणाविश्रामधामाशं कालक्षयति ॥ दृष्टहानेरप्यनिष्टं तर्गतत्वादत्र वाकारः संगृहीतविवेकायैवोपन्यस्त इति बोध्यं ॥ अतएव विभा

वानुभावा यथायोगं दर्शयति ॥

रुत-
३६

वामनयनेतेभूयोनुभूतागुरुजनाः श्वशुरादयश्चित्तविलोचनाश्रितं परकीयांतः करणं विलोचयंति जानंति तादृशं दृष्टिं पराशयवेदि
न इति यावत् ॥ सहकार्येतरमप्यहमहमिकान्यायादवतरतीत्याह खला इति पिशुना इत्यर्थः जिह्वाग्रदोषाः जिह्वाग्रदोषः परकीय इत्य
र्थो येषां तादृशः परकीयदोषो ह्यदतरसिका इति यावत् ॥ पौराजानपदाः ॥ क्रूर इति ॥ मर्मसृग्यो वचः प्रपंचो वाग्विभवस्तेन वशः ख्यातिर्ये
षां तादृशः परकीयनिंदाव्यसनिन इति यावत् ॥ नन्वंतः साक्षिभूतयाश्च आसर्वतवानिष्टं परिहर्तव्यमित्याशंक्याह ॥ अश्रूश्चेति ॥ चस्त्वर्थः ॥
चक्षुः श्रवाश्चुतमात्रार्थग्राहिणी ॥ तथाच परप्रेरितप्रज्ञस्य क्षणक्षणसंस्कारस्य परोपन्यस्तसाधकबाधकमानापादितवितथभावकाध्यस

यथा ॥ एनेचित्तविलोचनागुरुजना जिह्वाग्रदोषाः खलाः पौराः क्रूरवचः प्रपंचपशसः श्वश्रूश्चक्षुः श्रवाः ॥ किं स्यादित्यमन
र्थबीजमसकृत्तं विन्यवशोरुहिस्फूर्जं किं शुक्रदामवामनयनानिः श्वस्य विन्यस्यति ॥ परोक्तर्षी सहिष्णुता ॥ परानिष्टचिकीर्षा
वाससा ॥ तत्र विभावामन्यदोर्जन्यादयः ॥ अनुभावाः कोपचेष्टादोषाद्भावनादयः ॥ कस्य दुः प्रतार्यतैवेत्याशयः ॥ यद्वाचक्षुः श्रवाव

धिरा ॥ तथाच दृष्टान्यशाशंकमानसौ प्रतारणाया अविषय इति भावः ॥ इत्यमेवं सति किं स्यात्कोनर्थ आपतेदिति एवं रूपमसकृद्द्वारं वारम
नर्थबीजमुत्क्रान्तिशसाधारणोपायं विचिन्त्य ध्यात्वा वशोरुहिस्तनेस्फूर्जं किं शुक्रदामभासुरपलाशकुसुमाभरणानिः श्वस्य श्वासमुज्ज
व्यविन्यस्यति न स्वसतगोपनायस्थापयतीत्यर्थः ॥ अत्र स्वीयदुर्नयपरक्रौर्यादिविभाविता क्रिया प्रकृष्टानुभाविता शंका चर्वणा विश्रा
मधाम ॥ अस्मयांलक्षयति ॥ एतेन परोक्तर्षी सहिष्णुत्वपदव्यवहार्यत्वं लक्षणमुक्तं भवति तच्च व्यवहार्यतावच्छेदकाग्रहेदुर्ग्रहमितिल
क्षणंतरमाह ॥ भवानीतुषारभानोः हिमरश्मेः काव्यनिर्वचनीयप्रभावाकलाकलेव कलायथा कला सर्वस्यायतीकरोति तथा सावपिश

नौका

नौका
रुत-
३६

मयापि प्रेमभरेणाहं गीकृतया पीत्यपिशब्दव्यापारः॥ अलभ्यवासेऽलभ्योदः प्रापो वासः स्थितिर्यत्र तथा भूते हरशिरसि निवसति नि
रवार्यतिष्ठतीति विधुंतुदस्य चंद्रस्य षोडशकला पूर्णस्यापीत्यर्थं शक्त्या व्ययोपादनसमर्थस्य राहोर्मूर्तिचित्रे प्रतिभवनं भवने भवने प्र
तिभूधरं भूधरे भूधरे लिखति वर्णिकाभोरचयतीत्यर्थः॥ अत्र चंद्रकलाया हरशिरोधि श्रयणप्रभव चंद्रकला विषयक मन्यु विभावित
चंद्रकला ग्राससमर्थ राह प्रतिमायाः सर्वत्र लेखनरूपकोपचेष्टानुभाविता चंद्रकला विषया स्याच्चर्वणा विश्रामधाम॥ मदं लक्षयति॥
उत्कर्षाख्यजातिविशेषपरिचयाय तद्वज्रकमाह॥ सुखानुभव इत्यस्य सुखानुभवनियत इत्यर्थो नोत्कर्षो जातिविशेष इत्यग्रिमग्रंथ

यथा॥ हरशिरसि मया प्यलभ्यवासे निवसति कापिकला तुषारभानोः॥ इति लिखति विधुंतुदस्य मूर्तिप्रतिभवनं प्रतिभू
धरं भवानी॥ हृषोत्कर्षो मदः॥ दुःस्वासंभिन्न सुखानुभव उत्कर्षः॥ तत्र विभावः पानमनुभाव उत्तमानां निद्रामध्यमानां ह
सितमधमानां रोदनं॥ इन्द्रियमोहरूपात्रनिद्रा॥ तस्यादिन्द्रियसंमोहे नयनघूर्णनसाम्येन निद्रेव निद्रा॥ न च हर्षव्यभिचारि
भावेति व्याप्तिः॥

विरोधो न वा तत्तसाश्चात्कारेति व्याप्तिः॥ अयं च मदस्त्रिविधः॥ तरुणमध्यमाधमभेदात्॥ अन्यक्तासंगतवाक्यैः सु
कुमारस्वल्पद्रव्याद्योभिनीयते सप्रथमः॥ भुजास्तेपातिसवलितघूर्णितादिभिर्योभिनीयते स द्वितीयः॥ गतिभंगस्मृतिना शहिका चर्चरा
दिभिर्योभिनीयते स तृतीय इति बोध्यं॥ अत्र पुरुषप्रकृतिभेदादनुभावो विलक्षण एवेति विशेषं दर्शयति॥ मुख्यनिद्रापदार्थस्यानुभववा
चित्वाद्गोणार्थपरत्वा गौणमैव निद्रापदमिति दर्शयति॥ पदगोणत्वजावातुमुख्यार्थसादृश्यविवक्षितार्थनिष्ठं दर्शयति॥ उत्कर्षपदप्रयो
जनवक्तुमुपक्रमते॥ न तु तत्रेति॥ हृषोत्कर्षव्यभिचारिभाव इत्यर्थः॥ उत्कर्षो जातिविशेषः॥ उत्कर्षपदव्यवहार्यो जातिविशेषः॥

र. त.
३७

एकस्यैव व्यभिचारिभावस्यावांतरोपाधिरूपोक्त्यापकर्षभेदेन द्वे विध्यमेव किं न स्यादत आह ॥ तत्र लक्षिते मदव्यभिचारिभावे ॥ मोह इति
॥ मोहपदव्यवहार इत्यर्थः ॥ यदाहुरभियुक्ताः ॥ संमोहानंदसंदोहोमदोमदोपभोगतु इति ॥ अत्र मदलक्षणातिव्याप्तिशङ्काविषये हर्षव्य-
भिचारिभावे ॥ प्रसाद इति ॥ प्रसादपदव्यवहार इत्यर्थः ॥ तच्चोक्तमभियुक्तेः ॥ देवभते गुरुस्वामिप्रसादः प्रियसंगमः ॥ मनोरथाग्निरप्राप्य
मनोहरधनागमः ॥ समुत्पत्तिश्च पुत्रादैर्विभावो यत्र जायते ॥ नेत्रवक्त्रप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः ॥ अश्रुसेदादयश्चानुभावाहर्षतमा-
दिशेदिति ॥ नन्वत्र प्रसादाख्यो नुभावः प्रदर्शितो न तु हर्ष एव प्रसादपदेन व्यवहृत इति कथमुपपद्यते भक्तमेतदिति चेत् ॥ वक्त्रप्रसादपदा-
तत्र हर्षमात्रसत्त्वान्न तु तत्रोक्तार्थो जातिविशेषः ॥ किंच तत्र मनसो मोहो न च मनसः प्रसाद इति स्वरूपभेदात् ॥ तत्र निद्रारो-
दनादयो न च पुलकादयो नुभावा इत्यनुभावभेदाच्च ॥ ननु तिष्ठतिष्ठक्षणं मूढमध्यावत्तिवास्यहमित्यादौ वाररसैपि मदे-
दृशेस्ति तत्र निद्रारोदनैवाकथमनुभावो न हि यो धः संपत्तिनिद्रातिरोदिति चेत् ॥ सत्यं रसभेदेनानुभावभेदः शृंगारे तेन
भावाः वारेन यनारुण्यचमत्कारादयः ॥ यस्ते जोविशेषो नेत्रप्रसादपदार्थश्च स्वस्थताविशेषस्तस्य प्रसादरूपांतरविकारप्रभृत-
त्वरूपोपाधिकृत एव प्रसादपदव्यवहारो नान्यथा तथा सत्यननुगमापत्तेरित्यनुजानीहि ॥ इति ॥ एवं रूपकार्यवैचित्र्यात् ॥ स्वरूपभेदा-
त् ॥ उक्तार्थोपकर्षत्वमुक्तमादायैव पार्थक्याङ्गीकारादिति भावः ॥ रसैक्येऽप्यनुभावभेदो हर्षमदयोः पृथग्व्यभिचारिभावत्वं गमयतीत्याह
॥ ननु पानादिप्रभववाररसपरिपोषकमदानुभावत्वा संभवात्कथं निद्रारोदनादेर्मदानुभावत्वमित्याशङ्कते ॥ एकस्यैव व्यभिचारिभावस्य रस-
भेदनियतानुभावभेदसंभवान्न निद्रानुभावकमदानुभावकमदस्य विभिन्नव्यभिचारिभावत्वावक्तुं युक्तेति समाधत्ते ॥ रसभेदेऽप्य-

नोका
सोहा
पयसा
मवस्था
पयसा
ह
ननु गतानुभावो मदे-
रसः
३७

न्यूनतां एव गुदाहरणश्रमं च परिहर्तुं सामान्यतो नु भावं गम्य मनुस्य सामान्यभूतं विभावं व्यंजकमुपादायेव द्विविधमपि मंदं स्वाभिधा-
नसौ एव मावेदयन्नुदाजहार ॥ असौ न स्मत्सजातीयारसनासयमेव मधुरस्यति स्वदते स्माकं जनुर्जन्मानर्थकमिष्टानवाप्तेरिति हेतो-
स्तत्र मधुनिसमस्तमिन्द्रियं प्रतिबिंबस्य मिषेण मज्जतीति गम्यात्पेसाद्वादेरभावात् ॥ पानसमकालसंजातमदेन जातान्नयनघूर्णे-
नात्यानस्य चिरमनुवृत्त्यादीर्षकालं सर्वेन्द्रियाणामभिमुख्य जातमिति मज्जतीत्येतदाशयः ॥ अत्र पानविभावितोगम्यासि घूर्णनानु-
भावितो मदश्च वैष्णविश्रामधाम ॥ बलविरोधिन्याग्लानेः सकाशाद्बलाविरोधित्वप्रतिपादनेनास्यभेददर्शयन् श्रमं लक्षयति ॥ सर्व-
सामान्येन च मदेन यनघूर्णेन वचनस्वलनादयश्चेति ॥ यथा ॥ रसनारसयत्यसौ मधुस्वयमस्माकमनर्थकं जनुः ॥ इति
तत्र समस्तमिन्द्रियं प्रतिबिंबस्य मिषेण मज्जति ॥ आयासप्रभवः पराभवः श्रमः ॥ तत्र विभावारत्यध्वगत्यादयो नुभावाः स्वदा-
दयः ॥ यथा ॥ सरामचंद्रः सह निर्गतायाः स्वदांबुसंसक्तपयोधरायाः ॥
भवउत्पत्तिर्यस्येति व्युत्पत्त्या बलहान्यनुक्त्या तत्प्रतिषेधस्यैव प्रत्युत्तैव कारेणोक्त्या बलसमानाधिकरणत्वमेतद्विशेषणतात्पर्यविषयोर्थो-
प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धं चिन्तयेत् मनुमते भवतीति न्यायात्तेन तत्र नानित्याभिः ॥ पराभवः स्वदनामादुःखविशेषः ॥ अत्र गुणो योगि मनो-
विश्रामधामभूतः ॥ चंद्रः ॥ सकलानामप्याल्हादजनकत्वात् सह निर्गताया अतएव स्वदांबुसंसक्तपयोधराया एतेन चंद्रोऽशुसंपर्कजन्यस्ते-
दस्य कथमांतरविकारान्मायुकतेत्याशंकापरिहृता मिथिलात्मजाया अशेषान्विकृतानविकृतांश्च श्रमानपांगपातैः कृत्वा शिथिला च-
कारेत्यप्यव्याख्यानं ॥ यत्तदो नित्यसाकाशतया यच्छब्दस्यानध्याहतत्वात् ॥ प्रसिद्धिपरतदा बुद्धिस्थः शक्ततया न यच्छब्दसाकाशतेति चे-

॥ इति ॥ तत्र अमुमस्य तां प्रसिद्धिं कथयति ॥

र.त.
३८

तथापि सहशब्दस्य ततो या योगो न निर्दिष्ट एव ॥ येनेत्यध्याहृत्य दूषणद्वयमुद्दिधीर्षणापि कस्याप्यंगत्वात्तिशब्देन ह्याकांक्षान् पूरितैव श्री
मता ॥ भवानो हिरुत्यसाध्यत्वमिव कृत्यनाशयत्वमपि सर्वैरेवालंकारिकैरभ्युपगतं ॥ इत्थं च शिथिलीचकारेण स्वस्य योग्यत्वमपि लब्धते दु
र्घटं ॥ अमस्य अमपदेनैव निवेदनाहमनार्यदोषोऽपि दुरुद्धर एव तत्राव्याख्यान इति न किंचिदेतत् ॥ तस्माद्यस्याप्यंगपातैः सह निगता
यादृष्टिपूतं न संसेत्यादमिति नीतिरीत्यनुसारेण यत्रैव देशं तं गमेणे सितं मम अमा कलनात्सह गतुं मा प्रतिषिध्यादिति मत्वा अमा भाव
द्योतनाय तत्र देशे पुर एव धावत्यास्तावतैव च स्वदोषं संसक्तपयोधराया अप्रतिबध्यस्वेदयुक्तपयोधरपुगलायाः सेदस्य शिरः क्र
मेणाद्यान्मध्यमं अममावेदयति पयोधरग्रहणं ॥ मिथिलात्मजाया मिथिलानामजनकपुरीतत्पतिर्जनकोपि मिथिलस्तस्यात्मजा

अप्यंगपातैर्मिथिलात्मजायाः श्रमानशेषान्मिथिलीचकार ॥

कन्यायहामिथिलानामजनगर्भा एवात्मजा तस्या अशेषान् सर्वान् श्रमानिति तत्कारणे तत्त्वोपचारान्मार्गकाठिण्यादीनित्यर्थः ॥ सरा
मचंद्रः शिथिलीचकार एवमित्याज्याप्यनिवारणमासेति व्याख्येयं ॥ मुक्तं चैतत् ॥ रसमंजर्यामनुकूलनायकं स्वयमेव ॥ एषित्वं भवकोम
लादिनमणे त्वं शेषमंगीकुरु त्वं त्वं ह्युतां प्रयाहि पवन त्वं सेदमुत्सारय ॥ सांनिध्यं अयं दंडको ननगिरे निर्गच्छ मार्गादुहिः सीता
सा विपिनं मया सह यतो निर्गतुं मुक्तं तत्ते इत्युदाहृतवता तानेता नेव अमस्य विभावाननुभावा अमत्वेनाध्यवस्यतेवानेन ग्रंथकृता ब
हुवचनं तत्र अमपदसमभिव्याहारेणाशेषपदममुष्मिन्नुपबद्धं ॥ अन्यथा तदानर्थक्यप्रसंगात् ॥ एतदेकवाक्यतामवगंतुमेव चासौ तत्र
स्वेदमिति वाक्यमाहृत्योपनिबध् ॥ अपि च कचिदपि भावं स्वशब्देनाप्रतिपादयता अमभावोदाहरणे अमपदेन अमः प्रतिपादितस्त

नोका
पनाह ॥
रामः
३८

सर्वसंमतनिबंधकर्तरितथामंतुर्मंतुमवमंतंतुस्तींभावादन्यदुत्तरंदुरुत्तरमेवेतिभावुकतयाजोषमास्यतइत्ययमास्माकीनःपंथाः॥
 केचितुश्रमानशेषानित्यस्यस्थानेययःकृणास्तानितिपठित्वाश्रमोदाहरणमश्रमेणेवयोजयति॥तच्चित्यं॥उक्तरीत्याश्रमस्थानेस्था-
 नेश्रमएवेतिपुनरत्रिधाचिंताबीजं॥तथाहि॥अमपदस्थानेश्रमपदमेवयुक्तं॥अन्यथाश्रमपदघटितपाठेऽनुदाहरणताशंका
 कष्टमापतेत्॥तच्चायुक्तं॥लक्षणाकष्टंचसंप्रयोजनतयाप्रामाणिकमित्यनुपदमेवव्यक्तीभवितीतिविदुषापरामर्शःअन्येतुविभा-
 वादीनांसाधारण्यव्यभिचारिणपदवाच्यत्वंनदोषइत्युचुःअत्राश्रमगतिविभावितःस्वेदानुभावितःश्रमश्रवणाविश्रामधाम॥आलस्यं
 लक्षयति॥नचानुपदोक्तग्लानौवस्यमाणजडतायांचातिव्याप्तिरितिवाच्यं॥बलसमानाधिकरणत्वेवश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानसमा-

उत्थानाद्यसमत्वमालस्यं॥विभावागर्भादयोनुभावाःक्रियाकातर्यदयः॥यथा॥हरंहरंतंस्तनहारयष्टिंकरेणरोडुंनशशाकता
 वत्॥गिरेःसुतागर्भवतीविहस्यदृगंचलंकातरयांचकार॥नाधिकरणत्वेचसतिक्रियानुन्यस्त्वमित्यर्थात्॥ग्लानौबलसमानाधि-

करणत्वाभावाज्जडतायांचावश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानाभावान्नयोर्बुदासः॥केचितुनिखिलारजनीप्रियेणदूरादुपयातेनविवोधिताकथा-
 भिः॥अधिकंनहिपारयामिवक्तुंसखिमाजल्यतवायतारसजेत्येवमादिशेत्योदाजहुः॥तच्चश्रमसंकीर्णं॥ननुप्रियकर्तककथाज्ञाप्रियाश्र-
 माहेतुत्वात्कथंनत्रश्रमइतिचेत्तज्ज्ञापारतंत्र्येणविवक्षितसुरतादेःसुशब्देनप्रतिपादयितुमशक्त्याकथाभिरित्यविवक्षितवाच्यंनिर्दिष्टं
 तथाचरतिप्रभूतःश्रमस्तत्रागतयाप्यवश्यमुत्तिष्ठतइतितदसंकीर्णालस्योदाहरणतामाविष्कर्तुमसाधारणगर्भरूपविभावमाचष्टेगर्भ-
 वतीति॥गिरेर्हिमालयस्यसुतापार्वतीप्रेमातिशयेनविहस्यदृगंचलंकातरयांचकारविवलयतिस्मपरंतुस्तनहारयष्टिंहरंतंकरेणरोडुंध-

मनसावश्यं॥
 मन्त्रादयः॥
 मन्त्रादयः॥
 मन्त्रादयः॥

र.त.
३९

अत्रगर्भविभावितंदृगंचलविवलनेनहरनिरोधाप्रवृत्त्याचानुभावितमालस्यंचूर्वणाविश्रामधाम॥देन्यंलस्यति॥दुरवस्थासाध्यातःक
रणवृत्तिरित्यर्थः॥दुरवस्थासाध्यावस्थातरेमानाभावमभिप्रेत्याह॥दुःखातिरेकइति॥दुःखोत्कर्षइत्यर्थः॥शोकव्यावर्तनायातिरेकइति
मतांतरमाह॥निरुक्तदुःखातिरेकस्यानौज्वल्यपदार्थत्वमेव॥मालिन्यस्यतत्पदार्थत्वेपिनतस्यातःकरणधर्मत्वमित्यभिप्रेत्येतन्मतंद
षयति॥एतेनदौर्गत्यादेरनौजस्यदैन्यमलिनतादिकृदितिप्राचोनिरुक्तिमत्रोपोहलतयायोजयंतःपरास्ताः॥तत्रमालिन्यस्यानुभावं
तयापृथग्निर्देशोनौजस्यपदस्यातःकरणवृत्तौतात्पर्यंग्राहयंस्तस्याअस्मदुक्तानर्थान्तरपरतामेवावगमयतीति॥बहिर्विषयत्वेनाने
दुरवस्थादुःखातिरेकोवादैन्यं॥अनौज्वल्यमितिकेचित्॥तन्न॥तस्यबहिर्विषयत्वेनतदनुभावत्वात्॥तत्रविभावाःकाय
केशकुत्पीडादयः॥यथातातचरणानां॥अंसेकुंतलमालिकास्तनतदेनेत्राभसानिम्नगामाद्यन्मन्मथकुंजरेंद्रदशनप्रांते
विलग्नमनः॥किंचान्यहिरहानलेनसरसंसदह्यमानंवपुर्गंडेपाडिमकैतवेनसुतनोःफेनोच्चयमुंचति॥तःकरणधर्मत्वेस
तिव्याप्तिपक्षधर्मतयाज्ञातत्वेन॥तदनुभावत्वादिति॥एतेनदैन्यानुभावाप्रदर्शनप्रयुक्तदैन्यमणारुतंवेदितव्यं॥केशपाशसज्जह्नोषे
सणाकुंतलमालिकासेविलग्नैतिलिंगविपरिणामेनान्वयः॥एवमग्रेपि॥स्तनतदइत्यत्रतदग्रहणंनिम्नगायाअपिपूरात्कर्षवक्त
मतिशयोक्तिः॥माद्यंस्तरुणोमन्मथश्वकुंजरेंद्रोसमीक्ष्यकारित्वात्तदुद्रुतत्वाच्चतस्यदशनोविषयासिद्धिप्रयुक्तदुःखोत्कर्षवक्त
दनिष्टकारणत्वात्तत्वेनाध्यवसितोमनोरथस्तस्यप्रांतेमुख्यदुःखकारणत्वात्तत्वेनाध्यवसितस्त्वस्यविषयस्तत्रमनोविलग्नमासक्तः॥ए
तेनेकानुरूपोविषयःकदाकस्यभविष्यतीतिन्यायान्मनोरथभंगोप्यनुभावोदर्शितः॥अन्यच्चकिञ्चूमाविरहानलेनसरसंप्रेमाद्रैसदह्य

नौका

मानंज्वलसुतनोःसुंदरीवपुः

रामः

३९

शरीरमाद्रौल्युक्मिवगुंटेगंडस्यलेपांडिम्नःकृत्तेनफेनोच्चयंडिंडीरोत्करंमुंचतिबहिःकरोतीत्यर्थः॥अत्रविश्लेषपीडाविभावितमनो
ज्वल्याद्यनुभावितेदेन्यचर्वणाविश्रामधाम॥चिंतालक्षयति॥उक्तार्थःनुशासनंप्रमाणयति॥स्मृत्यतिप्रसंगवारयति॥स्मृतौननुद
न्यत्वमितिनानाव्याप्तिरितिभावः॥व्यक्तीभविष्यतिचेतदुपरिष्ठात॥विवक्षितार्थविशदयति॥एकमात्रप्रवणतेतियावत्॥हेश
लराजतनयेशंभुध्यायस्यतःस्थापयस्यन्यथावमनारव्यदोषायतेः॥किंनामजानीमहइतिचेवशब्दसंभावनायामेवावस्थापयति
नतूपमायांसंभावनायांचवास्तविकशंभुसत्तैववक्तुमुचितेतिचपरित्यजध्वेधातोश्चिंतार्थकताग्रहं॥ननुस्थित्यर्थकाधातुःकिम

चिंताध्यानं॥ध्वेचिंतायामित्यनुशासनात्॥ध्यानंचनस्मरणात्मकं॥स्मृतिभावस्याग्रेष्टयत्केनकथयनात्॥किंतुचिंतं
कार्ग्यं॥तत्रविभावाः॥इष्टानवाप्तिप्रभृतयः॥अनुभावाः॥तापवैवर्ण्यबाध्यश्वासादयः॥यथा॥शंभुध्यायसिशेलराज
ननपेकिंनामजानीमहेतुसैवाक्षितनूनपादिवतनोस्तापःसमुन्मीलति॥अष्टणोरश्रुमिषेणगच्छतिबहिर्गंगातरंगा
वलिःपांडिम्नःकपटेनचंद्रकलिकाकांतिःसमुज्ज्भते॥नेननाकर्णितोयद्वमनारव्यदोषाशंकाकलंकनममुमेवप्रायुंके
तिचेद्वावानाकलनान्मावमंस्थामान्यान॥वद॥सकलकविकुलतिलकायमानैर्भट्टश्रोनारायणसिंहविशाखदेवप्रभृतिभिर्वेणासंहा
रमुद्राराक्षसमुखेषुनाटकेषु॥सत्यसामधुरगिरःप्रसाधिताशामदोहूतारंभाः॥निपतंतिधार्तराष्ट्रःकालवशान्मेदिनीपृष्ठ॥क्रूरग्रहः
सकेतुश्चंद्रमसंपूर्णमंडलमिदानीं॥अभिभवितुमिच्छतिबलाद्रसत्येनंतुबुधयोगद्वयादिभिर्यदमंगलप्रायकयाभिरुपक्रमःकृतस्त
थाविधानामेवचनान्नासंकेतश्चकृतस्तत्किमन्यथानजानंतितै॥अथतत्रसंधानाभिभवश्रवेणोद्दीपितक्रोधयोर्भीमकौटिल्ययोःप्रवे

शस्यिकासावेवकथेति तथैव पक्षमो विषय

र. त.
४०

कलनायचतत्तन्नाम्न एव संकेतश्चाभिमत इति चेदष्टाध्याय्यां मुखनासिकावचनो न नासिक इति सूत्रवत्यं चाध्यास्यां साध्यानिर्देशः
प्रतिज्ञेति सूत्रवच्चर्चितो दाहरणताया आपततो वगतयेत्रापि क्वचित्कचिदग्रेपि सधातुर्वद्वत्त्यादोलितेन मूर्ध्नि नमन्यस्व ॥ प्रकृतम
नुसरामः ॥ किनामेवितर्के ॥ वयं तथा जानीमहे यतस्तस्यैव शंभोरेवासितनूनपात्तो च नाग्निरिव तत्वेन संभाव्यमानस्ताप उग्रत्वात्तनौ स
मुन्मीलत्युदेति ॥ अष्टोः सकाशादश्रुमिषेण गंगातरंगावलिरन्नापितस्यैवेत्यनुषज्यते ॥ एवमग्रेपि ॥ बहिर्गच्छत्याधिक्या त्याडिम्नः
कपटेन चंद्रकलिकाकांतिः स्रक्तत्वात्समुज्जंभते प्रकाशत इत्यर्थः ॥ अत्रेष्टानवाप्तिविभाविता तापवैवर्ण्याद्यनुभाविता चिंता च वर्णा
मोहो वैचित्यं ॥ मुहवैचित्य इति धातोर्मोहनं मोह इति भावव्यत्ययो मोहशब्दः ॥ वैचित्यं कार्यकार्यपरिकेदः ॥ तत्र वि
भावाः ॥ भीत्या वेगानां चित्यादयः ॥ अनुभावास्तंभपातघूर्णनादर्शनविस्मरणादयः ॥ यथा ॥ अतः स्मरसुवर्णकेतकद
लद्रोणीयुतिद्रोहिणीलक्ष्मीवीक्ष्य समुद्यदिदुवदनाक्षीरो बुधरुष्यितां ॥ शंभुस्तंभशताकुलशशतमखः कर्तव्यमूढं
द्रिपस्सोप्यज्ञानभुजंगपाशपतितो जातस्त्रिलोकीपतिः ॥ विश्रामधाम ॥ मोहं लक्षयति ॥ वैचित्यार्थकमुहधातोः कर्तव्यव्यत्य
नतायां बाध इति धात्वर्थविवरणवन्नाह ॥ विकलं परिकेदाक्षमं चित्तं यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ विकसत्त्वर्णवर्ण
केतकद्रोण्यतर्गतदलकांतिमतीं प्रसन्नत्वाद्गौरत्वाच्च तेनातपास्पृश्यत्वमुक्तं ॥ समुद्यदिदुवदना उदयत्पूर्णचंद्रो नना उद्भूतकांतित्वा
क्षीरो बुधरुष्यितां तेन कदाप्यवीक्षितत्वमुक्तं ॥ लक्ष्मीवीक्ष्य शंभुः सुखप्रभवः स्तंभशताकुलः सुखकामनासंजाता संख्यस्तंभयुक्तः
शतमखोऽव्यग्रचित्त इद्रः कर्तव्यमूढं द्रियो घूर्णितः सोपि सर्वज्ञोऽपि त्रिलोकीपतिर्ब्रह्माऽज्ञानमेव भुजंगपाशोऽनिवार्यत्वात्तत्रपति

नौका
सं
विस्मरणवान् जात इति सर्वत्र
ब
प्र
गमः
४०

अत्रलक्ष्मीविषयकावेगविभावितः संभर्षणविस्मरणानुभावितः शंभुशतमस्वत्रिलोकीपतिगतो मोहश्रवणाविश्रामधाम ॥ स्मृतिलक्षयति ॥ ३७ ॥
 हेत्यादिः ॥ प्रत्यभिज्ञामप्यत्रैवातभावयति ॥ स्वविषयतत्तावद्विन्नविषयकसंस्कारसहितस्वविषयेदंतावद्विन्नलौकिकसंनिकर्षजन्यतदुभयतादात्म्यज्ञानं प्र-
 त्यभिज्ञा ॥ स्वविषयतावद्विषयकसंस्कारजन्यज्ञानं स्मरणं ॥ तथाच संस्कारजन्यत्वस्योभयत्रापि सत्त्वेनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अधोऽधकमेवास्मविभावोभिमतइत्याह ॥ यस्मात्कालिं-
 दीश्यामत्वात्संतन्यमानत्वाच्च तत्त्वेनाध्यवसितारोमातिः सरसो वर्तुलत्वाद्भीरत्वाच्च तत्त्वेनाध्यवसितायानाभेः सकाशात्समेत्यप्रादुर्भूय न भसः क्रोडे तनुतरत्वात्
 त्वेनाध्यवसितमध्यस्तातः परिक्रीडते सेतनि ॥ इदं चक्रद्वंद्वं गोलाकारत्वात् तत्त्वेनाध्यवसितं कुचयमलं सुधानिरतिशयतः प्रसाधनत्वात् तत्त्वेनाध्यवसि - तो

संस्कारजन्यज्ञानं स्मृतिः ॥ तच्च प्रत्यभिज्ञारूपं स्मरणरूपं च संस्कारजन्यत्वेनोभयसंग्रहो न्यथा प्रत्यभिज्ञायाः एव गभाव-
 तापत्तेः ॥ संस्कारोद्धोऽधकाः सदृशादृष्टविंताया विभावाः ॥ अनुभावाभूसमुन्नयनादयः ॥ प्रत्यभिज्ञायथा ॥ कालिंदी सरसः
 समेत्य न भसः क्रोडे परिक्रीडते चक्रद्वंद्वमिदं सुधाकरकलामाक्रम्य विस्फूर्जति ॥ चंद्रौपि स्मरचापचापलचमत्कारं समालं-
 बते तस्मात्सैव कदंबकुंजकुहरे राधापरिभ्राम्यति ॥

धररसः तस्याकरस्तदविनाभावात् तत्त्वेनाध्यवसितस्याधरस्य कलामेक-
 देशत्वात् तत्त्वेनाध्यवसितमुपरितनभागमाक्रम्य तदेकभावनागोचरीभूय विस्फूर्जति धातूनामनेकार्थत्वाच्च मत्करोतीत्यर्थः ॥ सुधाक-
 रकलाकौटिल्याच्चंद्रकलात्वेनाध्यवसितं नखसतं प्राप्य शोभतइति वार्थः ॥ चंद्रोऽल्हादकत्वात् तत्त्वेनाध्यवसितं मुखमपि स्मरचापः का-
 मनियो ज्येष्ठारुण्यसमाकर्षणीयत्वात् तस्य कुटिलत्वाच्च चापत्वेनाध्यवसेयाभुक्टीतस्याश्चापलेन क्रियाविशेषेण चमत्कारः शोभाति श-
 यस्तसमालंबते भजति तस्मात्तथाविनाऽसंभावितेतावद्वस्तुमेलनात्सैव चिरातीतकालावलोकितैव राधा कदंबनिर्मितकुंजस्य मंड-

पसकुहरेभ्यतरेभ्राम्यति तिष्ठतीत्यर्थः ॥

र.त.
४१

अत्र चिंतासहकृततादृशसंस्कारसंनिकर्षविभावितागम्यमुखविकासाद्यनुभाविताप्रत्यभिज्ञाचर्वणाविश्रामधाम॥वदनेतिराधा
मुखकमलपतङ्गमराश्लेषेदित्यर्थः॥अंबुजपदेनवदनाश्लेषिणिचसुषिभ्रमरत्वावेदनादतएवकर्णानाकलनान्मय्यवतंसकर्ण
चिकीर्षितविन्यासंभूषणमंसमूलेस्कंधाधोवध्नतिसतिदरेतिर्दृष्टलितलोचनस्मितेतिहासचित्रितंआननंमुखंस्मरामिस्मृचिंता
यामित्यर्थक्यन्नाचितयामीत्यर्थः॥ननुध्यानचनस्मरणात्मकमित्युक्तवृत्ताग्रंथकृतास्मरणान्यज्ञानं चिंतेत्युक्तं तथाचप्रतियोगिवि
धयास्मृतिभावावगमएवमप्यापातएवेति चेन्न॥तथासति किंतुचित्तेकाग्रमित्यग्रिमग्रंथानर्थकतायत्तेः॥तस्माद्विज्ञातीय
ज्ञानंतत्प्रपट्टकतात्पर्यार्थोवसेयइतिनकोपिदोषः॥एतेनप्रकृतपद्येस्मृतिर्नभावोवाच्यस्यव्यक्त्यनालिंगितत्वात्॥नाप्यलकारः॥

स्मृतिर्यथा॥वदनांबुजलग्नहृद्भिःपातेमयिवध्नत्यवतंसमंसमूले॥दरकुंचितदृष्टिराधिकायाःस्मितकिर्मोरितमा
ननंस्मरामि॥धृतिःसंतोषः॥अदुःखबुद्धिर्वा॥विभावाज्ञानशक्त्यादयोनुभावाअव्यग्रभोगादयः॥ सादृश्यामूलक

त्वात्॥किंतुविभावमात्रंस्वतःसुंदरत्वाद्रूपपर्यवस्यतीतिवदंतःसमाहिताः॥स्मृधातोर्मुखार्थपरतायामेवतेषांनिरूपितानांप्र
सरात्॥ननुतथापीहनिहतार्थत्वदोषोदुरुद्धरएवसंस्कारजन्यज्ञानएवतत्प्रयोगप्राचुर्यादितिचेत्सत्यं॥सप्रयोजनलक्षणाति
रिक्तस्थलएवतदवसंसत्॥अत्रचिंतोद्भूतसंस्कारविभावितागम्यभूसमुन्नयनानुभावितास्मृतिश्चर्वणाविश्रामधाम॥धृतिलस
यति॥संतोषइच्छापयाप्तिःसाचलाभादेवनभयशोकाभ्यामितितदुद्धृतधृतिसाधारणलक्षणांतरमाह॥अनिष्टाजनकत्वज्ञानंवेत्य
र्थः॥अनिष्टमिष्टविरोधिद्विष्टमिष्टहानिश्चेतिद्वयमपिभवतीतिनान्यतरासंग्रहः॥यद्यपिभूषांगरागोभस्मरजांसिसर्वसुलभा

नौका

रामः
४१

निनतु बहुवित्तव्ययायाससाध्यमगमदचंदनादितथापिमन्मथरिपोः कामारातेर्भोगः सुखानुभवो भश्यनिकिमुतथायद्यपिवे
श्मवसतिस्थानं विपिनं स्वतः सिद्धं नतुकृसाध्यं सौधताणां दितथापितस्येत्यत्रानुषज्यते॥ ईशत्वं जगन्नियंतृत्वं हीयते ऊनं भव
तिकिमु॥ तथायद्यपि बाहनं संचारसाधनं वृद्धो नाकलितजन्मभूमिर्दृष्टो न दीनतृच्चैः श्रवः प्रभृति तथापि जनैरित्यत्रोप्यनुषज्यते स
महादेवेति सकलश्रेष्ठ इति वाक्येन नो गीयते न व्यवहीयते किमु॥ तथायद्यपि चेलचोनां शुककार्यप्रावरणकारि चर्मगजरुत्तिर्न त्व
नर्घ्यशाठ्यादितथापितस्य च दूरगतालेकारस्यापि देवदेव इति वा संज्ञा साम्राज्यलक्ष्मी संपन्नैक निरूढमपि नाम जनैस्त्यज्यते स्मिन्नप्र

यथा॥ भूषाभस्मरजांसि वेश्मविपिनं वृद्धो वृषो वाहनं चेलं चर्म तथापिमन्मथरिपोर्भोगः किमु भश्यति॥ ईशत्वं किमु हीय
ते किमु महादेवेति नो गीयते किं वा तस्य च देवदेव इति वा संज्ञा जनैस्त्यज्यते॥ स्वकुंदक्रिया संकोचो व्रीडा॥ न च शकायां
सेचातिव्याप्तिः॥ तत्र क्रिया विरह एव न तु क्रिया संकोचः॥ अत्र विभावादुपचारादयः॥ अनुभावाः शिरोनमनवदननयन
प्रकादनादयः॥ युज्यते वा किमित्यर्थः॥ अत्र गम्य विवेकविभाविना चापलोपशमायनुभाविता धृतिश्चर्वणा विश्रामधाम॥ व्रीडांल
क्षयति॥ संकुच्यते नेनेतिकरणव्युत्पत्त्या क्रिया संकोचकारणा भूता चित्तवृत्तिरित्यर्थोदांतरत्वं मुपपद्यते संकोचश्च असकंपप्रवृत्तिसाध्यत्वं
॥ ननु क्रिया विरह प्रयोजकत्वे व किं न कृतमित्याशंकते॥ अनिव्याप्तिवारयति॥ यत इत्यादिः॥ स्त्रीणामेव पुरुषावलोकनमात्रात्पुंसामेव
च प्रतिज्ञाभंगमात्राद्दीडेति तदुभयसाधारणं व्रीडाविभावं दर्शयति॥ काचित्कमलनयनाकांतेनायके चेलमंचलं हरनिसतिहरितं दि
शमेतेन मूल्यादृष्टिगवेदिता लोलं कातरं यथा स्यात्तथा लोकयंती तस्ततश्चक्षुः क्षिपंती अतएव भित्तौ भित्तौ अर्थात्काचनिर्मिता यसंज्ञा

ताभिमुख्यायां च चतुर्दिगवस्थितभिन्नावपि प्रतिफलगतं प्रतिबिंबतादात्म्यापन्नं भालसिंदूरविंदुं सिंदूरं कितं रत्नकंदं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः
पुनरवलोक्य केलिदीपः श्रीदार्थस्थापितो दीपस्तनस्त्रीजात्यसाधारणव्रीडाविभावो दर्शितस्तस्य भ्रमेण भ्रमवशेन एतेन स्वयं निर्वा
पितो दीपेऽपि मणिमयैरतिमंदिरैस्ततः प्रकाशताद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते ॥ सहसा दृष्टिगान्नमंगं एकवचनेनावश्यपि धेयप
योधराद्याविष्कृतं पाणिरेव पंकेरुहं प्रसारिनागुलिदलभाक्कात्तेन ॥ लसदसद्वयसंलग्नाग्रं स्वस्तिकीकृतं यद्वाहयुगलं तेनेति याव
त्प्रच्छादयति पिधत्ते इत्यर्थः ॥ केचित्तु हरितमुपरितनकौमुदवस्त्रशोभातिशया धायकं हरिद्वर्णमधोऽश्रुकमिति चेलविशेषणं काते
हरतिसति ॥ किंवालीभिर्हरितायस्मात्तस्मात्सा हरितालिकेति वद्धरितं अपहृतं चेलं परिधानीयं लोलं च कितं यथा स्यात्तथा लोक्य

यथा ॥ यो ध्यावर्णने ॥ भित्तौ भित्तौ प्रतिफलगतं भालसिंदूरविंदुं दृष्ट्वा दृष्ट्वा कमलनयना केलिदीपभ्रमेण ॥ कांते चेलं ह
रतिहरितं लोलमालोक्यं तोगात्रं प्रच्छादयति सहसा पाणिपंकेरुहेण ॥ इतरंतरक्रियाकारणं ॥ क्रियायाः शीघ्रता
वाचपलता ॥

त्यत्र विषयानुपादानमेव दृष्टेः शून्यत्वं गमयति सा पाणिपंकेरुहेण मुकुलितेन पाणिना गात्रं किंचिदेवांगं प्र
च्छादयतीति हरितपदचेलपदयोरन्यतरस्य स्थानव्यत्ययकृत्वा क्लिष्टगत्या योजयति ॥ अत्र नायकालोकतदुराचारविभावितं ग
प्रच्छादनानुभाविता व्रीडा चर्वणा विश्रामधाम ॥ चपलतालक्षयति ॥ व्यासज्यरुत्तिधर्मावच्छिन्नक्रियानिष्ठकार्यतानिरूपितकार
णत्वाभ्रय इत्यर्थः ॥ ननु कारणतावच्छेदकवैजात्या परिचये दुर्ग्रहमेतल्लक्षणं ॥ तत्परिचये तदेवलक्षणमस्त्वित्यभिप्रेत्य तथैवाह ॥ शी
घ्रता ॥ क्रियाशेषानियामिका विजातीयतः करणरुत्तिरित्यर्थः ॥ एषेवानालोच्यकारित्वमिति गीयते ॥ एतेन प्रकृतोदाहरणविंश

तिर्भवति ज्ञानानामेव योगपद्यनिषेधात् ॥ तथा चानेकक्रियाकारणीभूताचित्तरत्तिरेकानास्त्येवेति न व्यगौडमतमालंभ्य प्रजल्प-
तः समाहिताः ॥ तथापि युगपत्तावत्प्रयत्नकारणीभूतायाश्चित्तरत्तेस्त्वेत्यभ्युपगमात् ॥ अन्यथा प्रयत्नयोगपद्यस्यैवाकस्मिकताया
दुर्वारत्वात् ॥ अस्माकं तु विजातीयसकस्य प्रयत्नस्तावत्क्रियाकारणत्वेनाभिमतः किंवा तत्कारणतावत्प्रयत्नकारणीभूतान्येवैकेत्य-
न्यदेतत् ॥ तावत्प्रयत्नसमुदायस्यैव च पलतापदार्थ इति तु युक्तमुत्पश्यामः ॥ कारणतास्वरूपलक्षणवाक्येऽपि इतरदितरदिति चेष्टा का-
रणस्यानेकत्वं स्फुटयितुं बहुषु स्तकेष्वप्यस्तपाठस्य दर्शनात् ॥ अपि च कारणतावच्छेदकस्वरूपलक्षणवाक्येऽपि क्रियतेनेनेति क्रियाप्रयत्न-
स्तस्य शीघ्रता योगपद्यमित्यस्य अनुसारात् ॥ इत्थं च व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति मंतव्यं ॥ वैरिदर्शनं शत्रुगवेष-

मात्सर्यहेषरागादयो विभावाः ॥ अनुभावा वैरिदर्शनवाक्पारुष्यप्रहारादयः ॥ यथा ॥ लंकाचारिणि सेतुकारिणिरणक्रीडा-
चमत्कारिणि प्रौढानंदवचः प्रसारिणि पुरोगामे धनुर्धन्वति ॥ जातास्तस्य दशाननस्य समरप्रारंभदंभस्फुरत्कैयूरकणितानु-
मेयविशिरवत्यागाः करश्रृणयः ॥

० ॥ लंकाभिमुखगमनशीले सेतुबंधकर्तरिरणे संग्रामे या क्रीडाहेला समाश्रितो व्यापारस्तेन च म-
त्कारिण्यद्भुते प्रौढं प्रतिपक्षोद्देजनसमर्थं तथा स्वीयोत्साहसमुद्भूतं च यद्बुधः सिंहनादस्तदुद्बोधिणिरामेदाशरथो पुरोग्रेधनुश्चापं धु-
न्वति प्रत्यंचाकर्षणेन दण्डकारयतिसतितस्य त्रिलोकीजयिनोऽपि दशाननस्य रावणस्य करश्रृणयः करणां विंशतिरपि ॥ बह्वचनमेक-
कप्रक्षेपसमासक्तान् अभिमुखसव्यापसव्यबाहुहयस्य सव्ययोरेवोपयेधसोरपसव्ययोरेवोपयेधसोः सव्यापसव्ययोर्वोपयेधसोश्च स-
मुदायान् सव्यसाविताभिर्व्यंजकान् बहून्वति ॥ यत्तु पंचपंचानामेव समुदायाश्चत्वारो बह्वचनार्थ इति कश्चिदाह ॥ तद्रभसाभिधानं

समरेति॥दंभो गर्वस्ततो न स्फुरणमतः समरेत्यादितद्विशेषणं॥तथा च समरः प्रारभ्यते येन तादृशो दंभो येनेति व्युत्पत्त्या दंभः संग्रामा-
त्मकेन फलेनोपहितो यदृशात्स वै गोत्रदंभात्तार्थः॥तेन व्यावृत्तातो बाह्वभूषणस्य रणितेनानुमेया एव न तु दृश्या वेगातिशयाद्वाण-
प्रसेपायासां तथाभूता जाता इत्यर्थः॥न चात्र वक्ष्यमाणामर्षरूपं गेयैवोपपत्तौ किंच पलताया आधिक्येनेति वाच्यं॥रावणराम-
मर्षस्य चिरंतनतया युगपत्तावक्रियाणामिदं प्रथमताया अनुपपत्तेः॥अभिनवोदितकार्यस्य कारणेनाप्यभिनवोदिते च भवितव्यं
न तु चिरंतनेनेति च पलताया आधिकात्॥न न्वमर्षप्रकर्षेण वा अभिनवं कारणमस्त्विति चेदो तावतैव सिद्धं नः समीहितं॥हर्षमदयो-
रिवामर्षचपलतयोः पार्थक्यस्य त्वया सह स्तितत्वात्॥प्रकर्षस्य तादृशविजातीयप्रयत्नप्रयत्नकलापान्यतरोपाहितत्व एव पर्य-

चेतः प्रसादो हर्षः॥प्रियदर्शनपुत्रजननादयो विभावाः॥अनुभावाः पुलकसेदाश्च स्वरभेदादयः॥यथा॥पुलकितकुच-
कुंभपालिराधाव्रजति मुकुंदमुखं दुवीक्षणाय॥वसानात्॥अमर्षत्वांतरजातौ मानाभावादित्यास्तां तावत्॥अत्र धनुर्धनि-

समुद्दिष्टितमात्मर्यविभाविता युगपत्सर्वभुजकरणकप्रहारानुभाविता च पलता चर्वणा विश्रामधाम॥हर्षलक्षयति॥प्रसादः प्रसाद-
हेतुः सुखं॥तेनांतरत्वमायाति॥दर्शनं ज्ञानमात्रं॥दृष्टे स्थायादिति च न तु चासुषमेव दृष्टोरिष्टप्रदो राहुरित्यादिवत्॥तेन वीक्षणाय व्र-
जतौ त्वदाहरणे दर्शनातिरिक्तप्रियश्रवणादेरेव विभावस्य गम्यत्वेऽपि न क्षतिः॥राधामुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य मुखमेवाल्हादकत्वादिंदुस्तेन
राधा च सुषोऽश्रुकोरत्वमावेदयतोत्कंठा गम्यते॥तस्य वीक्षणयावलोकनार्थं॥पुलकितेति॥संजातपुलकाकुचावेव कुंभोतेनोक्तुनोक्त-
स्त्वमावेदयतेतयोः पालिर्मंडलयत्रकर्मणियथा स्यात्तथाव्रजतियातिमध्यस्य तनोरपि भंगाद्वाथायाभीति न विरचयतिकरोति निर्वं-

अतएव नितंबपदमजहत्स्वार्थलक्षणया कृत्वा वपिवक्ति॥ गतिविरोधीन्यपीति शेषः॥ नृगणयति नानुसंधत्ते इत्यर्थः॥ अत्र गम्यप्रि
यसमागमश्रवणविभावितः पुलकागपृष्टायनुभावितो हर्षश्चर्वणा विश्रामधाम॥ आवेगं लक्षयति॥ आकस्मिको यदृष्टस्य वाऽनिष्ट
स्वानिपातः स विवर्तो मुख्यकारणं यस्य तादृशो मनोविकार इत्यर्थः॥ जडतायामतिप्रसंगाल्लक्षणांतरमाह॥ संभ्रमपदार्थो वैत्यर्थः॥
दर्शनश्रवणज्ञानमात्रे॥ तदुक्तं॥ आवेगो राजविद्रावरत्यादेः संभ्रमो मतः॥ तत्र विस्मरणं स्तंभः स्वेदः कंपः स्खलद्रतिरिति॥ रघुपतेः स
नाचरान् भटानां लोक्य दृष्ट्वा वैरिर्मृगादृशं कातराक्षीणामेकः करो विश्रये तत्राधावन गलिते वाससिद्धितीयः स्खलितावलंबनाय सह च

विरचयति न मध्यभंगभोतिं गणयति नापि नितंबगौरवाणि॥ आकस्मिके शानिष्टनिपातविवर्तः॥ संभ्रमो वावेगः॥ वैरिदर्शन
प्रियं श्रवणं त्यातादयो विभावाः॥ अनुभावास्त्वरशरीरस्खलनविषया सादयः॥ यथा॥ एको वाससि विस्मये सहचरी स्कंधे
हितीयः करः पश्चादच्छति च सुरेकमितरद्वर्तुर्मुखे भ्राम्यति॥ एकं कंदकविद्रुमस्ति चरणं निर्गतं तु मुक्तं ठते चान्यद्वैरिर्मृगादृशं रघु
पतेरा लोक्य सेनाचरान्॥

रीस्कंधे व्याप्तस्तथैकं चक्षुः पश्चात्पृष्ठतो गच्छति धाटीपरीक्षायै इतरञ्च मार्गभेदप्रसंगभयाद्वर्तु रर्थोदग्रे ग
च्छतो मुखे मुखपदेन मुखानवलोकने तु सर्वत्र भटबुद्धिरेव तासामित्यर्थो ध्वन्यते॥ भ्राम्यति॥ एकं चरणं कंदकविद्रुमस्ति मार्गानां लोचनाद
न्यनिर्गते तु धावि तु मुक्तं ठते भयातिपातादित्यर्थः॥ अत्र सेनाचरदर्शनविभावितस्त्वरस्खलनानुभावित आवेगश्चर्वणा विश्रामधाम॥ यथा
वामम॥ यतिमुपयात्तमकस्मान्मध्यैरय्यतया समा लोक्य पत्स्खलितमाशु गत्या नचिरात्कलिते मनोरथे स्तस्य॥ अत्र प्रियदर्शनविभावितः
स्खलितानुभावितः सतथेति विवेकः॥ नव्यास्तु॥ आकस्मिकोऽचितित बलवत्तरानर्थप्रतिपत्तिसंभूतदृशानिष्टनिपातस्त्वे शानिष्टयोर्द्वयो

रपि समुच्चिंसारं भस्य विवर्तः कारणमित्यर्थः॥

र.त. संभ्रमइतितुसकलव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेनकार्यविशेषपरिचयद्वाराकारणपरिचयोभवतीतिप्रदर्शनाय॥संभ्रमपदार्थत्वस्यप नौका
४४ रंशक्यतावकूटकापरिचयादुर्ग्रहतासूचकोत्रवाशब्दः ॥ अतएव नोदाहरणन्यूनतापि ॥ ॥ ॥ अतएवचे

ष्टानिष्टनिपातपदस्याग्रिमेष्टानिष्टदर्शनपदेनतुल्यार्थत्वमपीतिनसंदर्भविरोधइतिप्राहुः॥जडतालक्षयति॥कार्याकार्यविवेकभिन्न
ज्ञानवत्तेत्यर्थः॥यत्किंचिद्विषयकविवेकभिन्नज्ञानं त्रासभीत्यालस्येषतिप्रसक्तमितिविवेकत्वावच्छिन्नसामान्यभिन्नत्वंज्ञाचेप्रापयितुं
सकलेति॥विवेकशून्यत्वमेवास्तुकिंज्ञानघटनयेत्याशंकते॥समाधत्ते॥नचस्वप्नेज्ञानमस्यैवेत्यतिव्याप्तितादवस्थमितिवाच्यं॥ज्ञानप

सकलव्यवहारासमज्ञानवत्ताजडता॥नचमूर्क्षापस्मारनिद्रास्वप्नेषतिव्याप्तिः॥तत्रज्ञानविरहात्॥इष्टानिष्टदर्शनादयो
विभावाः॥अनुभावाअनवभाषणनिर्निमेषप्रेक्षणेष्टानिष्टपरिकूटाः॥यथा॥दुष्पारवारिनिधिपारमुदारवीर्यामागच्छ
तोहनुमतोहसितंवितेजः॥उद्दीप्यनीरनिधिनीरमधीरवीचिचित्रार्पिताइवपुनःकपयोबभूवुः॥ देनमानसामान्यज्ञानविव

क्षणात्॥मानसत्वंचजातिरितिज्ञानसामान्यस्यमनोजन्यत्वेनासंभवः॥अत्रकचित्युस्तकेनचालस्यभीतित्रासेषतिव्याप्तिः॥तत्र
तत्रकतिपयव्यवहारस्यसत्वादितिसकलपदप्रयोजनमूलएवसुव्यक्तं॥इष्टज्ञानसहितानिष्टज्ञानमित्यर्थः॥साहित्यंसामानाधिकर
ण्यमभेदोवेतिबोध्यं॥आदिनाचितोक्तंठाविरहभयप्रभृतयः॥येकपयोदुरासाधपारस्यपयोधेःपारतीरं प्रत्युदारं प्रकटीभवद्दीर्घबल
यस्मिन्कर्मणि यथाभवतितथाः गच्छतोदृश्यमानाहनुमतः सकाशाद्वसितं हर्षाद्वितेजुर्विस्तारितवंतस्तएवनीरनिधेः समुद्रस्यनीरं ज
लमधीरवीचीतिनीरस्यविधिविशेषणं॥सुब्धमुद्दीप्यपुनस्त्वर्थेचित्रार्पिताइवनिश्चेष्टतयासंभाव्यमानाबभूवुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः

४४

अत्रहनुमन्नीरनिधिनीरोभयविलोकनविभावितानिश्चेष्टतानुभाविताजडताचर्वणाविश्रामधाम॥गर्वंलक्षयति॥द्वयोरपिसमानसंवित्संवे
द्यतयाविनिगमनाविरहेणतत्त्वमायातितत्तयेवाह॥तथाचसमबुलयोर्विरोधात्मकोविकृत्योवाशब्दार्थोन्यथाहयोरैकत्रनिवेशन्यतरवै
यर्थ्यापत्तेरितिभावः॥कलशोद्वेनागस्तिनाजलधौसमुद्रेनिःपीतेऽशेषबलकितेसतिगंगायाभगीरश्यावपुःशरीरंगौरीपतेःपार्वतीजने
र्लेलाटदहनेनिटिललोचनाग्नौहोतुंप्रक्षेपुंहतेतिखेदेयावद्यावत्कालमध्येउपक्रमउद्योगःकृतआरब्धस्तावत्तावत्कालमध्यएवमये
त्यर्थीतरसंक्रमितवाच्यमनन्यसाधारणप्रभावंवक्ति॥तत्रदेशे॥विपक्षेतिशत्रूणांनगरीषु॥एतेनानेकपयोधिपर्याप्तताश्रुणोनिवेदिता॥

आत्मनिसर्वाधिकत्वबुद्धिः॥सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वागर्वः॥बलैश्वर्याभिजनलावण्यादयोविभावाः॥अनुभावाअवज्ञाभूद
ष्टिचैष्टितहसितपौरुषप्रकाशादयः॥यथापरशुरामवाक्य॥निःपीतेकलशोद्वेनजलधौगौरीपतेर्गंगायाहोतुंहंतवपुर्लेलाटद
हनेयावत्कृतःप्रक्रमः॥तावत्तत्रमयाविपक्षनगरीनारीदृगंभोरुहद्वंद्वप्रसवलदश्रुवारिपटलैःसृष्टाःपयोराशयः॥दृष्टसंशयः
॥अनिष्टजिज्ञासावाविषादः॥

यानार्यस्त्रसांचसंख्येवांभोरुहाण्यभांसिरोहंतिसमुत्पद्यंतेयेभ्यस्तेषां॥द्वंद्वमितिबृहसंख्याकानांनारी
णामप्यपेक्षयाद्वैगुण्यमावेदयितुं॥ततःप्रसवलदतिशयेनोद्वच्छद्यदश्रुसंज्ञवारिजलंतस्यपटलंसमुदायोत्रबहुवचनंसमुदायगतबाहु
ल्यंकथयत्ययोराशिगतबाहुल्यंदृढयति॥तैःकृत्वापयोराशयोकूपाराःसृष्टादित्यर्थः॥अत्रगम्येनबलैश्वर्यादिनाविभावितःपौरुषप्रकाशानुभ
वितोगर्वश्रवणाविश्रामधाम॥विषादंलक्षयति॥अनिष्टजिज्ञासायामपिविषादव्यवहारादाह॥तथाचेष्टसंशयानिष्टजिज्ञासयोरन्यतरव
गत्यर्थमत्रवाकारः॥अयमेवव्यवस्थितविकल्पद्वितीयायने॥दृष्टपदेनेकाविषयसामान्यमेवग्राह्यंनतुप्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिरित्यादावि

वेष्टविशेषयेत्याह॥

र.त.
४५

प्राग्बद्धापि प्रकृतिभेदेनानुभावोभिव्यतइत्याह॥मध्येवर्त्ममार्गस्यमध्येकलानिधेश्चंद्रस्यसमुद्रयोजातःकिमातन्यतांकोभ्युपायःकर्तव्य
इतिरुक्ताभिसारिकोक्तिः॥यदिप्रत्यावृत्यभवनेनिजं व्रजामितर्हिवाचां प्रच्यवःप्रतिज्ञाहानिर्भवेद्यदिवानिकुंजमेवगच्छामितर्हीतःगृहे
देषोद्गाटनायविशिष्यानिर्देशःकिंस्यात्कोनर्थ आपतेकोवेदकोजानीतेनकोपि॥अहंतुसुतरंनजानेयदिक्वचिदेवोभयभिन्नएववनतटेउ
भयतत्संकटादौदासीन्यमालंब्यतिष्ठाम्येतावताकिंजातेनकिमपि॥इष्टानवाप्लेरनिष्टावाप्लेश्रतादवस्थ्यादित्यर्थः॥अत्राभिसरणरूपापरा
धविभावितोनिष्ठनिवारणचिंतानुभावितोविषादश्चर्वणाविश्रामधाम॥ओत्सुक्यंलक्षयति॥प्रियप्राप्तौविलंबोमास्त्वित्तीक्ष्णेत्यर्थः॥ननुहि

इष्टपदेनजीवनधनयशःशरीरपुत्रकलत्रादयः॥विभावाअपराधधनगमनादयः॥अनुभावाउत्तमानांसहायान्वेषणोपाय
चिंतादयः॥मध्यमानाविमनस्कता॥अधमानामिष्टध्यानधावनमुखशोषनिद्राश्वासादयः॥यथा॥प्रत्यावृत्ययदिव्रजामि
भवनंवाचांभवेत्प्रच्यवोनिर्गच्छामिनिकुंजमेवयदिवाकोवेदकिंस्यादितः॥तिष्ठाम्येवयदिक्वचिद्वनतटेकिंजातमेतावताम
ध्येवर्त्मकलानिधेःसमुद्रयोजातःकिमातन्यता॥ओत्सुक्यकालासहिष्णुता॥सकलेन्द्रियाणामेकदैवक्रियाप्रारंभोवा॥प्रियस्म
रणादयोविभावाः॥

एकालेनाभिनवसंबंधोविलंबस्तथाचप्रियसमागमेनाभिनवसंबंधोद्विष्टःकालोमास्त्वित्तीक्षातदितिफलितं
तदपेक्षयेष्टःकालःप्रियसमागमेनापूर्वसंबंधोभवत्तितीक्ष्णोत्सुक्यमस्तुलाघवाद्यापकत्वाच्चेत्यतस्तथैवाह॥सकलानामिन्द्रियाणामे
ककालीनायाक्रियाव्यापारस्तस्यप्रारंभस्तमुत्तिर्यस्याःसकाशात्साधुनैवास्वप्राप्तिर्भवत्तितीक्ष्णरूपांतःकरणवृत्तिर्वेत्यर्थः॥अस्तिह्यो
त्सुक्याद्यापारशेघ्रमितिभावः॥प्रातर्दूरसमागतनायकायानायिकायाःसखींप्रतिसख्यावातथाविधनायिकांप्रत्युक्तिः॥

नौका

रामः
४५

र. त.
४६

त्वमिन्द्रियप्रसिद्धस्त्वकशब्दोलासणिकइत्यने। तथाच प्रातिस्विकरूपेण प्रहाणलाभात्सर्वमतसाधारण्यमित्याशयः॥ सर्वेन्द्रियक्रियासंपा नौ का
तलक्षणोत्पत्त्यनेतरं सर्वेन्द्रियक्रियाशैथिल्यलक्षणमुपमेवमणयितुमुचितमित्याशं कामपाचिकीर्षुराह॥ स्वप्नस्य निद्रांतर्भावं दर्शयति॥
नाडिकायामित्यल्यार्थककप्रत्ययेन तस्यास्वगात्मता बोध्यते॥ मयामेघसंदः श्रीरुल्लः स्वप्ने दृष्टः कीदृशस्वपनदुहितुयमुनायाः ककुंतीरं प्र
तिगच्छन्॥ तथापि कृगच्छावतंसः॥ किंचास्मदहनं कुंचितेनाष्टाः सरुद्वारं वारं पश्यन्॥ अपिच स्निग्धः प्रेमपूर्णापांगो नेत्रांगं नो यस्य॥ अ
परंच शिथिलचरणः सालसपदपद्मः॥ अन्यच्च स्तोकविस्पष्टहासः किंचिल्लक्ष्यमुखविकासः॥ इतरच्च कमलकलिकामंडनः कमलकुट्ट

सुप्तस्य कारणत्वात्सुप्तात्प्राङ्निद्राभरतेनोक्ता॥ स्वप्नवहनाडिकायां मनोयदावर्तते तदा स्वप्नसंभवः॥ तत्र विभावाः स्वभावविं
तालस्य क्रमादयः॥ अनुभावापार्थकरणनयनभ्रूचालनविभ्रमवचनस्वप्नदर्शनादयः॥ यथा॥ गच्छन्ककुंतपनदु
हितुः पिच्छगच्छावतंसः पश्यन्स्मदहनमसरुच्चक्षुषा कुंचितेन॥ स्निग्धापांगः शिथिलचरणः स्तोकविस्पष्टहासः स्वप्ने
दृष्टः कमलकलिकामंडनो मेघखंडः॥ ग्रहाद्यावेशोपस्मारः॥

लभूषणइत्यर्थः॥ अत्र चिंताविभाविता स्वप्नदर्शनानुभाविता बाह्ये
द्वितीयमीलनरूपानिद्राचर्वणा विश्रामधाम॥ अत्र कवेरिदमुक्तिरसौ एवं॥ यत्स्वप्नइति स्थाने निद्रा इति पाठे प्राचीनाभिमतमुपेक्षाहरणमेतदे
व॥ अन्तर्मन्त्रणीयामन्त्रणमनुभावो निद्राविभावइति विशेषइति॥ अपस्मारं लक्षयति॥ भूतसंचारादिसंभूतो व्याधिविशेषइति भावः॥ सा
मान्यतया व्याधिनिर्देशेऽपि विशेषतया पुनर्निर्देशोऽर्थविशेषद्योतनाय॥ तथाहि॥ सामान्यतो व्याधिर्बाह्यभूतभयानकविप्रलम्भकरुणेषु भव
ति॥ तत्रायं विशेषः॥ यद्वाह्यभूतभयानकयोरपस्मारव्याधिविशेष एव भवति नापरः॥ विप्रलम्भकरुणयोस्तु कदाचिदपस्मारः कदाचिद

स्ति
रामः
४६

उद्देल्लंतोयेनवाःपल्लवास्तएवाधररुचोधरोष्ठसदृशायेषांते॥अधरपदंवेपमानस्याधरस्यैवसंलक्ष्यारुणिमःसादृश्यप्रतिपत्तिविका
शकतयोक्तं॥तथापर्यस्ताःप्रसारितायाःशाखास्ताएवभुजायेषांते॥एवंस्फूर्जतःप्रकाशमानायेकोरकास्तएवफेनविंदवस्तेषांपटलेः
समुदायेव्याकीर्णव्याघ्रादेहश्रियोदेहकांतयोयेषांते॥किंचभ्राम्यन्विश्रयोभृगाणांकलापःसमुदायएवकुंतलःकेशपाशस्तज्जुषस्तद्वे
तः॥अन्यच्चश्वासभूतेनानिलेनोत्कृष्टकंपभाजोभूरुहाःद्रोणाद्रिप्ररुढावृक्षाःशैलद्रोणाद्रिकुपेःरक्षःशक्तिप्रपातमूर्च्छितलक्षणसंज्ञो
वनौषधिशालिद्रोणाद्रिमानयतोहनुमतःसकाशात्॥निपातितकिमिदमिति संदिहानेनभरतेनबाणसंधायपातितमिति शैलस्यविधि

तत्रविभावाः॥अपावित्र्यशून्यस्थितिधातुवैषम्योत्कटदुःखभयादयः॥अनुभावाः॥कंपफेननिःश्वासभूनिपातविपर्ययासजि
ह्वालोलनादयः॥यथा॥उद्देल्लन्नवपल्लवाधररुचःपर्यस्तशाखाभुजाःस्फूर्जत्कोरकफेनविंदुपटलव्याकीर्णदेहश्रियः॥भ्रा
म्यद्रुगकलापकुंतलजुषःश्वासानिलोत्कृष्टपिताःशैलप्रेक्षकपेर्निपातितमपस्मारदधुर्भूरुहाः॥मूर्च्छोप्यत्रेवांतर्भवति॥त्वच
मपि विहाययदामनःपरीततिवर्ततेतदासुप्तं॥निद्राविभावः॥अनुभावानेत्रमालनप्रलापश्वासोच्छ्वासादयः॥विशेषणं॥प्रेक्ष्यदृ

ष्टापस्मारंउच्चैःप्रपतनंदधुर्धृतवतदत्यर्थः॥अत्रमहोरुहेसमारोप्यमाणदुःखविभावितोवास्तविकभूनिपातानुभावितश्चाहार्योरोपविष
यीभूतएवापस्मारश्चर्वणाविश्रामधाम॥तस्याअप्यपस्मारविभावानुभावकव्याधित्वादित्याशयः॥सुप्नलक्षयति॥अपिनास्वप्रवहनाडीसं
बंधत्वेकपरित्यागोनास्तोत्यावेदितं॥परीतति॥परीतत्समाख्यातनाड्यां॥कापिबालामुरारेर्मुकुंदस्यनिभृतनिभृतंतज्जगरणशंकयामंदं
दमंतःस्मरंहासगर्भितंयथास्यात्तथाकर्णवर्तंसंकर्णिकारंकाचिद्दिग्धातयैववाहोःकनकबलयंकंकणंकाचिद्दन्तादाममालामुष्मातीनि

शैलस्यविधिः॥
शैलस्यविधिः॥
शैलस्यविधिः॥

२. त. ४७ अत्र किंशब्दार्थेति भेदप्रतिपादनद्वारा धार्ष्ट्यस्योत्तरोत्तरमतिशयं द्योतयितुं ॥ तेनावतंसहरणापेक्षया कटकहरणे धार्ष्ट्यमपेक्षितं नोका
 दामहरणे तु तदप्यतिशयितमिति सूचितं ॥ तेन च त्रिविधाया अपि नायिकाया अनुरागो हरो ध्वन्यते ॥ कीदृशस्य मुकुंदस्येत्याकांशायामा
 ह ॥ तपनदुहितुरिति ॥ यमुनायाः कुंजेलतामंडपरूपेऽधिकरणे ॥ श्वासेति ॥ श्वासस्याधिक्येन सातिशयं कंयमानो धरप्रंतो यत्र यथाभव
 तितथा ॥ एवमासीलिते अस्मिणी यत्र यथाभवति तथा सुष्यतः ॥ अत्र वृत्करणस्य पृष्ठादिसमाप्तिमात्रद्योतकतया दिवादेरपि भ्वादि वदाक
 तिगणत्वस्य मृग्यतायादिप्रयोगसाधुत्वायावश्यं वक्तव्यत्वात्साधुत्वमिति केचित् ॥ तन्न ॥ संप्रसारणदोर्लभ्यात् ॥ कंज्वादेराकृतिगणत्वादिति
 यथा ॥ श्वासोच्छ्वासप्रचलदधरोपांतमासीलिता संक्रीडा कुंजे तपनदुहितुः सुष्यतः श्रीमुरारेः ॥ अंतःस्मेरं निभृतनिभृतं
 कापिकर्णावतंसं काचिद्वाहोः कनकवलयं दाममुस्तातिकाचित् ॥ इन्द्रियाणां प्रथमप्रकाशविबोधः ॥ निद्राकंदो विभावाः ॥
 अनुभावा अंगाकृष्टिजं भासिमर्दनां गुलिमोटनादयः ॥ तुवयं ॥ कुंज इत्यधिकरणसप्तमी निर्देशादेव शयानस्येत्यर्थान्न वमनारव्यदो
 षां कावकाशोपीति ध्येयं ॥ अत्र शयनविभावितं श्वासाद्यनुभावितं चेतोमीलनरूपं सुप्तं चर्वणा विश्रामधाम ॥ विबोधं लक्षयति ॥ प्राथ
 म्यं विभावदर्शनेनैव दर्शितं भवतीति तमाह ॥ बाह्येन्द्रियमीलनो कंद इत्यर्थः ॥ अतएव सुप्तेनातिव्याप्तिः ॥ येन चेतोमीलनं निद्रेत्याचक्षते ॥
 तन्मते निद्रानाशोत्तरं जायमानो बोधो विबोध इति तेषामेव लक्षणं व्याकुप्येत ॥ यच्चावोचोने निद्रेत्यस्य त्वद्व्यनोयोग इत्यर्थप्रदर्शनमकारि
 ॥ तदनवधानादेवेति प्रतीमस्तथाहि ॥ तथा सति सुषुप्तेरेव त्वद्व्यनोयोगनाशसाध्यत्वसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरेव स्यात् ॥ न च निद्राकंद इत्यं
 तस्य त्वद्व्यनोयोग इत्यर्थस्तथा च त्वद्व्यनोयोगसहकृतैन्द्रियजन्यत्वं पर्यवसितमिति नातिव्याप्तिरपीति वाच्यं ॥ तथा सति तथाभूतमनोज

नोका
 निद्राकंदो विभावाः
 रामः
 ४७

राधायादृशाकृत्वादेवस्य क्रीडाविदस्य कंसहिषः श्रीकृष्णस्य सहस्राबलाल्लोलाश्रंचलाअपांगतरंगानेत्रपांतकूटास्तेषांभंगोरचनात
त्रचतुरंकशलनेत्रावुजं॥अत्रावुजपदंसारूप्यमपिकायेस्यकारणेनसमेविदुरितिसमालकारन्यायेनतरंगानुकृत्यायोक्तं॥नास्मा
न्यावुरसलित्यर्थः॥कथंभूतयादृशानभःक्रीडामंडपांतगलेकुवलयस्यतत्वेनाध्यवसितनेत्रस्यद्रोणीमुकुलीभावस्तयादरिद्रंहितं
कुर्वेत्यातिरिग्विकसंत्येतिपावत्॥इत्थंचशक्तियानयादृष्ट्यासाकेतिकशब्दासाधारणहेतुःशंकाव्यज्यतेअत्रनभोदरिद्रपदयोःस
मभिव्याहारेणराधाकृष्णयोर्द्वयोरपिनेत्राणिमुकुलीभूतानिनसंत्येतिरथमावेदयतातयोःपरस्परकटाक्षाभूवन्नित्यर्थोध्यन्यते॥कु

यथा॥ राधायाः सहसा दृशा कुवलयद्वोणीदरिद्रं नभः कुर्वन्त्या कलकंठकंठनिनदैः सांकेतिकैर्जाग्रतः॥ अंगाकृष्टिविवर्तमानवपुषो देवस्य कंसद्विषोलोलापांगतरंगभंगचतुरं नेत्रावुजं पातुनः॥ पराहंकारप्रशमात्कटसमीहामर्षः॥ विभावाभवमानाधिसेपादयः॥ अनुभावाः स्वेदशिरः कंपनयनारुण्यादयः॥ वर्त्यादतिसविसर्गपाठेतुराधाविशेषणमेव ततः॥ दशैतितुकरोतिक्रियां प्रत्येवकरणेन तौ येति बोध्यं॥ कीदृशस्य कंसद्विषः॥ सांकेतिकैः संकेतकृतैरतएव कलकंठस्य कोकिलस्य कंठनिनदैरन्यक् ध्वनिभिस्तत्वेनाध्यवसितैराधाहंकारादिभिरितियावत्॥ जाग्रतो विह्वलनिद्रस्य पुनः कीदृशस्यांगाकृष्ट्या विवर्तमानं प्रत्येव दृष्टुं शरीरं यस्य तादृशस्येत्यर्थः॥ अत्र निद्राकृतविभावितो ग्राह्यनुभावितो विबोधश्चैव निद्राविश्रायाम्॥ अमर्षलक्षयति॥ परकीयाहंकारस्य प्रशमने योक्तव्यं विज्ञातया समीहेकास्येत्यर्थः॥ भर्तृरामचंद्रस्याज्ञाप्रवर्तनानेव नास्त्येव॥ तदुक्तं॥ वीरमारुते दूत्यामंथ॥ मुद्रासमुद्रमुल्लेख्यशीघ्रमाश्रास्य जानकीं॥ विन्यस्य पुरतस्तस्या आगच्छ मायि जावति॥ इत्येतावन्मात्रस्य रामचंद्राज्ञाविषयत्वात्॥ श्लोकार्यस्तु शेषं समुद्रमुल्लेख्यसम

र-त-
४८

नंतरमेवमुद्रांतस्थाःपुरतोविन्यस्यान्यथारसोमायाभ्रात्याःविश्वसनीयताप्रसज्येतपश्चान्नानाशंकाकुलांजानकींसमाश्रयस्तस्याःसम्य
कसमाधानंकृत्वामपिजीवतिसतिशीघ्रमित्यर्थः॥त्वयाविलंबितेविलंबासहिस्मोर्ममपुनर्दर्शनमसंभावितमेवेत्याशयः॥आगच्छ
एहीत्यवसेयः॥यथेकसितथामदिष्टं संपादयेत्युक्तेत्वेकिंकुर्यादित्याकांक्षायामाह॥अद्येति॥इदानीमेवसरसिजनयनामदोदरीगृहमे
धिनःस्त्रीप्राधान्यादभ्यर्हिततथाप्राङ्निर्देशःसूनुर्मेषनादादिःसेनाचवाहिनीत्येवंद्वंद्वसमासः॥तथाचप्रकृतामर्षपरिपोषार्थंजडतामा
विकर्तुंपुत्रमित्रकुलत्रादिभिःसहयुगपदेवासौहंत्यद्वत्यनेनस्त्रीवधानौचित्याप्रतिभात्मकैशानिष्टापरिकुंदरूपस्तदनुभावआविष्क
रतइतिकाव्यविदांप्रथाः॥एतेनधर्मशास्त्रविरोधंपरिजिहीर्षुभिःकैश्चित्सरसिजनयनासूनुश्चसेनाचेतिद्वंद्वआश्रितःसप्रत्युक्तः॥स

यथा॥अद्याज्ञानैवभर्तुःसरसिजनयनासूनुसेनासमेतंबध्वालांगूलमूलेदशमुखमभितोभूतलेभ्रामयामः॥शश्वन्मार्गा
वलोकप्रचलेनयनयासीतयासाकमेनालंकासुत्याद्यकिंवारपुपतिचरणाभोजयोर्योजयामः॥

रसिजनयनापदानर्थक्या
पातात्॥ननुकस्यसूनुरित्याकांक्षानिरासायतदितिचेत्॥मावीरानुसूतरुरुचशुर्भव॥कस्यसरसिजनयनेत्याकांक्षायास्तावताप्य
नृत्तेः॥नन्वथाद्रावणस्येत्यध्यवसीयतामितिचेत्॥सूनाचेवतथातदध्यासेभवदीयाशंकापैतिवानवेतिनिमीलितनयनंविभावय
तुभवान्॥अतएवसरसिजनयनायाःसूनाःसेनेतितत्पुरुषद्वयमपिभ्राम्यातं॥तत्पदद्वयस्याप्यानर्थक्यापत्तेः॥ताभिःसमेतंपुक्तंदश
मुखंरावणमभितःसमंताल्लांगूलमूलेपुक्तेबध्वाभूतलेभ्रामयामोभ्रामयित्वापातयामः॥श्रीरामनिकटेपरावृत्यगमनेविलंबमाशंक्या
हकिंवेति॥अथवेत्यर्थः॥शश्वत्निरंतरंमार्गावलोकामार्गप्रतीक्षातयाप्रचलेनयनेयस्यास्तया॥इयवसभावोक्तिरंतरंतराबाधबुद्धिपरा

नौका

रामः

४८

हतामपि श्रीरामस्य वातदुदंतप्रापकस्य कस्यापि वैतुक्वभरसमाहृतां संभावनामलंकरोतीत्यवगंतव्यं॥ सीतया साकं सार्द्धमेनारक्षो
गणाकीर्णालं कामुत्यान्मूल्यरघुपतिचरणभोज्यार्द्धवचनेनान्यपरायणतावेद्यते योजयामस्तथासतिशीघ्रप्रत्यावृत्तेस्तत्रैव च
लंकानिर्दलनस्य सुकरत्वादित्याशयः॥ अत्र प्राक्च सर्वदेवाहोपुरुषिकया वयं न वारुता एव न तु केनापि कर्मणा परिश्रान्ता इत्यमु
मर्थं कथंचिच्छास्त्रानुष्ठितमपि बहुवचनं स्वसमभिव्याहारमात्रेणावगमयति॥ अत्र रक्षः कृताधिसेपादिनागस्येन विभावितः परुषो
क्त्यानुभावितोऽमर्षश्चर्वणाविश्रामधाम॥ अवहित्यं लसयति॥ आकारो निर्वेदाद्यनुभावो मुखप्रसादादिः॥ व्यवहारस्तथाभूत एव प्रियो

आकारव्यवहारसंगोपनमवहित्यं॥ विभावाद्वाडाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवादयः॥ अनुभावा अन्यथा करणान्यथा प्रेक्षणान्यथा
कथनादयः॥ यथा॥ त्यक्तास्य विभोषणः सगतवान्बद्धः सपायो निधिः किंचिच्छ्रुत्य तिसापिसारणिरतः सीतापरित्यज्यतां
॥ इत्याकर्ण्य सुहृद्रणस्य वचनं स्मेराननोरावणो मुक्तादामकरेण कंठसविधे कीरस्य विन्यस्यति॥ उग्रतानिर्दयता॥

संगोपनं गुह्यनूलांतःकरणरत्तिरित्यर्थः॥ संबंधुरपि विभोषणः सद्यगहं त्यक्ता गतवान् सो शक्यबंधनोपि पायो निधिः समुद्रो बद्धः कृत
सेतुः सोपि परमाप्नोपिसारणिः किंचिच्छ्रुत्यतिपरकलत्रापहरणं न मृष्यति अतः कारणत्वात् सीतापरित्यज्यतां इति एवं रूपं सुहृद्रणस्य वचन
माकर्ण्य स्मेराननो वहेलित सुहृद्रणवचनोरावणः सुहृद्रणकोपपरिजिहीर्षया हासस्यान्यसंभूतत्वमवगमयितुं मुक्तादाममौक्तिकमालां
करेण तामरसानाम्नेण कीरस्य कंठसविधेभ्युक्तमुखाभिमुखं विन्यस्यतीदमसौ दाडिमीबीजबुद्ध्या गृह्णातिकचिदिति परोक्षितुं करतलेनोपन
यतीत्यर्थः॥ अत्र गम्यधाष्ट्यं विभावितमन्यथाकरणानुभावेतर्वाद्यनुभावभूतस्याकारस्य मुखविकासादेः संगोपनफलकमवहित्यं चर्वणाविश्राम

धाम॥ उग्रतानं लसयति॥

अत्र शास्त्रविमर्शविभाविता चातुर्यानुभाविता मतिश्चर्वणा विश्रामधाम ॥ नयादीनामाधिक्यमाशंक्य परिहरति ॥ मत्स्यदाहरणदिशेषदं
तरस्य नीतिशास्त्रसिद्ध्यर्थं ज्ञानरूपस्य नयस्य लोकवृत्तानुवर्तनरूपस्य विनयस्य स्वाभिलाषज्ञापनरूपस्यानुनयस्य चोदाहरणानि गता
र्थयन्नुपदेशमुदाहरति ॥ वसुधनं प्रदेयं खलतोदृष्टादवधेयं सावधानतया स्थेयं मनोहरस्य चरणे निधेयं स्थापनीयं कृतिभिः स्वार्थपराय
णे निर्जविधेयं स्वाधिकारिकतया विधिबोधितक्रियारूपं विधेयमनुष्ठेयं विधेयं देवस्य विधेयं प्रापणाय फलं विधिर्ब्रह्मैव वेत्ति तेन कर्मफलस्य

गोविंदेति जनार्दननेति जगतीनाथेति कृत्स्नेति च व्याहारैः समयस्तु देकमनसां पुंसां परिक्रामति ॥ नयविनयानुनयोपदेशो
पालंभो अत्रैवांतर्भवति ॥ उपदेशो यथा ॥ वसुधनं प्रदेयं खलतो वधेयं मनोनिधेयं चरणे हरस्य ॥ निर्जविधेयं कृतिभिर्विधेयं विधे
विधेयं विधिरेव वेत्ति ॥ उपालंभोऽपि द्विविधः ॥ प्रणयात्मा कोपात्मा च ॥ प्रणयात्मा यथा ॥ पाषाणो यदि मार्दवं यदि पयोधाराहता
शोदरे व्यालीना वदने सुधा यदि रवेर्गर्भे हिमानी यदि ॥ स्थेमा किंच स मीरणे यदि तदा स्वप्ने भवेत्सत्यता किं नाम स्मरभूमिपालभ
गवन्क्रोधान्मुधा धावसि ॥

हापरित्यागपूर्वकं विहितकर्मानुष्ठानमुपदिष्टं भवति ॥ उपालंभं विभजते ॥ निर्देत्यर्थः ॥ प्रणयेनात्मा स्वरू
पं यस्येति न्युत्पत्त्या प्रणयपूर्वक इत्यर्थः ॥ एवमन्याप्यन्यपूर्वक इति बोध्यं ॥ काचित्स्वप्ने प्रेयांसमवलोक्य विरहव्याकुला सती तत्समागमवशान्न
मेयं दुरवस्थेति वक्तुं मनोभुवमुपालभते ॥ हे स्मरभूमिपालभ गवन्क्रोधान्मुधा किं नाम धावसि बहु न विषयानाक्रामसि ननु स्वयं दृष्टपदा
र्थं किमित्याक्रमनेष्कल्यमत आह ॥ पाषाण इति ॥ मार्दवं प्रस्तरे यदि पयोधाराहता शोदरे यदि सुधा व्यालीना ॥ जात्येव स्वभावेनापि क्रो
धाधिक्येन सुधाया अत्यंतार्सभवाय स्त्रीत्वेन निर्देशः ॥ वदने यदि हिमानी महद्दिग्भरवेर्गर्भे यदि किंच स मीरणे वा योऽस्येमास्येयं यदि भवेत्तदा स्व

करण
नतापकस्य कठिणतः करण
प्रसस्यता भवेत्तेन तानापकस्य कठिणतः करण

र.त.
५०

कोपपूर्वकनिंदायाः पराहंकारप्रशमविषयोक्तसमीहारूपा मर्षसामग्रीत्वेन तद्वाप्यत्वादिति भावः ॥ हे देव देवाभरणपरमेश्वरोत्तंसाने
नमहाजनपरिगृहीतत्वमुक्तं ॥ स्वभावदुष्परिहार्यत्वमाशंक्याह ॥ शुधांशविति ॥ नाम्ना विरुद्धस्यार्थः प्रतिपाद्यते ॥ यथा ॥ लोहितोयस्तु
वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः ॥ श्वेतः सूरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते इत्यनेन लोहितो नीलसंज्ञयेत्याशंक्यनेत्याह ॥ जगदिति ॥ सुधेति ॥
अमृताभिषेकशीतलमेव तेनाऽयोगव्यवच्छेदो बोध्यते ॥ जनयसि करोषितथापि हि स्वरूपत्वेऽपि मे उरसि तापं वहसि प्रापयसि तद्देवा
देवत्वमेवं कुरुष्व परंतु यदुपतिवक्त्रसखा वक्त्रसखा यस्य तथासीति हे तोरहं किं ब्रवीम्यनौचित्यान् किं विद्वणामीति चंद्रोपालंभो यदु

कोपात्मा मर्षस्त्वं तर्भवति ॥ यथा ॥ जनयसि जगदेव देव देवाभरणसुधारसशीतलं सुधांशो ॥ उरसि वहसि मे तथापि तापं
यदुपतिवक्त्रसखासि किं ब्रवीमि ॥ ज्वरादिविकारो व्याधिः ॥ कुपितधातुकामक्लेशादयो विभावाः ॥ अनुभावादशोपद्रवाः ॥
यथा ॥ दातुं स्वीयमनर्घ्यदीधितिपदं तस्याः कुरंगीदृशः केयूरं कनकागुलौ यकमिवानेतुं बहिर्गच्छति ॥ पत्युपालंभे पर्यवस्यति

व्याधिलस्यति ॥ ज्वरादेः संभूतो मानसो विकार इत्यर्थः ॥ अयमेव ग्लानिनिदानतया प्रागुक्तः ॥ ज्वरनिदानमेवात्र विभाव इति प्रतिपा
द्यन्नादिपदग्राह्यं दर्शयति ॥ कामक्लेशादय इति ॥ विरहादय इत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ एकैकशो हं हं शो वात्रयाणां वा प्रकोपतः ॥ वातपित्तकफ
नां स्यूर्वाधयो ये ज्वरादयः ॥ इह तस्य भवोभावो व्याधिरित्यभिधीयत इति ॥ अभिलाषः स्मृतिश्रितानि धनं गुणकीर्तनं ॥ व्याधिः प्रलाप उन्मा
दो जडतो हे गदत्यमी इत्युक्तदशावस्थाः ॥ अत्र व्याधि शब्देन शरीरं सेतापकाश्याद्युच्यते ॥ रसमंजरीं तथैव तल्लक्षणप्रणयनात् ॥ विवे
चयिष्यते चेदमुपरिष्ठान् ॥ तस्याः प्रस्तुतायाः कुरंगीदृशः कातरास्याः केयूरं बाहुभूषणं कर्तस्वीयमनर्घ्यदीधिति अत्युज्वलपदं बाहुरूपं

नौका

रामः
५०

दातुं वितरीतुं कनकांगुलीयकं स्वर्णमिका मानेन माकारयितुमिव बहिः स्वस्थानमतिक्रम्य गच्छति हेतुस्तो वक्ष्यमाणान्यदधिकं किं
निवेदयामितस्यावेणामिषात्केशपाशजूटीव्याजात्कालियो लोचनवारिबहुलीभूतं कज्जलाहितकालिमंचदृष्ट्वा कालियसरोभ्रात्या
यामुनहृदबुध्या ॥ यद्यपि स्वसरद्वये ववेक्षुमुचितं तथापि कालियसरः पदस्य तत्र प्रसिद्धिर्विशेषमादृत्य तथोक्तं ॥ परिभ्राम्यति परि
तोवर्तते केशसंहनाभावादासमंततो वेणीवत्तात इति भावः ॥ अत्र विरहविभावितोऽप्युपातानुभावितोऽप्याधिः शर्वणा विश्रामधाम ॥ उन्मा
दं लक्षयति ॥ सुखानुद्देश्य काचरणफलकोमनो विकार इत्यर्थः ॥ तत्र सुखानुद्देश्य कलरूपाचरणविशेषणप्रयोजनं वक्तुमाशंकते ॥ नन्व

अन्यत्कलनिवेदयामि किमितो वेणीमिषात्कालियो दृष्ट्वा लोचनवारिकालियसरोभ्रात्या परिभ्राम्यति ॥ विनाविचारमाचार उ
न्मादः ॥ नचागम्यागमनेति व्याप्तिः ॥ विनाविचारमिति पदेन व्यावर्तनात् ॥ तत्र सुखमुद्देश्यं तदंशे विचार एव ॥ क्रियानसमीची
नेत्यन्यदेतत् ॥ अप्रेक्ष्यकारितोऽन्माद इति यस्य मतं तत्रेदं दूषणं ॥ तत्र विभावाः प्रियवियोगविभवेभ्रंशादयः ॥ अनुभावार्थाल
पितरुयारोदनादयः ॥

गम्यागमनस्य सफलत्वे सति न कुर्यान्निष्फलं कर्मेति निषेधविध्यविषयत्वेन तत्कर्तुं विगानं न स्यादत आह ॥ न
बलवदनिष्ठाननुबंधिनीत्येवं रूपमेतद्दिगाननिमित्तमन्यदफलत्वात् यगेव तथा च सामान्यनिषेधविषयत्वेऽपि विशेषतः परदारभिमर्शन
निषेधादेव तस्य विगानमिति भावः ॥ बलवदनिष्टसाधनता बुद्धिरोधानफलिकानः करणवृत्तिरुन्माद इति मतमुक्तदोषेण दूषयति ॥ ए
षा परिदृश्यमाना काष्ण्डूटदीप्तिमती काचनलता स्वर्णवल्ली च कास्ति प्रकाशते इत्यं न विचिंत्य न ज्ञात्वेत्यनुषक्तान्वयः ॥ किंतु सा परमप्रेमा
स्य दीभूता मेममराधिके वैद्यं ज्ञात्वेत्यत्राप्यनुषंगः ॥ ननु लतात्वरूपविशेषदर्शनाभावेऽप्यसंलापसंभावितं जाड्यमेव तथा स्यादतस्तदप्य

पाकरोति ॥ अदिति ॥

इत्यमेवचसिद्धाभावस्याप्यनुमितौ न कार्य सह भावेन हेतुत्वमिति तार्किकशिरोमणिभिरप्यभ्यधापि ॥ अन्यथा सर्वेषामेव कारणानां कार्य सह
भावेन हेतुत्वाभ्युपगमे जितं प्राभाकरैः ॥ सर्वत्र विनश्यदवस्थतादृशायां कारणत्वसामान्याभावस्य तेषामभिमतस्य तवाप्यभ्युपगमात् ॥ नन्या
स्तु तत्तत्संवासरसाचारणप्राक्कालीनामूर्च्छा मरणपदार्थतया वर्णयंति ॥ तन्मदं ॥ कं पफेनाद्यनुभावसाम्यादपस्मारेण गतार्थतापत्तेः ॥ योगनेत्रे
ष्ट्याद्यावित्यर्थः ॥ परितोस्तौ सिद्धौ चरणौ यत्र कर्मणि यथा भवति तथा किंच विकीर्णा इतस्ततः पतिता बाहवो यत्र यथा भवति तथा संग्रा
मभूमौ पततो लंकेशस्य रावणस्य केशपाशं स्पृष्टुमनिलो वायुर्भियाभयेन न समाकांक्षति ॥ न वांक्षति उल्लंघनं भानुर्वो ल्लंकरं किरणं वक्रा

विभावानुभावौ स्पष्टौ ॥ यथा ॥ पर्यस्तां प्रिविकीर्णबाह्वपततः संग्रामभूमौ भियालंकेशस्य न केशपाशमनिलः स्पृष्टुं समा
कांक्षति ॥ उल्लंघनो ल्लंकरः करं किरति वा वक्रारविंदेन वा स्वे स्वे धाम्नि मिथः कथामपि सुराः प्रव्यक्तमातन्वते ॥ मनोविशोभ
स्त्रासः ॥ तथा च विचारोत्थो मनोविशोभो भीतिराकस्मिकमनोविशोभरूपा स इति विशोभेणैव बहुबोधेन परिग्रहः ॥ रविंदे मुख

पदे ॥ अत्रारविंदपदेन करकिरणयोग्यत्वमावेदितं ॥ न किरति न प्रसारयति ॥ न वा सुरादेवाः स्वे स्वे धाम्नि प्रत्येकं निजालये सते न बहुभिः संभूय क
थादरापास्तेति सूचितं ॥ मिथः परस्परं समदुःस्वतया वश्यं भाविनीमप्येते नो दासीने नैकेनापि कथादुर्घटैवेति सूचितं ॥ कथामपि तेनान्यथा
व्यापारेत्यंतपरादुस्वतादर्शिता ॥ प्रव्यक्तमित्यनेनोच्चैः कथानवसरो दर्शितः ॥ आतन्वते इषदपि विस्तारयंति तेन वाक्यार्थसाकेतिकैः पदैरेव व्यव
हरंतीति सूचितं ॥ अत्र संग्रामविभावितं भू प्रपतनाद्यनुभाविनं मरणं चर्वणा विश्रामधाम ॥ त्रा संलक्षयति ॥ मनोविशोभो द्विविधः ॥ उक्तोऽनुक्तदृष्ट
॥ तत्रोक्तो भयमित्युक्तमेव ॥ अनुक्तोऽपि द्विविधः ॥ प्राक्संभाविन आकस्मिकश्चेति ॥ तयो रन्यतरपरिग्रहेन्यतराधिक्यं स्यादित्याशंका परिहरति ॥ भो

तिरिति ॥

१. न. ५२ स्थापिविशेषनिरूढभयव्यवहारान्यभीतिव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेन स्थापिभेदो दर्शितः ॥ विशोभेणेव विशोभशब्देनैव ॥ दूयोर्विचारोऽस्या
 कस्मिकयोरेकत्वेनेकधर्माक्रांतत्वेन परिग्रहसक्यमभिचारिभावत्वं ॥ तथा चोक्तान्यत्वे सनि विशोभशब्दाच्च त्वं शसत्वमिति फलितं बोध्यं
 । ये तु स्थापिव्यभिचारिणोर्भेदमाह ॥ तथा चेत्तस्याहस्तेषां मते विशोभेणेवेत्याद्यग्रिमग्रंथो विरुद्धेति ॥ न च स्थापिनामपि व्यभिचारित्वस्याग्रे व
 स्थानात्वादत्र तत्संग्रहोऽग्रंथकृता प्रदर्शित इति वाच्यं ॥ तथाप्यमर्षक्रोधात्तभावस्याकथनान्यूनतायादूर्वास्तात् ॥ समुद्रोत्तारणसमये कुत्रा
 पिविषये रामवदनादुद्गतं हरीतिनामशृण्वानस्तेनैवेंद्रस्य शंकावहन्नामिशतक्रतुविषयत्वं संदिहान इत्यर्थः ॥ शतक्रतोः सकाशाच्छंकां
 तत्र विभावाः घोरस्वनश्रवणघोरसत्त्वदर्शनादयः ॥ अनुभावाः स्तंभस्वेदरोमांश्चाश्रुपातादयः ॥ यथा ॥ शृण्वानो हरिनाम रामव
 दनादिंश्च शंकावहन्कुर्वन्कातरमांतरं स भगवान्मैनाकभूमीधरः ॥ कुंचत्यशक्तिभुग्नितश्रुतिरुतप्रत्यंगचोलावृतित्यक्त
 व्याहृतिसिंधुपंककुहरे निर्मेकुमाकांक्षति ॥ विचारो वितर्कः ॥ भयं वहन्नितित्वपव्यास्यानंसकाशादित्यध्याहारगौरवापत्तेः ॥ अन्य
 येंद्रादिति पंचम्यापत्तेः ॥ किंचैवं वमनाख्यदोषापत्तिरिति स्पष्टं ॥ आंतरं मनःकातरं च कितं कुर्वन्स भगवानंतर्धानशक्तियुक्तो मैनाकनामा भूमी
 धरः कुंचत्यशक्तिवर्जितपक्ष्मलं भुग्नितश्रुतिवक्रितकर्णे तेनैव रुतप्रत्यंगचोलावृतिसंपादितसर्वांगकंचुकावरणं त्यक्तव्याहृतिथृतमौन
 व्रतं यथा स्यात्तथा सिंधुपंककुहरे समुद्रकदंमसुलभविवरे निर्मेकुमंतर्धानुमाकांक्षतीरुतीत्यर्थः ॥ अत्र शत्रुनामाकर्णनविभावितो गसंकोचा
 यनुभावितस्त्रासश्रवणाविश्रामधाम ॥ वितर्कं लक्षयति ॥ अत्रोहो वितर्क इति प्राचालक्षणं चिंतायामतिप्रसक्तं ॥ तस्यापि कथमिदं घटेतेत्यहात्म
 कत्वादित्यनुशयेनेत्यमभिहितवता विवक्षितार्थनिश्रयानुकूलदृढमित्यं भवितुमर्हतीत्येवमाकारक ऊहो विचारपदेनोक्त इति मंतव्यं ॥

नोका

रामः
५२

ते विभजते ॥ विचारात्मात्कटकोटि साधकोपन्यासरूपविचारेणात्मास्वरूपं यस्येति व्युत्पत्त्या विचारपूर्वक इत्यर्थः ॥ इदमेतद्दृशादेवं भवितुमर्हतीत्येवमाकारक इति तु फलितोर्थः ॥ संशयात्मा संशयेनात्मा यस्येति व्युत्पत्त्या साधारण धर्म दर्शनजन्य संशय पूर्वक इत्यर्थः ॥ इदमपि भवितुमर्हत्यन्यथापि भवितुमर्हतीत्याकारक इति तु फलितोर्थः ॥ अनध्यवसायात्माध्यवसायो विपरीत निश्चयानध्यवसायस्तद्विरोधी विशेष दर्शनमिति यावत्तेनात्मा यस्येति व्युत्पत्त्या विशेष दर्शन पूर्वक इत्यर्थः ॥ इदमिदं गुणकं तथा कथं स्यादित्याकारक इति तु फलितोर्थः ॥ स एवायमुक्तकोटिकपदेनोक्तो ग्रंथकृता ॥ विप्रतिपत्त्यात्मा विरुद्धस्य कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानं तेनात्मा यस्येति व्युत्पत्त्या

विभावाविप्रतिपत्तिसंशयसाधकबाधकमानसमुद्रावनादयः॥अनुभावाःशिरःकंपभूचालनादयः॥वितर्कश्चतुर्वि
धः॥विचारात्मासंशयात्मानन्धवसायात्माविप्रतिपत्त्यात्माचेति॥अनन्धवसायउत्कटकोटिकःसंशयः॥यथा॥क्वचित्सुप्त
केयथेत्यतःप्राक्प्रत्येकमुदाहरणानेतिपाङ्कःपाठोदश्यतेसन्नजुरेव॥ त्याकोटिद्वयव्यावृत्तधर्मदर्शनजन्यसंशयपूर्वकद्वयर्थः

॥ इदमेतद्दृशात्तथापि भवितुं नार्हति तद्दृशादित्यमपि भवितुं नार्हतीत्याकारक इति तु फलितोर्थः ॥ एतेन विप्रतिपत्तेः शब्दरूपतयानंत-
करणधर्मत्वाच्चतुर्थीविधानगणयितुमुचितेति प्रजल्पन्नपाकृतः ॥ यद्यपि संशयात्मेत्यनेन गतार्थोऽसौ भेदस्तथापि संशयवैचित्र्यसमायात
मूहवैचित्र्यमनिवार्यमित्याशयः ॥ न च एवं विप्रतिपत्तिजन्यसंशयपूर्वकोहात्मकं भेदांतरमपि दुर्वारमिति वाच्यं ॥ उक्तसंशयद्वयानुसृतकोटि
द्वयसमर्पकविप्रतिपत्तेर्वैचित्र्यानाधायकत्वात् ॥ उक्तभेदचतुष्कमनुक्रमेणोदाहरति ॥ शांभवंशभोधनुः पणोरुतंकार्मुकं कालिंदीत्यादि ॥ यमु
नायां वर्तमानस्य कठिणस्य कमठस्यैव कठिणं महावीरस्याप्यशक्या कर्षणमिति यावत् ॥ रामोदाशरथिर्बालस्वनवोदितस्य मृणालस्य विसस्येव

मदुलशरीरमहावीरशक्वाकर्षणधुराकर्ष
णः स्वशक्तदत्ति यावत् ॥

प्रतिज्ञाभंगसूचिताः कीर्त्यनभिरूपतां दर्शयति॥ वंश इति॥ कुलं भवः पृथिव्या अवतंसो भूषणमेतावत्कालपर्यंतमकुलंकित इति भावः॥ ननु विवाहे प्रतिज्ञाभंगो न दोषायैत्यत आह॥ खला इति॥ दुष्टमतो व्याहारे दोषो द्वावनविषये प्रखरानि पुष्पास्तथा च यद्यपि शुद्धलोकवि रुद्धनाचरणीयमिति न्यायादनाचारिता प्रसज्येतैवेति भावः॥ लोकसमसंतादशोप्यनाचारो नुपादेय एव महाजनस्येत्याह॥ क्षितिभूतामि ति॥ राजा गोष्ठीसभागरिष्ठा महती पुरस्तिष्ठतीत्यनुषंगस्तस्मात्कर्तव्यापरिस्फूर्तेरैषो नुदिनमुपास्यमानो भास्करो जगत्प्रकाशकः केवलमि त्यवधारणे मम श्रेयस्करः कल्याणप्रसूतिष्ठतीति स्वयंवरप्रसंगे राममवलोकयतो जनकस्य सखायं प्रत्युक्तिरियं॥ अत्र रामो धनुर्नमयेन्न कान्तिदीविलुठकठोरकमठकूरंधनुःशंभवं रामो बालमृणालकोमलवपुर्वं शोवतंसो भवः॥ व्याहारप्रखराः खलाः क्षिति भूतां गोष्ठीगरिष्ठा यतस्तस्मात्केवलमेषतिष्ठति मम श्रेयस्करो भास्करः॥ यथावा॥ सौंदर्यस्य मनोभवेन गणनारेखा किमे पाकृतालावण्यस्य विलोकितुं त्रिजगतीमेषा किमु द्वाविका॥ आनंदद्रुममंजरी नयनयोः किं वा समुज्जंभते राधायाः किमु वा स्वभा वसुभगारोमालिरुन्मालति॥ वेतिसस्युर्विप्रतिपत्या विभावितो गम्यशिरःकंपाद्यनुभावितो देवतानुगुण्यरूपसाधकोपन्यासात्मकवि चारपूर्वको भास्करसाहाय्याद्रामो धनुर्नमयेदित्याकारक ऊह श्रवणा विश्रामधाम॥ मनोभवेन कामेनेषादृश्यमाना दीर्घा स्तृष्या श्यामला च ग णनारेखा जगत्केमेवेदंसौंदर्यमिति सूचिकालिपिः कृता किमिति॥ यद्वा लावण्यस्य कर्तुं स्त्रिजगतीं विलोकितुं दर्शनायैति यावत्॥ उद्गोविको कंठताप्रयुक्ताभिव्यक्तिकानाडिः किमिति भावः॥ वेत्यथवानयनयोरानंदद्रुमस्य वर्धमानानंदस्य मंजरीपुष्पगुच्छः किंसमुज्जंभते वदंतै॥ वाहो स्विद्राधायाः स्वभावसुभगानिसंगैरमणीयारोमालिः किमु नयनयोरुन्मालति भासत इति सर्वत्रान्वेति॥ अत्र बहुकोटिसाधारणधर्मदर्शनजन्यसंश

नौका

५३ मयविभावितोगम्यभूवान्नगद्यनुभावितः

43

कव्यंभितवक्तुस्तादृशसंशयपूर्वकद्वयंराधारोमालिरपिभवितुमर्हतिगणनारेखादिरपिभवितुमर्हतीत्याकारक ऊहश्रवंणाविश्राम
धाम॥यमुनायाःपाथसि॥तथात्वेनभासमानरोमालिसंतत्येवा॥स्वर्णवल्लिस्तत्त्वेनावगताथचखंजनंतत्त्वेनावभासमानंचक्षुःखेलयंत्यु
त्तेजयंतीयंकाःदृष्टपूर्ववत्कथयकथयेत्युपहासेवीष्मातथाशारदोतिप्रसन्नःशीतभानुस्तत्त्वेनावभासमानोयंवायमपिकउदयस्यभिमु
खमास्तेनास्तविकश्चंद्रएवायमिति विपर्ययमपाकरोति॥तदुपरीति॥एषःप्रत्यक्षस्तिमिराणांतत्त्वेनावभासमानानांविवर्तःपरिणतिभेदो
वाकोऽनालोचितपूर्वस्त्वंकथयेत्यनुषंगात्रापिवोध्यः॥अत्रपरैर्मत्यादिनागम्येनविभावितःपरानुयोगेनानुभावितःखंजनात्मकविशेषद

यथावा॥कथयकथयकेयंखंजनंखेलयंतीविहरति यमुनायाःपाथसिस्वर्णवल्लिः॥अयमुदयतिकोवाशारदःशीतभानुस्त
दुपरितिमिराणामेषकोवाविवर्तः॥यथावा॥द्वयंनविलसत्सुधाकरकलाधिकाराधिकाकरंकिरणमालिनःकिमुसहेततस्या
वपुः॥

शनपूर्वकःखंजनाध्यवसितलोचनपुगलेयंनायिकाभवितुमर्हतीतितिमिराध्यवसितधम्मिल्लवदिदंचमुखंभवितुमर्हतीतिचो
तश्रवणाविश्रामधाम॥विलसंतीविशेषेणाशीणत्वाल्लसंतीप्रकाशमानोदुटकांतित्वात्सुधाकरकलैवामृतभरसंभृताधरविंवात्स
कैकदेशस्यवामृतानुस्यूतषोडशकलामूर्तेश्चंद्रादधिकायस्यातादृशीयंराधिकानतस्यावपुःकिरणमालिनःसूर्यस्यकरंकिरणंसहेत
किंतस्मान्नराधिकानवाकनकमंजरीयतःखंजरीदवहतिनतउभयवैलक्षण्यात्सरमदालसागात्रगौरवभरिताकेयमुन्मीलतिदृश्यते
तत्कथयेत्यर्थः॥अत्राधिक्यरूपसाधकस्यसूर्यकरसहनरूपवाधकस्यचोपन्यासेनविभावितःपरानुयोगानुभावितोऽसाधारणधर्मद
शनजन्यसंशयपूर्वकद्वयंसूर्यकरसहनान्नराधिकाखंजरीदवहनाच्चनकनकमंजर्यपिभवितुमर्हतीत्येवमाकारक ऊहश्रवंणाविश्रामधाम॥

न चोभयकोटिव्यावृत्तधर्मदर्शने सति नान्यतरकोटिनिश्चयो भवितुमर्हति ॥ तथा च विवक्षितार्थनिश्चयानुकूलत्वाभावात्प्रकृतो हेवित
कूलक्षणमव्याप्तिमिति वाच्यं ॥ स्मरमदालसेत्यनेन गात्रगोरवादिना कथंचित्सह तद्व्यर्थविष्करणेन तत्कोटिनिश्चयानुगुण्यस्य स्फुटं प्र
तिपत्तेः ॥ ननु दशावस्थासु काश्चन शारीराः काश्चन मानस्योप्यवस्थाः संति यथा व्याध्यान्माद रूपे शारीरे स्तः ॥ न च तथा व्यापार उन्माद इति ल
क्षणे मानसव्यापारविवक्षया तस्याप्यांतरत्वं संभवतीति वाच्यं ॥ तथा सति प्रलापपार्थक्यानुपपत्तेः ॥ तस्माच्छारीरो व्यापार उन्मादो त एव र
समंजसो कापिको वाचिक इति द्विविध एवोन्माद उक्तो न तार्तीयो कोऽप्यन्यथा विभागन्यूनता पत्तेः ॥ प्रलापस्यांतरत्वादेव च न विभागाधि
क्यं ॥ अन्यथा वाचिकव्यवहारस्योन्मादमध्यगणनानौचित्यात् ॥ एवं व्याधिरपि शारीर एव तथैव लक्षणकथनात् ॥ तत्र व्याधेर्विकार

न वा कनकमंजरी वहति रत्नं जरीटं यतस्ततः स्मरमदालसा कथयकेयमुन्मीलति ॥ ननु दशावस्थास्वभिलाषगुणकथा
प्रलापाद्यभिचारिभावाभ्यंतरे न गणितास्तत्किं स्वतंत्रा एव ते संतीति चेन्न ॥ औत्सुक्यभिलाषस्य वर्णनात्मकस्य तौ गुणक
थाया उन्मादे प्रलापस्यातर्भावात् ॥

त्वाहैवर्ण्यसात्विकभाव एवांतर्भावः ॥ नानाविधव्यापागत्तकोन्मादस्य च पुलकाद्यात्मनो यथा
यथं रोमांश्चादिषु विकारनात्मकस्य तु तस्य न कुत्रापि ॥ अन्यास्तु मानस्यः ॥ तासां मध्ये चिंतास्मृतिजडताद्यभिचारिषु गणिता अभिलाषगुण
कीर्तनप्रलापास्तु नेति कुत इत्याशंकते ॥ समाधत्ते ॥ हयोरपीच्छाविशेषात्मकत्वादिति भावः ॥ वर्णनात्मकस्य ताविति ॥ तथा च तत्त्वकथाविका
र एव न भवतीति गुणकथायास्तद्रूपत्वेन कुत्राप्यंतर्भावस्तज्जनकीभूतस्मृत्यात्मिकाया एव तस्या गुणकथारूपफलवैचित्र्यमंगीकृत्य स्यात्
वस्थातः पार्थक्ये तु हयोरेव संस्कारजन्यत्वाविशेषाद्व्यभिचारिस्मृतिलक्षणाक्रांतत्वाद्गुणकथायाः स्मृत्यभिचारिभावेतर्भावः संभवत्येवेति

इत्थं च वर्ण्यते गुणवत्तया प्रतिपाद्यते नेनेति वर्णनं तच्च स्मृतिरूपमेव पर्यवस्यतीति बोध्यं ॥ उन्माद इति ॥ तथा च न देतल्लक्षणयोगं चरुदु-
 क्तयोगाश्च व्यवहारपदे समानार्थके एव भवत इति मंतव्यं ॥ इदमुपलक्षणं ॥ आधावुद्दे गो निविशते खल्लक्षणलक्षितस्योद्देगस्य व्याधिलक्षणा-
 क्रांतत्वात् ॥ तथा निधनं प्राणोन्मूलनं चेन्न कुत्रापि ॥ अविकारत्वात् ॥ मरणव्यभिचारिभावलक्षणा क्रांतं चेत् ॥ तदेव तदित्यपि बोध्यं ॥ इत्थं च
 यावस्था यत्र निविशते तस्या उदाहरणं तदुदाहरणमेवेति बोध्यं ॥ संख्या नियंत्रणमप्यत्राह ॥ व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तमनेकरसा-
 नुगुण्यं दर्शयति ॥ एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमादूरतस्तांबूलाहरणकूलेन रभसाश्लेषोपसंविधितः ॥ आलापोपनिमित्तः प-
 रिजननं व्यापारयंत्यातया क्रांतं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थी कृतद्वयमरूपकपद्यं ॥ तदर्थं स्तुचतुरयातया कयाचिन्नापिकया क्रांतं प्रति

अत्र प्रतिभाति ॥ कूलमधिको व्यभिचारिभाव इति ॥ तांबूलाहरणकूलेन रभसाश्लेषोपसंविधित इति शृंगारे दर्शनात् ॥ रौद्रे
 चंद्रजालादयः ॥ हास्ये च व्यपदेशान्यापदेशयोर्दर्शनात् ॥ कोप ईर्ष्यामान उपचारतस्तत्कालोचितक्रियया कृतार्थी कृतः स्फु-

टोप्यस्फुटतां नीतः कोप प्रकाशे हि कोपापनोदनविदग्धेन नायकेन चाटुकारादिभिरेकत्र स्थित्या तदानर्थक्यस्यादिति भावः ॥ एकत्र
 देशे आसनसंस्थितिरूपवेशनसत्तादूरतः प्रत्युद्गमादुत्थायाभिमुखगमनात्परिहृता त्यक्ता तांबूलाहरणकूलेन ॥ अत्र कूलपदं कार्यं गु-
 णीभूतं न तु मुख्यं तांबूलाहरणसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति नवमनारव्यदोषः शकनीयः ॥ रभसाश्लेषः प्रमालिगनं ॥ अपि रभिमुखगम-
 नेन संभावना गमयति संविधितः स्वयमेव धावित्वागतवत्येति भावः ॥ एवं परिजननं व्यापारयंत्यापकरणाहरणादौ निरंतरं प्रेरयंत्यालापोपि
 प्रश्नोपि ॥ अपि क्रियावेदग्यमाह ॥ न मिश्रितः प्रत्युत्तरित इति बोध्यः ॥ न चेदं स्वातंत्र्यमित्याह ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

रतः ५५
 वीथीभेदे मार्गविशेषे॥ कणादशास्त्रेऽथ भूतेन्यायशास्त्र इति यावत्॥ गणनात्कृत्रमध्ये कूलस्य एथ गणनात्॥ तथा च प्राचीननिबन्धे
 तस्य गणनाप्यस्यैवेति भावः॥ इदमुपलक्षणं॥ यदुक्तं॥ नासौ धर्मो यश्च कूलेनानुविद्धस्तपो न कल्कोऽयं न कल्कः स्वाभाविको वेदवि
 धिर्न कल्कः॥ प्रसह्य विताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्क इत्यादि॥ तदिदं लक्षयति॥ किं चिन्क्रियागोपनफलकस्य क्रियातरस्य
 कारणीभूतान्तःकरणवृत्तिरित्यर्थः॥ अवहिष्यन्तु निर्वेदाद्यनुभावगोपनफलकं कूलं च तदतिरिक्तक्रियागोपनफलकमिति भेदः॥ निकुंज
 कुहराल्लतामंडपप्रांते स्थित्वा क्रियमाणाराधामाधवयोरुद्भावि काग्रीवौ न्नत्यनो स्मान्यातु॥ कथं भूतयोस्तयोः संकेतौ कृतकाननं दत्तसंके
 वीथीभेदे गणनाच्च॥ संगुप्तक्रियासंपादनं कूलं॥ विभावा अवमाननप्रतिपक्षकृच्छेदादयः॥ अनुभावा वक्रोक्तिनिभूतवीक्षणप्रकृ
 तिप्रकाशनादयः॥ शृंगारे यथा॥ संकेतौ कृतकाननं प्रविशतोरन्योन्यकौतूहलादन्यत्वप्रतिभानमारचयतोरन्योन्यमुन्नस्यतोः
 ॥ कुंचत्कायमितस्ततः किसलयैरात्मानमावृण्वतो राधामाधवयोर्निकुंजकुहरादुद्भावि कापातुनः॥ संग्रामे यथा॥ सप्तापि कू
 पान्कपटांबुराशीन्युरोपकंठे पुनरीक्षमाणः॥ तं वनं प्रविशतो रेव मन्योन्यकौतूहलात्परस्परविषयककौतुकादन्यत्वप्रतिभानमित
 रेतरोरपियाथातथ्यप्रतिपत्तिर्यथानभवति॥ तथा व्यवहरतो रन्योन्यमुन्नस्यतोरितरेतरज्ञानभीत्यास्य गितयोरेवं कुंचत्कायं वि
 वलितां गयष्टियथा भवति तथैतस्ततः कुंचिच्छिदिदात्माने किसलयैः पल्लवैरावृण्वतो राकादयतो रित्यर्थः॥ अत्र विप्रव्यवहारपरीक्षा
 विभावितं निभूतवीक्षणाद्यनुभावितं कुंजप्रवेशगोपनफलकं कूलं च वर्णाविश्रामधाम॥ कुप्राप्त्यातिभासिकसत्ताभाजः कपटांबुराशी
 नैर्द्रजालिकसमुद्रान्युरोपकंठे लंका समीपे ईक्षमाणः पुनरितित्वर्थे सोऽनुभूतहनुमत्पराक्रमो रामचंद्रः कपींद्रस्योदधिक्रमणस्य मुखे द

नौका
राशोसवेदं यथा स्थानं तथा योजयामासेत्य
यः॥
५५

अत्रावराश्यवभासकप्रतिपसराससकुचेष्टाविभावितंतथाहक्यातानुभावितंस्वीयतत्वावगमगोपनफलकंगमचंद्रनिष्ठकलंचवर्णावि
 श्रामधाम॥ततःसिंहोभवत्सद्योयावत्तस्याविकाशिरः॥छिनत्तितावत्सुरुषःसङ्गपाणिरदृश्यतेत्यादौरोद्रेपिकलंदृश्यतेपरंतुविस्त
 रभियानोदाह्रियतइत्याह॥यत्तुकथमसौसंख्यानियमः॥मात्सर्योद्देगदंभेषीविवेकनिर्णयकैव्यसमाकुतुकोत्कंठाविनयसंशयधा
 र्योदीनामपितत्रतत्रोदाहरणेषुदृष्टचरत्वादिति॥तन्न॥असूयातोमात्सर्यस्यत्रासादुद्देगस्यावहित्यादंभस्यामर्षादीर्घायामतेर्वि
 वेकनिर्णययोर्देन्यात्कैव्यस्यधृतेःसकाशात्समायाओत्सुक्याकुतुकोत्कंठयोर्लज्जायाविनयस्यवितर्कात्संशयस्यचापलाद्दार्ढ्यस्य

दृशौकर्षाद्रस्यमुखेसखेदमायोजयामाससरामचंद्रः॥सर्वाण्यभिव्यभिचारिस्थूलानिविस्तरभियानोदाहृतानि॥आलस्यो
 ग्यजुगप्साःसंभोगेवर्ज्याः॥विप्रलंभेआलस्यग्लानिनिर्वदश्रमशंकादिद्रौत्सुक्यापस्मारमुपविबोधान्मादजाड्यासूयाव्य
 भिव्यभिचारिणः॥हास्येवहित्यालस्यमुपनिद्राप्रबोधाव्य॥

चवस्तुतःसूक्ष्मेभेदेपिनांतरीयकतयातदनतिरिक्तत्वस्येवाध्यवसायान्य
 निवचोर्गौरवादुच्छ्रंखलतायाअनौचित्यात्॥अन्यथामतेरीषदंतगयालज्जायास्तदंतर्भावस्यातदिदंसर्वमभिसंधायेवविनयादीनाम
 तावंतर्भावोग्रंथकृतोक्तः॥एषुचमभिव्यभिचारिभावेषुमध्येकेचनकेषांचनविभावाअप्यनुभावाअपिभवन्ति॥यथेष्वायानिर्वदंप्रतिविभावत्वम
 सस्याप्रतिचानुभावत्वं॥यथावाचिंतायानिद्रांप्रतिविभावत्वमौत्सुक्यंप्रतिचानुभावत्वमित्याद्यन्यत्रविस्तरः॥अथरसभेदनियतान्यभिव्यभिचारिभा
 वान्दर्शयति॥विशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वन्यायेनविवक्षितार्थप्रतिपादनंतुलाधवमभिसंधायेवेतिभावः॥अत
 एवोत्तरत्रसंमुखतयेवतेप्रदर्शिताः॥विप्रलंभव्यभिव्यभिचारिभावानाह॥एवमग्रेपि॥अन्ये॥हर्षोन्मादस्मृतिमत्यादयः॥रसानुकूलाःशान्तरसा

नकुलाः॥यहाः॥अन्येपिकेचन॥

र.त.
५६

रसानुकूलास्तत्तद्रसानुकूलाः॥स्वयमूह्याः॥उदाहरणानुसारेणदृष्ट्याः॥तथाचेदंशयोवादमात्रमितिभावः॥तदुक्तं॥प्रायोनवस्थि
तेचित्तेभावाःसंकीर्णसंभवाः॥बाहल्येननिगद्यंतेतथाप्येतेमथास्थिताः॥१॥शंकासूयाभयंलानिर्व्याधिश्चिन्तास्मृतिर्मतिः॥ओत्सुक्यं
विस्मयोहर्षोदोऽन्यादोमदस्तथा॥२॥विषादोऽजडतानिद्रावह्न्यंचापलं धृतिः॥इतिभावाःप्रयोक्तव्याःशृंगारेषुयथायथं॥३॥अमश्च
पलतानिद्रासप्राप्तानिस्तथापिच॥शंकासूयावह्न्यंचहास्यभावाभवंत्यमी॥४॥देन्यंचितातथाग्लानिर्निर्वेदोऽजडताधृतिः॥व्या
धिश्चकरुणवाच्याभावाभावविशारदैः॥५॥ईर्ष्यासूयातथागर्वउत्साहोमदएवच॥चापल्यमुग्रताचैवशौद्रेभावाःप्रकीर्तिताः॥६॥
करुणोमोहनिर्वेददेन्यजाड्यविषादभ्रमापस्मारोन्मादव्यथालस्यस्मृतिवेपथुस्तंभस्वरभेदाश्रूणिव्य॥शौद्रेउत्साहस्मृति
स्वेदावेगामर्षरोमाचंचपलतोऽग्रतास्वरभेदकंपाव्य॥वीरेउत्साहधृतिमतिगर्वावेगामर्षोऽग्ररोमांचाव्य॥भयानकेस्तंभस्व
दगद्वदतारोमाचवैवर्ण्यशंकामोहावेगदेन्यंचापलत्रासापस्मारप्रलयमूर्छाव्य॥वीभत्सःपस्मारमोहावेगवैवर्ण्यनिव्य॥
॥अद्भुतैस्तंभस्वदगद्वदत्तश्रुरोमाचविभ्रमस्मयाव्य॥अन्येचभावारसानुकूलाःस्वयमूह्याः॥स्थापिनोपिव्यभिचरंति॥हा
सःशृंगारे॥उत्साहश्चाप्यमर्षश्चवितर्कोऽभमतिर्धृतिः॥क्रोधोसूयातथामोहआवेगःशोकहर्षयो॥७॥गर्वोमदस्तथोग्रतंभावा
वीरेभवंत्यमी॥सुंतापोमरणंचैवचापलंचभयानके॥८॥अपस्माराविषादश्रमभयंरोगोमतिर्मदः॥उन्मादश्चेतिविज्ञेयाभावावीभत्स
संस्थिताः॥९॥आवेगोऽजडतामोहाहर्षोविस्मयोधृतिः॥इतिभावान्निबध्नतिरसेस्मिन्नद्रुतेबुधादिति॥१०॥कश्चित्संभोगवर्जादत्यनेनशृ
येनवर्जनीयाएवव्यभिचारिणोग्रेपिदर्शिताइतिबभ्राम॥तन्मग्यं॥अथरसविशेषेस्थापिविशेषाणामपिव्यभिचारिभावत्वमस्तीतिविवेचयितुं

नोका
रत
यतिचरित्माह॥
प्रतिज्ञा
रामः
५६

४ सूत्रे व्यभिचारिपदस्यानुभावविन्यव्यभिचारिपरत्वे तौत्सुक्यानुभावभूतवितात्मकव्यभिचार्युपादानेरसानभिव्यक्त्यापत्तेः सात्विकपदोपादानेतुतदर्थमिन्नेव्यभि
 एवमग्रेऽपि॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायानौकाख्यायामंरसतरंगिणीव्याख्यायामपंचमस्तंरंगः॥ सपरिकरेहेतावभिहिते प्रा
 तावसरंसनिरूपणं प्रतिजानीते॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसूत्रस्य विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाच्चो
 नाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थकत्वेऽपि विभावसात्विकभावयोर्द्वयोरेवमेलनेऽपि सर्वाभिमतारसानभिव्यक्तिर्न सिद्ध्यति॥ सात्विकभावा
 नाद्विरूपतयात्रयाणामपि मेलनस्य तत्र सिद्धेरतः सात्विकत्वव्यभिचार्यनुभावयोगो बलीवर्दन्यायेन ग्रहणार्थः॥ अतएव सूत्रे व्यभिचारि
 रतिः शांतकरुणहास्येषु॥ भयशोकौकरुणशृंगारयोः॥ क्रोधोद्वेगोः॥ जुगुप्साभयानके॥ उत्साहविस्मयोः सर्वरसेषु॥ इति व्यभि
 चारिभावनिरूपणं नाम पंचमस्तंरंगः॥ अथ रसानिरूप्यते॥ विभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः
 परिपूर्णः स्याद्विभावोरस्यमानोरसः॥ शब्देन निर्वेदादय एव गृह्यंत इति संप्रदाय इति स्मर्तव्यं॥ परिपूर्णः॥ आलंबनैरुत्पादि
 त उद्दीपनैरुद्दीपितोऽनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतोऽव्यभिचारिभिश्च पोषित इत्यर्थः॥ स्याद्विभावः॥ रामायणकार्यनिष्ठ एवोपनीयमानो नटे क
 त्रिमवेषादिना नुकायेरामादितुल्यतानुसंधानबलादारोप्यमाण इत्यर्थः॥ रस्यमानश्चमत्कारहेतुरिदंचरसपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं॥
 रसोरसपदार्थो वसेयः॥ तदुक्तमुक्तसूत्रेऽप्यवशाणेभद्रलोत्तरप्रभृतिभिः॥ आलंबनोद्दीपनैरुत्पाद्योत्पादकभावादुद्दीप्याद्दीपकभावाच्चानु
 भावैर्गम्यगमकभावाद्यव्यभिचारिभिश्च पोष्यपोषकभावात्संयोगात्संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरुद्दीप्तिरनुभूतिः पृष्टिश्च रामादेः॥ नर्तकेन तु
 चारिपदनात्यये गम्यत इति नोक्तदोषः॥ पराप्युपाते तस्मिन्नुभावपदस्यापि सात्विकमिवेतात्पर्यग्राह्यमेव तथापि तदसत्त्वात्तथाग्रहो जायमानोऽपि भ्रम एव कुतस्ततः श
 नोचार्थपरिशोधिततर्कात्तथावगम्यत इत्याह = ४

इति सूत्रे व्यभिचारिपदस्य रसोपपत्त्यर्थेति॥

र.त.
५७

यद्वाकृत्रिमैरपितथात्वेनागृहीतेर्विभावादिभिः सर्वैरेवलिङ्गैरुपनीयमानश्चित्रतुरगन्यायेन रामो यमिति बुद्धि विषयेन टे पक्षे नुमीयमानो
तएव परिपूर्णः स्थायिभावावस्थातोवस्थांतरापन्नः स्थायिभावैरत्यादीरस्यमानतया चर्वमाणतयारसपदार्थो बोध्यः ॥ तदुक्तं श्रीशंकुः
॥ राम एवायमित्ययोग्यवक्तुं विषयाया अयमेव राम इत्यन्ययोग्यवक्तुं विषयाया वासम्यम्बुद्धेरनंतरावतीर्णनासौराम इति बाधा
यारामो यमिति मिथ्या बुद्धेर्विरुद्धो भयकोटिकाया अयं रामो न वेति संशयबुद्धेरामसादृश्यविषयायारामसादृशो यमिति सादृश्यबुद्धेश्चलो
कप्रसिद्धायाः प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोग्यतया विलक्षणया चित्रे तुरगो यमिति वद्रामो यमिति बुद्ध्या स्कंदितेन टात्मानि पक्षे बाधितमपि विभा
वादित्रयात्मकं लिङ्गमवगम्यते ॥ कथं तदवगम इति चेत् ॥ नटे न कर्त्रा सेयं ममांगेषु सुधारसकृदा सुपूरकपूरशलाकिकादृशः ॥ मनो
रथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरंगतेति ॥ दैवादहमद्यतया चपलायितनेत्रया विमुक्तश्च ॥ अविरलविलोलजलदः का
लः समुपागतश्चायमिति चालंबनोदीपनयोः ॥ तथा प्रागेव गुरुशिक्षामासाद्य रोमांचाद्या विर्भावनविषये कृते नातिशयिताभ्यासेन रोमांचा
द्या विभाव्यक्तोक्तं ठादेः ॥ अभ्यासपाटवेनैव च तत्कालोचितकटाक्षभुजाक्षेपादेश्च प्रकाशनसंभवात् ॥ तेन चरत्याद्यात्मा स्थायीतत्रा
नुमीयते ॥ सेवमनुमितिरेव सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणे त्युच्यते ॥ चर्वणा विषय एव च स्थायीरसपदार्थः ॥ चर्वणायाश्च सामाजि
कगतत्वात्तेष्वेव रसव्यवहार इति ॥ इत्थं च विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगादनुमानाद्रसस्य स्थायिनो निष्पत्तिरनुमिति रिति
सूत्रार्थः ॥ वस्तुतः सामाजिकेषु रससंस्पर्शाभावेशतत्कालस्तस्य समारोपे नुमितौ वाचमत्कारो न स्याद् वस्तुसौंदर्यलादेव प्रकृतविषययो
रनयोश्च मत्कारजनकत्वमिति चलोकप्रसिद्धिमवधूय कल्पनायां न सहृदयसमाश्वासः ॥ असतश्चाव्यग्यत्वाच्च सामाजिकेषु तादृशस्या
व्यभिव्यक्तिरपि दुर्लभेव ॥ अन्यथानिर्वासनेषु बालादिष्वपि तदभिव्यक्तिप्रसंगादित्यपरितुष्यन् विभावादिभिः संयोगाद्भोज्यभोजकभावसंब

नौका
५७
॥ तदुक्तं श्रीशंकुः
॥ राम एवायमित्ययोग्यवक्तुं विषयाया अयमेव राम इत्यन्ययोग्यवक्तुं विषयाया वासम्यम्बुद्धेरनंतरावतीर्णनासौराम इति बाधा
यारामो यमिति मिथ्या बुद्धेर्विरुद्धो भयकोटिकाया अयं रामो न वेति संशयबुद्धेरामसादृश्यविषयायारामसादृशो यमिति सादृश्यबुद्धेश्चलो
कप्रसिद्धायाः प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोग्यतया विलक्षणया चित्रे तुरगो यमिति वद्रामो यमिति बुद्ध्या स्कंदितेन टात्मानि पक्षे बाधितमपि विभा
वादित्रयात्मकं लिङ्गमवगम्यते ॥ कथं तदवगम इति चेत् ॥ नटे न कर्त्रा सेयं ममांगेषु सुधारसकृदा सुपूरकपूरशलाकिकादृशः ॥ मनो
रथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरंगतेति ॥ दैवादहमद्यतया चपलायितनेत्रया विमुक्तश्च ॥ अविरलविलोलजलदः का
लः समुपागतश्चायमिति चालंबनोदीपनयोः ॥ तथा प्रागेव गुरुशिक्षामासाद्य रोमांचाद्या विर्भावनविषये कृते नातिशयिताभ्यासेन रोमांचा
द्या विभाव्यक्तोक्तं ठादेः ॥ अभ्यासपाटवेनैव च तत्कालोचितकटाक्षभुजाक्षेपादेश्च प्रकाशनसंभवात् ॥ तेन चरत्याद्यात्मा स्थायीतत्रा
नुमीयते ॥ सेवमनुमितिरेव सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणे त्युच्यते ॥ चर्वणा विषय एव च स्थायीरसपदार्थः ॥ चर्वणायाश्च सामाजि
कगतत्वात्तेष्वेव रसव्यवहार इति ॥ इत्थं च विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगादनुमानाद्रसस्य स्थायिनो निष्पत्तिरनुमिति रिति
सूत्रार्थः ॥ वस्तुतः सामाजिकेषु रससंस्पर्शाभावेशतत्कालस्तस्य समारोपे नुमितौ वाचमत्कारो न स्याद् वस्तुसौंदर्यलादेव प्रकृतविषययो
रनयोश्च मत्कारजनकत्वमिति चलोकप्रसिद्धिमवधूय कल्पनायां न सहृदयसमाश्वासः ॥ असतश्चाव्यग्यत्वाच्च सामाजिकेषु तादृशस्या
व्यभिव्यक्तिरपि दुर्लभेव ॥ अन्यथानिर्वासनेषु बालादिष्वपि तदभिव्यक्तिप्रसंगादित्यपरितुष्यन् विभावादिभिः संयोगाद्भोज्यभोजकभावसंब

स्थायीत्यादिः॥एतल्लक्षणविभावादिसमभिव्याहारेणस्थायिभावोपादानंसाधारणीकरणरूपैकप्रयोजनस्फोरणायविभावानुभावव्यभिचारिभावैरिति॥शब्दात्मनःकाव्यस्याभिधात्मकप्राथमिकव्यापारेणस्वस्वासाधारणरूपेणनिवेदितैर्भावकत्वात्मकद्वैतीयीकृत्यापारेणचागम्यात्वप्रकारकुरसविरोधिज्ञानप्रतिबंधद्वाराकांतात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणपरिस्फुरद्विर्विभावेःसबधिविशेषानवच्छिन्नत्वेनचतथाभूतैःस्थाय्यनुभावादिभिश्चेत्यर्थः॥नचैतादृशव्यापाराभ्युपगमोनिरर्थकःस्वात्मनितत्तन्नायकाद्यभेदबुद्धेरवागम्यात्वप्रकारकधीप्रतिबंधसंभवादितिवाच्यं॥दृश्यताद्यात्मकनायकेधराधौरेयत्वधीरत्वादेरात्मनिचाधनिकत्वकापुरुषत्वादेवैधर्म्यस्यस्फुटंप्रतिपत्तेस्तदभेदस्यैवदुरवधारणीयत्वात्॥इत्थंसाधारणीकृत्येषुदृश्यतशक्तलादेशकालवयोवस्थादिषुसत्सुद्वैतीयो

भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनोविश्रामोयत्रक्रियतेसवारसः॥

कृत्यापारमहिमानिपंगुतांगतेसतिसमुत्तिष्ठतातार्तीयिकेनभोगकृतव्यापारेणरजस्तमसोर्निर्गीर्णयोःसतोरुद्रिक्तसत्त्वंजनितेननिजचित्त्वभावनिरवृत्तिविश्रान्तिलक्षणनसासाकारेणविषयीकृतोभावनैकगम्यःसाधारणीकृतएवरत्नादिःस्थायीभुज्यमानोरसपदार्थः॥किंवा निजचित्त्वभावनिरवृत्तिविश्रान्तिलक्षणःस्थायिभावभोगोवासः॥तदिदमुक्तंमनोविश्रामोयत्रक्रियतेसवारसइति॥उक्तंचभट्टनाथकैः॥रसोनताटस्थ्येनेत्यादि॥तस्यार्थः॥ननटादिगतत्वेनारोप्यतेनवारमादिगतत्वेनोत्पाद्यतेइति॥नाप्यात्मगतत्वेनव्यज्यतेकित्वभिधाख्याव्यापारोपथावाक्यमात्रस्यतथाकाव्यनाट्ययोरेवसताभावकृतव्यापारेणसाधारणीकृत्येषुविभावादिषुतृतीयेनभोगकृतव्यापारेणभाज्यमानःस्थायीत्यत्रिगुणबुद्धिसाध्यनिजचित्त्वभावविश्रान्तिलक्षणसासाकारविषयःस्थायीस्थायिविषयकोक्तसासाकारोवातात्पर्यविषयोभवतीतिभावः

ममैवैतेशत्रोरेवैतेतटस्थस्यैवैतेइतिसंबंधिविशेषस्वीकारनियमस्यनममैवैतेनशत्रोरेवैतेनतटस्थस्यैवैतेइतिसंबंधिविशेषपरिहा-
रनियमस्यचानध्यवसायातेषासाधारण्येनप्रतीतेः॥तथाचामुक्तस्यैवैत्यवधारणंविनाप्रतीतानांतेषांस्वीयत्वासंसर्गाग्रहःसर्वसंमत-
स्यदोषस्यमाहात्म्यात्मभवत्येवेतिस्वीयस्यापिभाववासनाभिव्यक्तिर्गुणैवेतिभावः॥नन्वेवंविभावादीनांसाधारण्यावश्यकत्वेपिस्थायि-
नांसाधारण्यंकथंस्यात्तत्तदात्मासाधारणत्वात्तेषां॥नचमास्तुतेषांसाधारण्यंरसाभिव्यक्तेरसाधारण्येप्युपपत्तेरितिवाच्यं॥तथासति
सहृदयसंवादेनस्यात्॥मास्तुसंवादइतिचेत्॥एवंविधालौकिककल्पनायामनाश्वासापत्तेः॥उच्यते॥उपायानांविभावादीनामुक्तसाधा-
रण्यबलाद्रसानुभवकालेस्थायिनांप्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणायाःपरिमितप्रमातृतायायद्विगलनमज्ञानतद्दशादुन्मिषितोवेद्यांत-
तरसंपर्कशून्याःपरिमितोभावोयस्यतेनप्रमात्रासकलसहृदयसंवादकारिणाप्रमातृविशेषसंबधाग्रहरूपेणसाधारण्येनस्थायाच-
र्यते॥ननुचर्वणाविशिष्टस्यापिभावमात्रेनरसः॥रसंहोवाप्यलब्धानंदीभवतीत्येवमाद्ययाश्रुत्यासहृदयप्रमाणेनचानंदस्वरूपताया-
स्तत्रादरादितिचेत्॥स्वप्रकाशनयेवृत्तिज्ञानलक्षणस्वाकारवहस्यमाणचर्वणास्वरूपाभिन्नस्यात्मानंदस्यापिविषयीकरणान्॥सचच-
र्यमाणतैकप्राणश्रवणानाशेनश्यन्नतएवविभावादिजीवितावधिरनित्यचर्वणःस्वसासाधारण्यरूपेणविभावावभासात्मानेकरस-
न्यायेनचर्यमाणःपुरंद्वपरिस्फुरन्सहृदयमिवप्रविशन्सर्वांगीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिवतिरोदधद्वह्मत्वादमिवानुभावबलतए-
वालौकिकचमत्कारकाशंशृंगारादिकोरसः॥सचनविभावादिकार्यः॥उत्पन्नस्यतस्यतत्कालेत्वसंभूतत्वात्सामग्रीकस्यतन्नाशकस्य
समवधानपर्यंतंविभावादिचर्वणानाशेपिसत्त्वप्रसंगात्॥द्वित्वापेक्षाबुद्धोरिवकार्यनिमित्तकारणयोर्नाशयनाशकभावकल्पनाया-
गौरवपराहतत्वात्॥अन्यथेवोपपत्तेः॥पूर्वस्वरूपेणासतोज्ञाप्यत्वस्याप्ययोगान्नासौज्ञाप्यापि॥विभावादिभिरेवसमुत्पाद्यज्ञाप्यन-

इत्यपि न विचाररमणीयं ॥ कार्यवैचित्र्ये सामग्रीवैचित्र्यस्य नियामकत्वात् ॥ काव्याद्युत्पत्तिविभावस्य स्यापि स्वरूपा जनकत्वाच्च ॥ किंच स्व
प्रकाशनयेचाक्षुषज्ञानस्य चक्षुःज्ञाप्यत्वव्यवर्तनाय यत्त्वभिन्नतज्ज्ञान्यज्ञानविषयत्वरूपं तज्ज्ञाप्यत्वमुख्यमिष्टं तत्प्रकृतेन संभवत्येव
स्वाभिन्नतज्ज्ञान्यज्ञानविषयत्वरूपं तज्ज्ञाप्यत्वं तु न निषेधामः ॥ अपितु विभावादिचर्वणात्मकविभावादिजन्यज्ञानाकारकात्म्ये तन्न्यग्रा
ह्यस्वासां मन्यते ॥ तदुक्तं ॥ विभावादिभिर्व्यंजितश्रवणाय इति ॥ कारकज्ञापकाभ्यामन्याहेतुर्न सिद्ध इति चेत् ॥ अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेत
न्ननुदूषणं ॥ येतुरसे विभावादिकार्यत्वव्यवहारास्तेपि व्यंजकविभावानुभावमभिचारिणो चर्वणाया उत्पत्त्योत्पत्त्युपचारात् ॥ गुणालंका
राद्यसंभिन्नरसादिविषयलौकिकप्रमितेर्जगद्देवविषययुं जानप्रमितेर्बाह्यार्थसंस्पर्शरहितात्ममात्रविषययुक्तप्रमितेर्गुणालंकारसं
भिन्नरसादिमात्रविषयतया विलक्षणाया संवित्तद्देवतया ज्ञाप्यत्वव्यवहारा अपि तत्र सांप्रदायिकानां ॥ प्रागसत्त्वादिवग्राहकस्याप्यभा
वान्मुख्यज्ञाप्यपदप्रवृत्तिनिमित्तवानेषः ॥ तथाहि ॥ यतस्तद्ग्राहकं न निर्विकल्पकं विभावादियगमर्शस्य निर्विकल्पकजननायोग्यत्वात् ॥
नापि स्वभिन्नसविकल्पकं ॥ चर्व्यमाणस्यालौकिकानंदमयस्य तस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् ॥ चर्वणादशाया ज्ञानांतराभावात् ॥ स्वाभिन्न
सविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वं तिष्ठमेव ॥ ननु ज्ञानं तावद्विविधं ॥ आत्मचैतन्यरूपं निर्विकल्पकमेकं ॥ स्वभिन्नसविकल्पकं च द्वितीयं ॥
तयोर्मध्ये ज्ञाप्येहोकाविषयत्वेनापरविषयत्वमागच्छते ह्यन्यतरविषयत्वाभावेन चोभयविषयत्वमापद्यते तच्च विरुद्धमिति चे
न्न ॥ तदिदं स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपं लोकोत्तरचमत्कारमेवरसचर्वणाया मवगमयतीति ॥ प्रागुक्तश्रुतिस्वारस्यात्तु स्याप्य
वच्छिन्नाभग्नावरणाचिदेवरस इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ सूत्रे रसस्येत्यस्याप्यवच्छिन्नविदानंदस्येत्यर्थो न्यासैव सरणिः ॥ अत्रावरणाभं
गोवा ॥ सहृदयस्य निजसहृदयतावशो निमित्तेन विभावादिचर्वणामहिम्ना तत्तत्स्याप्युपहितस्वरूपानंदाकारा समाधिना योगिन इवांतः

करणवृत्तिर्वचर्वणापदार्थः॥ इयंच विभावादिविषयसंवलितचिदानंतालंबनत्वादेव परब्रह्ममात्रास्वादात्ममाधेर्विलक्षणाभावाच्चा
 व्यव्यापारमात्रादिति॥ नव्यास्तु विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्वाचनात्मन एव दोषाद्रसस्या निर्वचनीयदुष्यतादिरत्याद्यात्मनो
 निष्पत्तिरिति सूत्रार्थं मत्वा काव्येनाद्येच कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यंजनायापारेण दुष्यतादोशकुंतलादिरतो गृहीता
 यां समनंतरमेव तदीयसहृदयतो ल्लासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यतत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने
 शुक्तिकाशकलद्वरजतरवदः समुत्पद्यमानो निर्वचनीयः साक्षिभास्यः शकुंतलादिविषयकरत्यादिरेवरसः॥ ननु भद्रात्मनो दुरधिरो
 हतनोर्विशालवंशेन तेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य॥ यस्यानुपपुतगतेः परवारणस्य दानां वसेकसुभगः सततं कुरो भूदित्यादौ नानार्थ
 स्थलेशत्तैवाप्राकरणीकार्यबोधोपपत्तौ नातिरिक्तव्यंजनायापाराभ्युपगमः समुचितः॥ शक्तिनियमनपूर्वकव्यंजनोल्लासमभ्युप
 गच्छद्विरपिनानार्थस्थले र्थद्वयप्रतीत्यंगीकारेण प्रक्षालनाद्धिपंकस्य दूरादस्य र्थनवरमिति न्यायान्नियमनोल्लासयोरेवाप्रामाणिकत्वा
 त॥ अतएव गूढश्लेषे चरमं जायमानस्य बोधस्य प्रथमं वारणापतात्पर्यज्ञानहेतुत्वे वाच्येः श्रुतेः तात्पर्यविषयार्थबोधे व्यभिचारइति
 तस्यैव व्यंजनिकत्वमभिप्रेत्य शक्तिजत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटनाधौ व्येवश्यं व्यंजनास्वीकार्येत्यपास्तं॥ अगृहीतगृहीतविस्मयार्थान्तर
 शक्तिकस्य प्रसो व्यंजनोल्लासस्याप्यनभ्युपगमात्॥ तद्धेतोरेवेति न्यायाद्व्यंतरकल्पनानवकाशात्॥ गूढश्लेषेतु शक्तिग्रहस्यैव विलं
 क्षितत्वादिति चेन्न॥ अबलानां श्रियं हत्वा वारिवाहैः सहानिशं॥ तिष्ठति च पलायन्नसकालः समुपस्थित इत्याद्यवशक्तानां द्रव्यमपह
 त्यजलवाहकैः पुरुषैः सह पुंश्चल्यारमत इत्यर्थान्तरं न तावदबलावारिवाहचपलाशब्दे यो गुरूढ्याशक्यते बोधयितुं मेघत्वविद्युत्वा
 यघटितस्यैव तस्यार्थस्य प्रतीतेरन्यथा च मत्कारो न स्यात्॥ अतएव न योगशक्त्यापिकेवलया रूढ्यर्थसंबलितार्थबोधकत्वस्य तस्यारू

तः॥ अंगणाय क्रिया विस्मयानां

र.त.
६०

पुंश्रलीलादेः सर्वथैव तदविषयत्वाच्च ॥ तस्मात् ॥ योगरूढस्य शब्दस्य योगेरूढ्या नियन्त्रिते ॥ धियं योगस्य शौर्यस्य यासूते व्यंजनैव सा ॥
एवं स्थिते निरुक्तजनार्थस्थलेषु प्रमायाः प्राकरणिका प्राकरणिकार्थगतायाः प्रतिपत्तये वश्यं वाच्यार्थव्यंजनये वा प्राकरणिकस्याप्य
र्थस्य शब्दव्यंजनया प्रतिपत्तावलेक्लिष्टकल्पनयेत्याशयेन प्राचीनोक्तं नानार्थव्यंजनकत्वेन दुष्यतीत्येवमाद्यन्यत्र विस्तरः ॥ अयं च कार्यो दोष
विशेषस्य नाशश्च तन्नाशस्य ॥ स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराल्हादेन भेदाग्रहात्सुखपदव्यपदेश्यो भवति ॥ स्वपूर्वोपस्थितरत्यादिना च भेदाग्र
हादृतिस्त्वेनैकत्वाध्यवसानाद्वा व्यंग्यश्रवणीयश्रोच्यते ॥ अवच्छादकं दुष्यंतत्त्वमप्यनिर्वचनीयमेव ॥ अवच्छादकत्वं चरत्यादिविशिष्टबोधे वि
शेष्यतावच्छेदकत्वं ॥ एतेन दुष्यंतादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्वाद्यत्वात् न्नरसत्वं ॥ स्वनिष्ठस्य तस्य शकुंतलादिभिरतत्संबंधिभिः कथमभिव्यक्तिः
स्वस्मिन्दुष्यंताद्यभेदबुद्धिस्तु बाधबुद्धिपराह तेत्यादिकमपास्तं ॥ यदपि विभावादीनां साधारण्यं प्राचीनोक्तं ॥ तदपि काव्येन तेषु शकुंतलादि
शब्दैः शकुंतलात्तादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु सत्सु दोषविशेषकल्पने विनादुरुपपादमतो वश्यं कल्प्ये दोषविशेषे तेनैव स्वा
त्मनि दुष्यंताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपदेति किं तेन नन्वेवं रतेरस्तु नाम दुष्यंतद्वयसहदयेपि सुखजनकता करुणरसादिषु तस्यापि नः शोका
देर्दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सहदयहृदयाल्हादहेतुत्वं ॥ प्रत्युत नायकद्वयसहदयेपि दुःखजननस्यैवोचित्यात् ॥ न च सत्यस्य शोका
देर्दुःखजनकत्वं क्लृप्तं न कल्पितस्येति नायकानामेव दुःखं न सहदयस्येति वाच्यं ॥ रज्जुसर्पादेर्भयकं पाद्यनुत्पादकत्वापत्तेः ॥ किंच सहदये रतेर
पि कल्पितत्वेन सुखजनकतानुपपत्तेरिति चेत्सत्यं ॥ शृंगारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि केवलाल्हादसहदय
प्रमाणकस्तदाकार्या नुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वात् लोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाल्लहादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबंधकत्वमपि कल्पनी
यं ॥ यद्वाल्हादद्वयदुःखमपि प्रमाणसिद्धं तदा प्रतिबंधकत्वेन कल्पनीयं स्वस्वकारणवशाच्चाभयमपि भविष्यति ॥ अथ तत्र कवीनां कर्तुं स

नौका

सिः ॥

श्रुतं च श्रोतुं कथं प्रवृत्तिः ॥

रामः

६०

अनिष्टसाधनत्वेन निरुत्तेरुचितत्वादिति चेत् ॥ दृष्ट्याधिक्यादनिष्टस्य च न्यूनत्वाच्चंदनद्रवलेपनादाविव प्रवृत्तेरुपपत्तेः ॥ केवलाल्हा
 दवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रत्युद्भव ॥ अश्रुपातादयो पितृतदानं दानुभवस्वाभाव्यान्तु दुःखात् ॥ अतएव भगवद्भक्तानां भगवद्दर्शनाकर्णनाद
 श्रुपातादयः समुत्पद्यन्ते ॥ न च तत्र जातुपि दुःखानुभवोस्ति ॥ न च करुणारसादो स्वात्मनि शोकादिमदशरथादितादात्म्यारोपे यदाल्हाद
 स्तदा स्वप्ने संनिपातादो च स्वात्मनि तदारोपेपि सस्यादानुभाविकं च तत्र केवलं दुःखमिति काव्येपि केवलं दुःखमेव युक्तमिति वाच्यं ॥ अयं हि
 लोकोत्तरस्य काव्यव्यापारस्य महिमा यत्तयो न्या अरमणीया अपि शोकादयः पदार्था आल्हादमलौकिकं जनयंति ॥ विलक्षणो हि कमनीयका
 व्यव्यापारज आल्हादः प्रमाणांतरजादनुभवान् ॥ तज्जत्वं च तज्जन्यभावनाजन्यकल्पितरत्यादिविषयत्वं ॥ तेन रसास्वादस्य काव्यव्यापार
 जन्यत्वेपि न संतिः ॥ शकुंतलादावगम्यात्त्वज्ञानोत्पादस्तु स्वात्मनि दुष्पताय भेदबुद्ध्या प्रतिबध्यत इत्याहुः ॥ अनिवेचनीयस्यातिमनभ्युप
 गच्छतां व्यंजनाव्यापारमप्यविदुषां निदुषां तार्किकाणां मते प्रागुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्पतादितादात्म्यावगाही शकुंतलादिविषयकर
 त्यादिमदभेदवाचिमानसः काव्यार्थभावनाजन्या विलक्षणविषयताशालीरसपदार्थो भवति ॥ तत्र च विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगा
 ज्ञानरूपादोषाद्रसस्य ज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्तिरिति सूत्रार्थः ॥ स च बोधः स्वात्मनि दुष्पतत्त्वधर्मितावच्छेदक - शकुंतलादिविष
 यकरतिवैशिष्ट्यावगाही शकुंतलादिविषयकरतिमान्दुष्पतद्रव्याकारक एकः ॥ स्वात्मत्वविशिष्टशकुंतलाविषयकरतिविशिष्टदुष्पतता
 दात्म्यावगाही शकुंतलाविषयकरतिमदुष्पतोद्दमिसाकारको हितीयः ॥ स्वात्मत्वविशिष्टदुष्पतत्वशकुंतलाविषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाह्य
 हेतुदुष्पतः शकुंतलविषयकरतिमांशेत्याकारकश्च तृतीयोपि ॥ तत्र च सर्वत्रैव रतेर्विशेषणतया विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाने हेतुत्वात्का
 व्यार्थभावनाकालेशब्दादप्रतीयमानाया अपितस्याश्लेषादिलिङ्गकमनुमानं मध्येभ्युपगतमिति मतं ॥ स्वाप्रादिबोधेति प्रसंगवारणाय

र. त.
६१

काव्यार्थभावनाजन्मेतिबोधविशेषणं॥नन्वेवंरसंस्वदतद्वतिप्रयोगानुपपत्तिरास्वादपदार्थस्वबोधस्यरसाभिन्नत्वादितिचेत्॥आस्तां
तत्ररतिमात्रपरोरसशब्दः॥सचरसोनलौकिकबोधात्माकिंत्वनेतःकरणाविषयोप्यलौकिकसन्निकर्षसंपन्नदतिनरतिसत्तामपेक्षते
॥विभादीनांत्रयाणामेलनात्कसंयोगाद्रसनिष्पत्तिर्नामरसपदव्यवहारइतिसूत्रार्थमत्वातत्रयाणांसमुदितानांकेपिरसत्वमाम
नेति॥विभावादिषुमध्येसम्यग्योगाच्चमत्कारात्सद्वतिसूत्रार्थमत्वात्रिषुकोपिचमत्कारीचेत्सरसोनान्यथेतिबहवः॥भाज्यमानोविभाव
एवरसस्तथाविधानुभावएवरसोव्यभिचार्येववातादृशोरसद्वतिसूत्रेत्रयाणांसमुच्चित्यरसनिष्पादकत्वमभिहितवतोभरताचार्यस्या
नभिप्रेतत्वाद्नादेयं॥आघ्रादयोविभावाभयानकस्येववीरादुत्तरोद्गाणां॥अश्रुपातादयोनुभावाःशृंगारस्येवकरुणभयानकयोः॥चिंताद

सचरसोद्विविधोलौकिकोलौकिकश्चेति॥

योव्यभिचारिणःशृंगारस्येववीरकरुणभयानकानामितितेषांप्रत्येकंनियतरसव्यंजनानुपपत्तेश्च॥एवंस्थितेत्यसाधारणविभावद्येकमा
त्रोपादानेपिपरयोरासेपोधुवदतिस्मर्तव्यं॥तदाल्लादाविनाभूतोबद्धाभिर्बहुभिर्बहुः॥प्रोक्तोरसोरिवलोहयःप्रपंचेस्तीत्यनर्गलं॥यद्यपि
नाट्येरसस्थितिनिगदताभगवताभरताचार्येण॥काव्येप्येनानिदर्शयताश्रीरुद्रेणचनाट्यकाव्ययोरसंभवंलौकिकोभेदःसमुपेक्षितस्तथा
पिमुस्याभिधेयरसस्वरूपनिरूपणंप्रतिज्ञातवतःस्वस्यतुतादृशभेदोऽनुपेक्षणीयएवेत्याशयेनरसंविभजते॥प्रबुद्धस्यापिभाववासना
त्मेत्यर्थः॥एतेनकारणान्यथाकार्याणिसहकारीणिनानिच॥रस्यादेःस्यापिनोलोकेतानिचेन्नात्यकाव्ययोः॥विभावाअनुभावास्तत्कथ्यतेव्यभि
चारिणइतिसर्वानुमतनिबंधंसूत्रेविभावानुभावव्यभिचारिपदंचालोक्यतांलौकिकेरसेविभावादिशब्दाभिधेयैरनिष्पत्तिविज्ञानतामतएव

नौका

रामः
६१

रसपदार्थत्वविपर्ययं मन्यमानानामाधुनिकानां लौकिकेभेदे ग्रंथकृन्मात्रोत्प्रेक्षा मूलकता प्रयुक्तानादरणीयता ग्रंथिः शिथिलिता भवति॥ एतदपि कल्पना मात्रमिति तु मांशकिष्ठाः॥ किंतु प्रायोनाक्ष्यप्रतिप्रोक्ता भरताद्यैरसंस्थितिः॥ यथामतिमपाप्येषाकाव्यप्रतिनिगाद्यते इति रुद्रग्रंथं प्रगेषिष्ठाः॥ अत्र वासनात्मना स्थितस्यापि स्थायिनः सर्वस्येव कालांतरीणस्य स्थाव्यवहितप्राक्कालीनलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वादसपदार्थप्रतिष्ठापि स्वरूपेतथात्वेन भेदकं किंतुरसोत्पत्तिनिदानभूतव्यंजकविभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमचर्वणोत्पत्तौ लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वं तथा॥ यत्र विभावाद्येकतरत्र लौकिकसन्निकर्षस्तद्व्यतिरिक्तो भयत्र त्वलौकिकस्तत्रापि लौकिकभेदता सिद्ध्यर्थमन्यतमत्वेन त्रयाणां निवेशः॥ यद्यपि व्यभिचारिणामंतरतमानकदापि लौकिकसन्निकर्ष इति तदुपादानमनर्थकमिति प्रतिभाति॥

लौकिकसन्निकर्षजन्मालौकिकोः लौकिकसन्निकर्षजन्मालौकिकः॥ लौकिकः सन्निकर्षः षोढाविषयगतः॥ अलौकिकः सन्निकर्षो ज्ञानं॥ तेष्वानुभूतेषु साक्षादेतज्जन्माननुभूतेषु प्राक्तनसंस्कारद्वारा ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः॥ तथापि स्वाभिमुखं जकविभावानुभावलौकिकसन्निकर्षस्यापि लौकिकभेदानियामकत्वमेव युक्तं ननु तत्र लौकिकभेदत्वमित्यादि विवर्तते तदुपादानमिति मंतव्यं॥ इत्थं च विभावमात्रस्य संयोगसन्निकर्षमात्रग्राह्यत्वेऽपि गुणक्रियातद्रूपतवे जात्यादिघटितमूर्तिकानामनुभावानामिन्द्रियपदुनापि यथायथं ग्रहसंभवात्तार्किकसमुपदर्शितसन्निकर्षभेदपदुनाध्यक्षस्यैव सस्यापि भेदपदुना समायातीत्यभिप्रायेणाह॥ सामान्यलक्षणायोगजयोस्तत्र प्रसिद्धयोरपि प्रकृतानुपयोगादाह॥ ज्ञानमिति॥ ज्ञानमेवेत्यर्थः॥ स्वाधिकेभेदे तानात्मनः सन्निकर्षस्यासंभवमाशङ्क्याह॥ तेष्विति॥ विभावादिष्वित्यर्थः॥ इयं च सति सप्रमी॥ साक्षात्॥ विभावानुभावव्यभिचारिभावचर्वणव्यवहितप्राक्कालीनसन्निकर्षः॥

काव्यमिति ज्ञेयमिति॥ तत्र च दोषगुणालंकाराणामनुगमेऽपि लोकोत्तराल्हादरूपचमत्कारजनकतावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां
 तेषां सर्वेषामन्तर्भावः॥ तथा चैतस्यापि प्रदर्शितार्थस्य पर्यवसानां ते च दोषगुणालंकारासास्वादप्रतिबंधकत्वकाव्यशोभासंयाद
 कत्वकाव्योत्कर्षाधायकत्वरूपा बहुविधाः प्रत्येकं ममदभट्टादिभिर्विततौक्त्यदर्शिता विस्तरमिथानदर्श्यते॥ अतएव ज्योत्स्नाभि
 सारिकाया रुक्माभिसारिकाया विरहिण्यावासमुदीरितेऽभिसरणविधितन्निषेधजीवूनकृष्टातिशयतात्पर्यके विधोर्मेडुलमुद्यतमित्या
 दिनिरलंकारादावपि काव्यत्वसिद्धिः निरुक्तानुगत रूपाक्रान्तस्वरसस्य निष्पत्तौ समर्थस्य विभावस्य प्रतिपादकत्वात्॥ लोकोत्तरत्वं चाल्हा
 दे सकलसहृदयसंविदेकगोचरो जातिविशेषः॥ नन्वेवमनुगतगुणालंकारादिजन्यतावच्छेदकत्वं तस्यानसंभवतीति चेन्न॥ तदे
 तज्जातिव्याप्या जातयः संत्येवता एव सकलानुभवसाक्षिक्यस्तज्जन्यतावच्छेदिका इत्येतावतापि स्वव्याप्यतादृशजात्यवच्छिन्नजन्य
 तानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेनानुगमस्य निर्यलीकत्वात्॥ एतेन चमत्कारजनकतावच्छेदकधर्मस्वरूपकाव्यत्वग्रहं विना चम
 त्कारजनकताग्रहोऽशक्यस्तज्जनकताग्रहं विना तदुदितकाव्यत्वग्रहोपितथेति परस्परश्रयः॥ न च विभावादिमत्त्वमेव चमत्कारज
 नकतावच्छेदकमिति वाच्यं॥ तथापि तानि चेन्नात्यकाव्ययोरित्युक्तत्वाद्भिभावत्वग्रहात्काव्यत्वग्रहाधीनादेव जनकताग्रहः॥ जनकता
 ग्रहे च तदवच्छेदकवत्वरूपकाव्यत्वग्रह इति ह्यंतरितचक्रकस्य दुर्वारत्वादि तदिदृशमलनकं वेदितव्यं॥ विच्छित्तिविशेषनीवातुग
 गुणालंकारादिप्रभेदानामेव प्रातिसिकरूपेण जनकतावच्छेदकत्वात्॥ उक्तानुगत रूपेण च तेषामेव काव्यत्वरूपत्वाच्च॥ नहि प्रातिसि
 करूपानुगत रूपयोः परस्परसापेक्षग्रहकत्वमिति कुतो न्योन्याश्रयादिः॥ एवं स्थिते काव्यलक्षणे काव्यत्वशब्दार्थयोर्न्यासकं प्रत्येकप
 र्याप्तं वेति विप्रतिपत्तौ दंडिप्रभृतयो वणयन्ति॥ शरीरतानदिष्टार्थव्यवच्छिन्नापदावलीति॥ इत्यमेव हितदोषोऽशब्दार्थावित्यत्रार्थविशे

र.न.
६३

पविशिष्टशब्दस्य विशेष्यतात्मकमुख्यतयाभ्यर्हितत्वेनपूर्वनिपातोभ्यर्हितंपूर्वमितिस्मृतेः॥अन्यथाजाद्यदंतत्वेनार्थशब्दस्यैवपूर्वनि
पातापत्तेः॥नचैवंगुणप्रधानभावेद्विवचनानुपपत्तिरितिवाच्यं॥आधानेदंपत्त्यारिवतदुपपत्तेः॥गुणप्रधानभावेपिजायापतीअग्निमाद
धीयातामित्यत्रतद्दर्शनात्॥नचतत्रयत्कृत्यंतदनयासहेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशरूपबाधकबलान्तथाभ्युपगतं॥इदुदयोस्तथात्वे
नकिंचिद्बाधकमितिवाच्यं॥काव्यत्वजातेर्वास्यवृत्तित्वाभ्युपगमगौरवस्यैवतथात्वादर्थस्यसिद्धत्वेनलोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्मका
व्यमितिसमाख्याविरोधाच्च॥मिश्रास्तु॥काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तंहिकाव्यत्वं॥तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यांरसएवेतिमातिरिक्तजातौमाने॥तथाच
बाधकाभावाद्विवचनस्यौत्सर्गिकस्वभावहानेमानाभावः॥नचसमाख्याविरोधोमूर्धाभिषिक्तंबाधकमितिवाच्यं॥अर्थस्यापिविभावादिरू
पत्वेनविभावपदप्रवृत्तिनिमित्तभावनायाःकापिकारणेकविकृतिविषयत्वस्यवक्तुंशक्यत्वात्॥तस्मादुभयत्रैवकाव्यत्वमित्याहुः॥नव्यास्तु॥
लोकोत्तराल्हादजनकज्ञानगोचरार्थप्रतिपादकशब्दत्वंकाव्यत्वं॥लोकोत्तरत्वंचचमत्कारत्वापरपर्यायोजातिविशेषः॥पुनःपुन
रनुसंधानात्मकभावनाजन्यतावकैदकोप्येषप्रत्यक्षसिद्धः॥तथाविधतदादिसर्वनाम्नितदेतल्लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वैवेतिचेत्॥यत्प्र
योज्यतादृशार्थविषयभावनात्वंचमत्कृतिजनकतावकैदकंतत्वमित्यर्थात्॥एवमपियत्वतत्त्वाननुगमएवेतिचेत्॥स्वविशिष्टजनक
तावकैदकार्यप्रतिपादकत्वसंबंधनतादृशजातिमत्वमनुगतमवेहि॥शब्दार्थयुगलंतुनकाव्यशब्दवाच्यमानाभावात्॥काव्यमुच्चैःपठ्य
तेकाव्यादर्थोवगम्यतेकाव्यश्रुतमर्थोनज्ञातइत्यादिविश्वजर्नानन्यवद्धारतुःशब्दविशेषस्यैवकाव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेः॥व्यवहारःशब्दमा
त्रेलक्षणयोपपादनीयइतिचेत्॥स्यादेवंयदि काव्यपदार्थतयापराभिमतेशब्दार्थयुगलेकाव्यशब्दशक्तेःप्रमापकंरुढतरंकिमपिप्रमाणं
स्यात्॥तदेवतुनपश्यामः॥विमतवाक्यत्वश्रद्धेयमेव॥इत्थंचासत्तिकाव्यशब्दस्यशब्दार्थयुगलेशक्तिग्राहकेप्रमाणेप्रागुक्तव्यवहारतः

नौका

रामः

६३

शब्दविशेषे सिद्धांतीं शक्तिं को नाम निवारयितुमीष्टे ॥ न चैवं तददोषो शब्दार्थाविति ममटग्रंथो विरुद्ध इति वाच्यं ॥ अगताविति
 धातोरोणादिके थप्रत्यये निष्पन्नस्यार्थशब्दस्यार्थमाणमात्रपरतया जायमान इत्यर्थकत्वात् ॥ कृते कुशेषयोः शब्दपदार्थपदयोः क
 र्मधारयसमासे द्विवचनवलाद्रमण्यार्थप्रतिपादकत्वावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टशब्दोक्त्यामृत्यस्यैव तदर्थत्वात् ॥ न चैवमर्थशब्द
 स्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यं ॥ विशेषणं विशेष्येण बह्वलमिति बह्वलग्रहणात् ॥ कथमन्यथैकवीरेत्यादयः प्रयोगाः ॥ न च पूर्वकालैकस
 र्वजरसुराणनवके वलाः समानाधिकरणेनेत्यनेनैकवीरेतिसिद्धेदिति वाच्यं ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च
 त्यस्य परतया तद्वाधकत्वात् ॥ न चैवमसाधुः शब्दो दुर्लभ इति वाच्यं ॥ यतोऽष्टाध्यायी लक्षणलक्ष्यतया संदिह्यमाना अपि शिष्टेरुपदिष्टा
 सवसाधवो न्येचभूयांसस्ते सुलभा असाधवः ॥ केते शिष्टा इति चेत् ॥ अणु ॥ येऽष्टाध्यायी लक्षणलक्षितत्वेन निर्णीतान्बहुतरान्नैसर्गिकास्ता
 न्ययुं जानाव्याकरणानभिज्ञा अपियं कंचनागतिकगतिकलक्षणेतरयावल्लक्षणलक्ष्यमपि प्रयुजततेत्रभवंतः शिष्टा इति ॥ तत्रैवं तावद
 ध्यनसीयते यदसौ शब्दो निरुक्तलक्षणलक्ष्य इति ॥ तदिदं षोडशदीनाति सूत्रभाष्ये महता प्रबंधेन निरूपितं ॥ तत्किं ममटभट्टैः काप्य
 पभाषितं येन शिष्टानभवेयुरित्यलमाग्रहेणेति प्राहुः ॥ अत्र ब्रूमः ॥ चमत्कृतं वक्तुं प्रयोगस्य चमत्कारप्रयोजकं वक्तुं तथैकतया पीहोपा
 धिरित्यस्योपाध्यव्याप्यत्वमित्यर्थकतयेवोपपत्तेः स्वविशिष्टजनकत्वावच्छेदकार्थप्रतिपादकत्वस्य विशिष्टबुद्ध्या नियामकस्य संबंधत्वे माना
 भावात्स्वविशिष्टजनकत्वावच्छेदकार्थप्रतिपादकत्वावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टशब्दस्य काव्यत्वे वाच्यं तत्रार्थप्रतिपादकत्वावच्छेदकानुपूर्व्यं प
 लक्षणं विशेषणं वाद्ये वर्णानां नित्यत्वेनाभ्यासशानुपूर्वीविशिष्टानामपि यदा कदाचिनादृशानुपूर्वीविशिष्टत्वात्त्रोक्तप्रसिद्धपाठानां स्पर्शा
 नां समुदायेति व्याप्तिरिति विशेषणतापत्त्युवाच तत्रैव स्थावकाव्यत्वघटकीभूताः सर्वस्य पदार्थास्तत्र तत्र विशेषणतयेव निविशन्तेत्यर्थो

र. त.
६४

क प्रायदोषापत्तेस्तस्माद्विशेषणेषु काव्यत्वं विना विशेषणविशिष्टविशेष्यसंभवत्तत्सर्वेष्वेव तेषु सिद्ध्यति ॥ पदपदार्थद्वयमात्रोपादानं तु काव्यशरीरप्रविष्टविशिष्टार्थप्रतिपादकतावच्छेदकयोजितवाक्यनिष्ठानुपूर्व्यपस्थापककाव्यशरीरप्रविष्टशब्दनिष्ठानुपूर्व्यवैजात्यविभिन्नकाव्यताव्यवहारप्रयोजकं न तु शब्दस्यार्थस्य द्वयोरनयोऽशब्दानुपूर्व्यवैजात्यवैजात्यभेदस्तथैतर्हि सर्वमेव काव्यं यथोक्तव्यवहारविषयः स्यात् ॥ अर्थविशेषप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्व्यवैजात्यस्य तथात्वेऽपि सभंगश्लेषे काव्यभेदव्यवहारपत्तेरित्यर्थस्फोरणायेति ॥ तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा ॥ सा च काव्यघटनानुकूलपदपदार्थोपस्थितिः ॥ तद्वत्तच्च प्रतिभात्वं काव्यकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः ॥ चाशुषत्वादिना सांकर्येण खंडोपाधेर्निगबाधत्वात् ॥ तादृशप्रतिभात्वव्याप्यं च धर्मद्वयं ॥ एकं देवतामहापुरुषप्रसादजन्यादृष्टस्यैकं च विलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकारणाभ्यासयोजन्यतावच्छेदकं ॥ न तु त्रयमेव मिलितं प्रतिभा सामान्यहेतुः ॥ बालादेस्तौ विनापि केवलान्महापुरुषप्रसादादपि प्रतिभा तत्तेर्दृष्टत्वात् ॥ न च तयोस्तत्र जन्मांतरीणयोः कल्यनमिति वाच्यं ॥ गौरवात् ॥ मानाभावात् ॥ कार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेः ॥ लोके हि बलवता प्रमाणेनागमादिना सति कारणताविनिर्णये पश्चादुपस्थितस्य व्यभिचारस्य वारणाय जन्मांतरीयमन्यथानुपपत्त्या कारणधर्मादिकल्यते ॥ अन्यथा तु व्यभिचारोपस्थित्या पूर्ववत्तत्कारणताविनिर्णये भ्रमत्वप्रतिपत्तिरेव जायते ॥ नापि केवलमदृष्टमेव कारणमित्यपि वदितुं शक्यं ॥ कियंतं चित्कालं काव्यं कर्तुं मशक्नुवतः कथमपि संजातयोऽन्यस्य भ्यासयोः सतोः प्रतिभायाः प्रादुर्भावस्य दर्शनात् ॥ तादृष्टस्वाकारेण ताभ्यां प्रागपि तस्याः प्रसक्तेः ॥ न च प्राक्प्रतिभाप्रतिबंधकमदृष्टांतरमस्तीति वाच्यं ॥ तादृशानेकस्थलगतादृष्टद्वयकल्पनापेक्षया क्लृप्तव्युत्पत्त्यभ्यासयोरेव प्रतिभाहेतुत्वकल्पने लाघवात् ॥ तस्मात्प्रागुक्तसरणिरेव न्यायसी ॥ प्रतिभात्वं च कवितायाः कारणतावच्छेदकमिति प्रागुक्तप्रतिभागतवैलक्षण्यमेव वा विलक्षणकाव्यस्येति वानव्यभिचारः ॥ न च स तोरपि व्युत्पत्त्यभ्यासयोः यत्र न प्र

नौका

रामः
६४

तिभोत्यतिस्तत्रान्वयमभिचारइतिवाच्यं॥तत्रतयोस्तादृशवैलक्षण्येमानाभावेनकारणतावच्छेदकानवह्निन्नत्वात्॥पापविशेषस्यप्रति
 बंधकत्वकल्पनाद्दानदोषः॥प्रतिबंधकाभावस्यचकारणतासमुदितशक्त्यादित्रयहेतुतावादिनःशक्तिमात्रहेतुतानादिनश्चाविशि
 ष्टा॥प्रतिवादिनामत्रादिभिःकृतेकतिपयदिवसव्यापिनिवाकृस्तमेविहितानेकप्रबंधस्यापिकवेःकाव्यानुदयस्यदर्शनात्॥तदिद
 काव्यंचतुर्विधं॥उत्तमोत्तममुत्तममध्यममधमंचेति॥यत्रशब्दार्थौगुणाभावितात्मानोलोकोत्तराल्हादकारिणमर्थमभिव्यक्तस्तदाह
 ॥परांगस्यैववाच्यसिद्धौगस्यापिब्यंग्यस्यचमत्कारकारितयातिप्रसंगवारणायगुणाभावितात्मानावितिशब्दार्थापेक्षयाव्यंग्यप्राधान्याभि
 प्रायकं॥अतिगूढव्यंग्यनिरासायलोकोत्तराल्हादकारिणमिति॥यत्रव्यंग्यमप्रधानमेवदुर्दैववशतोदास्यमनुभवद्राजकुलत्रमिवचमत्का
 रकारणतदुत्तमं॥वाच्यापेक्षयाप्रधानीभूतंव्यंग्यातरापेक्षयाचगुणीभूतंयद्व्यंग्यंतदायधनावतिय्याप्रिवारणायवधारण॥लीनव्यंग्यवा
 च्यचित्रानिप्रसंगवारणायचमत्कारेति॥यत्रव्यंग्यचमत्कारासमानाधिकरणोवाच्यचमत्कारस्तन्मध्यमं॥यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृताशब्द
 चमत्कृतिःप्रधानंतदधमं॥समप्रधानशब्दार्थचमत्कारेमध्यमेतिआप्रिवारणायोपस्कृतांतेशब्दचमत्कृतिविशेषण॥एवमेवयद्यपि
 यत्रार्थचमत्कारासमानाधिकरणशब्दचमत्कृतिस्तदधमाधमंकाव्यंकाव्यविधासुगणयितुंसांप्रतं॥यथामम॥कोकिलाकलकलेकलि
 कालेलोलकेकिकलकेलिकलके॥काकुलालकककाकुंकलालेःकिंकलाकिलललोलकलिलालामिति॥यदिचात्रकुलटारब्धोवसंतका
 लाद्युद्दीपितोविपरीतसुरतारव्यःशृंगारोपिसहृदयमात्रसाक्षिकःसन्नाब्दचमत्कृतौगुणःकलिलालापदमपिकथंचित्तदनुगुणमेवेत्या
 गृह्यतदधममेवेत्युच्यतेतदापितारतारतरेरैतैरुत्तरोत्तरतोरुतेः॥रतातोतितिशैरोतितीरेतीरेतरेतरावितितिर्यग्वृत्तातार्थकंपयमेवमे
 काक्षरपद्याद्धीरुतिपद्यबंधादिमहाकविनिबन्धतथादृष्टव्यं॥तथापिरमणीयार्थप्रतिपादकशब्दत्वरूपकाव्यसामान्यलक्षणायोगाद्

तथाचकाव्येयेतावंतद्व्यविवादमित्यभिप्रायः॥सकलाधिदैवतंजगदंतरात्मा॥ननुकिं नामविस्मौशृंगारदेवतात्वं॥श्रुणु॥निखिला
श्रितरत्नालंबनत्वेसतिदेवतात्वंतत्त्वमित्येके॥निखिलविषयस्याश्रयत्वेसतिदेवतात्वंतत्त्वमित्यन्ये॥तत्तद्व्यापिमयप्रकृतिकत्वेस
तिदेवतात्वंतत्त्वमितिवहवः॥द्वादशरसवादिमतमपाकर्तुंशंकते॥एतेषांप्रतिनियतस्यापिभावानाह॥समाधत्ते॥मुख्यरसाभावे
रतेर्भविचारिताप्यसंगतैवेतिमत्ताष्टकृति॥उत्तरयति॥वात्सल्यइति॥इयंचसतिसप्तमी॥एवमग्रेपिकरुणइति॥पुष्पतीतिशेषः॥एवम

वीभत्साद्भुतसंज्ञौचनात्येचाष्टौरसाःस्मृताः॥सकलाधिदैवतंविष्णुःसचशृंगारस्यापिदैवतं॥तेनसकलाकांक्षाविषयत्वेनाराध्य
तयाचप्रथमंशृंगारोपन्यासः॥ननुवात्सल्यलौल्यभक्तिःकार्यण्येवाकथंनरसः॥आर्द्रताभिलाषश्रद्धास्पृहाणांस्यापिभावानांतत्र
सत्वादितिचेन्न॥तेषांव्यभिचारिरत्यात्मकत्वात्॥ननुकस्यरसस्यतेव्यभिचारिभावाभवेयुरितिचेत्सत्यं॥वात्सल्यकरुणसवरसो
लौल्यहास्योभक्तौशांतःकार्यण्येपिहास्यएव॥नन्वेवंपरत्रकुपत्वादत्रव्यभिचारित्वेनावश्यकत्वाद्धर्मिकल्पनातोधर्मिकल्पना
यालघुत्वाच्चव्यभिचारिणीरतिरेवास्तुकिंकरुणेनेतिचेन्न॥इतेशोकइतिशोककारणतायांरतेरुपश्यात्॥किंचरतेःकस्यरसस्य
व्यभिचारित्वं॥नशृंगारहास्यरौद्रवीराणां॥युवमिशुनपरस्परप्रीतिहासक्रोधानंदानांतत्राभावात्॥नवावीभत्सस्याजुगुप्साया
स्तत्राभावात्॥ग्रेपि॥तथापिसंख्यानियमस्त्वदुक्तस्त्वसंगतएवेतिशंकते॥परत्रशृंगारेअत्रकरुणे॥धर्मिकल्पनातःप्रधानरसोत्तरकल्प
नातः॥धर्मिकल्पनायाःगुणतयावश्यकल्प्यरतिमात्रकल्पनायाः॥लघुत्वादेकमात्रविषयत्वात्॥उपश्यादिति॥तथाचकरुणचर्वेणापर्यंतरतेर
सत्त्वान्नरत्याशोकोगतार्थइतिभावः॥करुणंविनारतेर्भविचारितापिनोपपद्यतइत्याह॥आनंदानामित्युत्साहानामित्यर्थः॥कचित्तथैवपाठः॥तत्त

स्यापिनामितिशेषः॥विदुह्येतत्तत्राप्रत्यक्षि
वः॥

उपसंहरति॥ यद्यपि हास्ये यमेव करणन्यायोतिदेष्टुं शक्यस्तथाप्यधिकं वक्तुं यथाशंकते॥ अधिकाशंकाभूमिकामारचयति॥ सांकर्ष्यमियोभय-
सहचारः॥ ननुरतिकेरुणयोरेकतरव्यभिचारवद्रतिहास्ययोरेकतरव्यभिचारस्याप्यभावे कथं पार्थक्यमित्याशंकते॥ स्यापिभावभेदेरससांकर्ष्य-
नदोषायेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते॥ पौनः पुन्येनाभिव्यक्तिरित्यर्थः॥ अभिप्रायं विशदयति॥ उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति॥ एवंरसभेदं विनारतेर्वाभि-
चारित्वानिर्वचनं॥ ऊह्यमिति॥ रतेरिव विस्मयस्याप्यस्थिरत्वादनेषामसंभवादिति भावः॥ स्थाप्यसाधारण्यं प्रकृतेषांतिशंकते॥ तथाचनत-

नाप्यद्रुतस्य॥ विस्मयस्यतत्रास्थिरत्वात्॥ तस्याच्छोकस्य स्थापितयाशोकस्यापिभावकः करुणारव्योतिरिक्तोरसइति॥ ननुरतिरे-
वास्तुकिं हास्येनेति चेत्कस्यासौ व्यभिचारिणा करुणरोद्वीरभयानकवीभत्सानां तत्रानवकाशात्॥ नाप्यद्रुतस्य॥ विस्मयस्यत-
त्रास्थिरत्वात्॥ नशृंगारस्य॥ रतेः स्थायित्वाभावात्॥ परंतुरत्यासहहास्यस्य सांकर्ष्यं॥ ननुरतिहास्ययोरेकतीर्णस्थलाभावात् यत्कं-
थं स्यादिति चेन्न॥ हेतोरसाधारण्यात्॥ असाधारण्यमत्र स्थायित्वं॥ यथारतिसांकर्ष्येपि स्थापिशोकादसाधारणात्कारणात्करु-
णाभिव्यते तथातत्सांकर्ष्येपि स्थापिहासभावादसाधारणात्कारणाद्वा स्याभिव्यते॥ शांतेष्वेवमूह्य॥ नचवात्सल्यादावप्यसा-
धारणाहेतव आर्द्रतादयः सत्येवेति तेषामपिरसत्तापत्तिरिति वाच्यं॥ आर्द्रतादीनामपिरतित्वात्॥ तस्याश्रुतत्रासाधारण्यशृंगा-
ररसत्तापत्तिः॥

स्यावात्सल्यस्यापित्वमिति भावः॥ अत्रविप्रतिपन्नं प्रत्याह॥ नचस्त्रीपुंसविषयत्वाभावे कथं शृंगाररसत्तापत्तिरिति वा-
च्यं॥ रतिसंभूतस्त्रीपुंसविषयकशोकप्रकृतिकतयावश्यकल्प्यकरुणपोषकरतिलेनेवोपपत्तौ रसांतरमानाभावादित्याशयः॥ ननु
तत्रैवरतिप्रकृतिकत्वं तत्संभूतशोकप्रकृतिकत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहइति चेत्॥ रसांतरे विजातीयप्रकृतिकत्वे संभवति रसांतरप्रकृ-

नोका

सि प्रकृतिकत्वं नोपि स्यात्॥

रामः

तद्विरुद्धानुभावेस्तद्विजातीयप्रकृतिकत्वस्याध्यवसायाच्चेति॥तदिदमुक्तमुपस्थादिति॥स्वरूपसतोरुत्साहक्रोधयोरविनाभावादेकत
रव्यभिचारित्वमेवयुक्तमित्याशङ्कते॥समाधत्ते॥वीरेक्रोधस्यव्यभिचारित्वेपिरोद्रेस्यापित्वात्॥उत्साहस्यरोद्रेव्यभिचारित्वेपिवीरेस्यापित्वा
त्॥विनिर्गतमशक्यत्वाच्चद्वयोरप्यविप्रतिपन्नत्वमित्याह॥स्याप्यवच्छिन्नानन्दस्यानन्दावच्छिन्नस्यापिनोवारसपदार्थतयोक्तत्वात्तदनुसार
णशृंगारलक्षयति॥यवाचयुवतिश्चयुवानौतयोरितिपूनीस्तिरिति सूत्रविहितप्रत्ययातेनसंहेकशेषः॥अन्यथातल्लक्षणमात्रकृतविशेषा
भावेनैकशेषाप्रसक्तेः॥परस्परपरिपूर्णःपरस्परयथोचितविभावानुभावव्यभिचारिनिष्पन्नरत्यवच्छिन्नः॥प्रमोदआनन्दः॥सम्यगिति॥औचि

नूनत्साहक्रोधानुभयत्रतस्याद्वीररोद्रेयोरन्यतरणवरसोवर्ततामितिचेन्न॥स्यापिभेदेनभेदात्॥उत्साहवासनावीरेनतुरोद्रे॥
क्रोधवासनारोद्रेनतुवीरइति॥यूनोःपरस्परपरिपूर्णःप्रमोदः॥सम्यक्परिपूर्णरतिभावोवाशृंगारः॥यूनोरेकस्य
प्रमोदरत्योराधिक्यन्यूनतायांयतिरेकैवापरिपूर्तेरभावादसाभासइति॥सचद्विविधः॥संभोगोविप्रलम्भश्चेति॥तत्रदर्शनस्पर्श
नसंलापादिभिरितरेतरमनुभूयमानंमुख॥परस्परसंयोगेनउत्पद्यमानआनन्दोवासंभोगः॥संयोगोवहिरिन्द्रियसंबन्धः॥त्येनेत्यर्थः

परिपूर्णाविभावानुभावव्यभिचारिभिर्भग्यावरणविहिशिष्टः॥रतिभावइतिस्थापिमध्यं॥उभयत्राद्यौचित्यघटनाप्रयोजनंदर्शयति॥यूनोर्म
ध्ये॥तविभजते॥संभोगलक्षयति॥तयोर्मध्ये॥अत्रदर्शनादीनामन्यतमत्वेनप्रवेशापेक्षयालाघवादाह॥बहिरिति॥एतेनानाश्लिष्टयोरपि
संभोगव्यवहारस्मिन्नासंगिनोरपिविप्रलम्भव्यवहारश्चसूपपदइतिसूचितं॥वहिरिन्द्रियसंबन्धमात्रस्यापिसंभोगत्वेतदेकतराभिमानभूषण
विप्रलम्भव्यवहारोदुर्घटइतिविशेष्यं॥वस्तुतस्तुफलोपहिताफलोपधायकसामग्रीसमवहितावारतिःकिंवाहिविधरत्यवच्छिन्नभिदानन्दोहि

विधःसंभोगइति लक्षणकथ्यह्युक्तस्य ॥

१. त-
६७

दूत्यं चोदाहरणभेदानुसरणमेतन्नात्ययं कमपीतिसारं ॥ यद्यप्यमृतेत्वाद्रसेवर्णसंभावना नास्ति ॥ तथापि तत्तद्देवताभिरभेदाध्यवसायाद्
र्णयवहारः काव्यविदामिति मंतव्यं ॥ यद्यपि मधुसूदनस्य चाटुवचनानि प्रियवाक्यानि स्तोभेन प्रलयस्तरभंगादि सात्विकभावसंपातेन पराह
तानि प्रतिबद्धानि बभूवुः ॥ क्वचित् स्तोभेनेति पाठः स तु प्रागुक्तलक्षणलक्षिते स्तोभे वचनप्रतिबंधकत्वात् न भवबाधितत्वात् आमादिक एव ॥ प
दि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्यग्रहस्तदा क्रिया सामान्यप्रतिबंधकत्वस्य स्तंभलक्षणत्वाभिप्रायेण योजनीयः ॥ तच्चोक्तमधस्तात् ॥ किंच पाणिः पयो
धरगतः सन्नस्य च परकीयांतः करणपरीक्षा मात्रार्थकमार्तिकगुटिका प्रसेपसमशीलां गाकृष्टिप्रतिपत्तिमात्रपरत्वान्न नायकारब्धत्वशं
का कालुष्यमावहेयाः ॥ कथं वा न्यथोत्तरार्द्धस्यावधारणं पूर्वार्द्धस्य जाड्यं पराहतिं वा सार्थक्ये ॥ तथा चात्र त्यगताग्रेतनस्य कृशब्दाभ्यां भूत

अस्य दैवतं विस्सुर्वर्णः श्यामः ॥ यथा स्तोभेन चाटुवचनानि पराहृतानि पाणिः पयोधरगतो जडतां जगाम ॥ लक्ष्म्याः परंतु एथुवे
पथुरेव नीवीं विस्सं स यन्मुहदभून्मधुसूदनस्य ॥ यथा वा निद्राणे क्षणमुन्नमस्य वदनं कांते कुचांतः स्थितस्तव्यस्तदुकूलद
र्शितवलिप्रव्यक्तनाभिप्रियः ॥ वर्तमानार्थकगौणमुख्यप्रत्ययांताभ्यामनिच्छेदा पूर्वकत्वव्यक्त्या तदिका पूर्वकत्वप्रकारकान्यदीयनि

अथ विशेष्यप्रथमव्यापारकत्वं तदारब्धत्वमिति सूचितं ॥ जडतां जाड्यं जगाम प्राप परंतु लक्ष्म्याः एथुवे पथुरेवासहायः कंपो नीवीम
त्रापिलक्ष्म्यादृत्य नुषज्यते विस्सं स यन्मोचयन्मुहदत्रापि मधुसूदनस्य नुषज्यते तत्कार्यकारीति भावः ॥ अभूज्जात इत्यर्थः ॥ एतेनानोचि
त्यपरिहारेण नापिकारब्धसंभोगमुदाहर्तुं स्वाभिधानसौष्ठवमादर्शितं ॥ नापिकारब्धसंभोगमुदाहृत्य नायकारब्धमप्येनमुदाहरति ॥
निद्राणे निद्रामुकुलिते ईक्षणे च सुषीयस्य तथा राधाया वदनमुन्नमयोच्चैः कृत्वा कांते श्रीकृष्णं कुचांतः स्थितस्तनांतरालनिहिताग्रहस्ते

नोका

॥
रामः
६७

३-त-
६८

उत्तरयति॥ ओपाधिका उद्दीपक निष्ठोत्कर्षरूपोपाधिसत्तानियतसत्ताकाः॥ स्वभावजा उद्दीपक स्वरूप मात्रसत्तानियतसत्ताकाः॥ आशय-
मविद्वान्नां कृते॥ एवं मन्यते चेदित्यर्थः॥ कथमिति॥ स्वभावस्य विरंतनत्वादिति भावः॥ आशयमुद्घाटय समाधत्ते॥ उद्दीपक स्वरूप मात्रेत्यर्थः
॥ पुरुषाणां चाद्दीपकातिशयान्वयव्यतिरेकाभ्यां ताविति शेषः॥ तान्निभजते॥ शरीराणि शरीरमात्राश्रितानि॥ आंतराणि मनोमात्राश्रिता-
नि॥ उभयसंकीर्णमिति॥ अमस्य शरीरत्वादभिलाषस्यांतरत्वाद्दर्वस्मितहर्षभयक्रोधानां स्वरूपतस्तथात्वे आंतरत्वात्फलतस्तथात्वे शरीर-

ननु विबोक्त्विलासविकृतिविभ्रमाः पुरुषाणामपि संभवतीति चेत्सत्यं॥ तेषां तौपाधिकाः स्वभावजाः स्त्रीणामेव॥ नन्वेवं यदि ता-
सां सदैव ते कथं न भवतीति चेत्सत्यं॥ उद्दीपकान्वयव्यतिरेकाभ्यां नापिकानां हावाविर्भावतिरोभावाविति॥ लीला विलासविकृति-
विभ्रमललितानि शरीराणि॥ मोदयितुं कुट्टमित विबोक्त्विलासविकृतानां तराणिकिल किंचितमुभयसंकीर्णमिति॥ प्रियभूषणवचना-
यनुकृतिलीला॥ तत्र विभावः सर्वोक्तौ तु कलापः॥ अनुभावः प्रियपरिहासः॥ यथा॥ चंडांशो चरमाद्रिचुंबिनिमनोजिज्ञासितुं सु-
भ्रुवां न्यचत्कौतुकया तया विरचिते वंशीरवे राधया॥ एष स्फूर्जतिकस्य निःस्वन इति क्रोधाद्भ्रजन्काननं राधां वीक्ष्य लताप्रता-
नपिहितां स्मेरो हरिः पातुनः॥

लान्देतदन्यतमघटितसमुदायात्मक किल किंचितस्योभयसंकीर्णत्वमित्याशयः॥ तत्र प्रथमोद्दि-
ष्टत्वा लीलां लक्षयति॥ विभाव उद्दीपकमनुभावस्तत्त्वत्तु देश्यमेव मग्रेपि सर्वत्र बोध्यं॥ चंडांशोति मग्रे विविचरमाद्रिचुंबिन्यस्तया ते सति-
सुभ्रुवां नापिकानां मनोतः करणवृत्तिं जिज्ञासितुं परीक्षितुं न्यचत्कौतुकया संजाते कृयातया प्रौढया राधया वंशीरवे मुरलीनादे विरचिते कृते सति-
एष कस्य निःस्वनः केन कृतो मुरलीनाद इति क्रोधादमर्षेण काननं राधां विधितं व्रजनं गच्छन्लताप्रतानपिहितां विततलतां कृन्नां राधां वीक्ष्य स्मेरो हस-

नौका

विलासविलसति॥ विलास-
सलसयति॥

रिर्नो-
रामः
६८

कृजंतीशब्दायमानाकांचीमेखलायत्रदरमीषत्करंतीवलिस्त्रिवलिर्यत्रनटंतीचंचलाभ्रवल्लीवल्लीसदृशीभूर्यत्रवेल्लहत्वाहपुःशी
र्यत्रवल्गंतीउद्देह्यंतीकुंडलकांतिःकर्णभूषणशोभायत्रसाचिवक्त्रंवलितारुताग्रीवायत्रकर्मणियथाभवतितथावचनेलपंत्यावर
तनोःसुंदरीःप्रातरिति॥प्रातःकालेनर्तितानिवायुचलितानि॥एतेनक्रियाविशेषणनिर्दिष्टार्थविंबभूततास्मिन्नावेदिता॥तानिवा
निपुंडरीकाणिसितोत्पलानितेनमुखप्रसादोऽयंयस्तेषांपरिषदःसभायाःपांडित्यस्वशोभायाःपाटञ्चरीसमपहर्त्रीदृष्टिर्यप्रतियमुद्दिश्य

गमननयनवदनभ्रप्रभृतीनांयःकश्चिदुत्पद्यतेविशेषःसविलासः॥अत्रविभावाः॥प्रियदर्शनस्मरणादयः॥अनुभावाः॥अभि
लाषवैदग्ध्यप्रकाशनादयः॥यथा॥कृजंतीचिदरस्फुरद्दलिनटद्वल्लिवेल्लहपर्वलाकुंडलकांतिसाचिवलितग्रीवलपंत्या
वचः॥प्रातर्नर्तितपुंडरीकपरिषत्पांडित्यपाटञ्चरीदृष्टिर्यप्रतिजायतेवरतनोर्वक्त्रासशक्राधिकः॥कतिपयभूषणान्यासाविक्रितिः
॥तत्रविभावाः॥सौकुमार्यप्रियसौभाग्यसौंदर्यगर्वक्रोधकेशादयः॥अनुभावागर्वमानकेशप्रकाशादयः॥यथा॥केयूरंनकरपदे
नकटकमौलोनमालापुनःकस्तूरीतिलकंतथापितनुतेसंसारसारंश्रियं॥सर्वाधिक्यमलेखिभालफलकेयदेधसासुभ्रुवज्जा
नीमःकिमुतत्रमन्यथमहीपालेनमुद्रारुता॥

वक्त्रांजायतेसशक्राधिकोनायासेनस्वर्गफलाभिमुख्यादित्यर्थः॥विक्रितित्वस्यति॥
यद्यपिकेयूरंवाहभूषणकरेनकृतं पदेकटकंपुनरप्यर्थेनमौलौमस्तकेमालानतथापिकस्तूरीतिलकंललाटद्वयार्थात्संसारसारंसर्वाति
श्रुतिंश्रियंशोभातनुते॥तत्रोत्पद्यते॥वेधसावृत्त्यासुभ्रुवोऽस्याद्वयार्थात्ललाटफलकेयदितिक्रियाविशेषणंसर्वाधिक्यंललनावृद्धाम
णित्वमलेखितत्वेनमन्यथमहीपालेनकामदेवेनेयमित्यप्याहार्येकस्तूरीतिलकरूपासुद्रायाथार्थ्यप्रतिपत्तयेकृताकिमिति वयंजानीमोऽधुवनि

स्मिन्नमदत्यर्थः॥विभक्तलस्यति॥

स्त-
६९

केलिविधौ क्रीडाप्रारंभे पूर्वोपरीभूतावयवप्रचितावयविनीतियावत् ॥ त्यक्ते वसिते पीतांबरस्य श्रारूक्षस्य शुकं परिधानीयं निजांशुकधिया स्व
परिधानेयबुद्ध्या परिधाय शयनादंतः पुरपर्यं कादुत्याय प्रातरुषसिर्वाहिव्रजेत्यागच्छत्याः पद्यायारुक्मिण्याः सकाशादादातुम
शक्तीयंगृहीतुं वसनांचलमथात्तत्रस्थितं तदीयं परिधानीयंचपलयन्निदेलदीयमिति दर्शयन्तावतानालोचयंत्यां तस्यां कोपं दशादर्शयन्ना
कस्मिन्कोपनिदानमवेषणेनापीयमवबुद्धेतेति मत्तामिथ्येवलोचनाकोचनाद्या विष्णुर्वन्नाचालुपगद्गदाक्षरया कौतुकमाचरन्लोकोपहासा

वागंगभूषणानां स्थानविपर्ययो विभ्रमः ॥ तत्र विभावाः ॥ धनमदरागौत्कर्यादयः ॥ अनुभावाः प्रियसरख्याद्युपहासादयः ॥ यथा ॥
त्यक्ते केलिविधौ निजांशुकधिया पीतांबरस्यांशुकं पद्यायाः परिधाय सद्यशयनात्प्रातः प्रयात्याबहिः ॥ आदातुं वसनांचलंचपलय
न्कोपं दशादर्शयन्नाचौतुकमाचरन्स्मितसुधास्निग्धो हरिः पातुनः ॥ अमाभिलाषगर्वस्मितहर्षभयक्रोधानां संकरः किल किं
चितं ॥ तदाहुः अमाभिलाषगर्वाणां स्मितहर्षभयक्रोधाः ॥ असकृत्संकरः प्राज्ञैर्विज्ञेयं किल किंचितमिति ॥ अत्र विभावाः ॥ नवयौव
नोद्देदचाचल्यादयः ॥ अनुभावाः कर्तव्यानिर्धारणादयः ॥ यथा ॥ कोदंडमारोहति चेडिमानं मधुव्रतः कांक्षति शोणिमानं ॥

लोकास्त्वामेवमुपहसिष्यंतीति सूचयन्निति यावत् स्मितसुधास्निग्धो हास्यरससंभूतांतः करणो हरिर्नोस्मान्प्राप्तुरस्तित्यर्थः ॥ किल किंचि
तं लक्षयति ॥ अमो गात्रगौरवादि रभिलाषदृक्कागर्वस्मितहर्षभयक्रोधाः स्वस्वप्रकरणे लक्षिता मुरव्यावातेषामनुभावा गौणा एव वातेषां
संकरो न्यतमसामानाधिकरण्यं ॥ हयोरेव सामानाधिकरण्येपिन तथा व्यवहार इति वक्तुं तत्र संमतिमाह ॥ अनुभावविवक्षयोदाहरति
॥ कोदंडं तत्त्वेनाध्यवसितं भुक्तियुगलं चेडिमानं कौटिल्यमारोहति भजते ॥ एतेन गर्वानुभाव उक्तः ॥ मधुव्रतस्तत्त्वेनाध्यवसितं चक्षुःशो

नौका

=

अपि
संक्र
ल्लि
मं
रामः
६९

एतेन क्रोधानुभाव उक्तः॥ पद्यं तत्त्वेनाध्यवसितं वक्रं सुधां प्रसादं वर्षति प्रकटयति॥ एतेन हासानुभाव उक्तः॥ कीदृशं पद्यं वेपमानं प्रकटयमानं॥ एतेन भयानुभाव उक्तः॥ स्वर्णाचलस्तत्त्वेनाध्यवसितं कुचमंडलं स्विद्यति॥ एतेन हर्षानुभाव उक्तः॥ अत्र किं निदानं कोहेतुरिति कामयमानस्य तथाभूतानां प्रत्युक्तिः॥ सति संभवे सर्वेषामपि साकुर्यं तथेति वक्तुं मुख्यविवक्षयो दाहरणात्तरमाह॥ क्रोधाविनाभावादागारतयाध्यवसितलोचनसमुद्रताः समुदयन्तकालाविर्भूतोयः संत्रासोभयं स एव शैलस्तेनादितामध्यरुद्धा व्रीडाभिर्हर्षैर्गम्यन्मज्जकयोरैक्यारोपात्परिमदिताः स्पृष्टाः स्मितसुधाधाराभिरुद्धर्तिताः स्नेहरसैरभिलाषैः स्नाता मनोभवकलामालाभिः कामो

पद्यं सुधां वर्षति वेपमानं स्वर्णाचलः स्विद्यति किं निदानं॥ यथावा॥ क्रोधागारसमुत्थिताः समुदयत्संत्रासशैलार्दिता व्रीडाभिः परिमदिताः स्मितसुधाधाराभिरुद्धर्तिताः॥ स्नाताः स्नेहरसैर्मनोभवकलामालाभिराभूषितायायासुर्मयिशैलराजदुहितुः स्फीताः कटाक्षकटाः॥ वार्तावेमुख्ये सति निभूतभूयो दर्शनस्पृष्टा मोहायिताः॥ अत्र विभावाः सपत्नीत्रासलज्जादयानुभावमनः प्रेमसंकेतनिवेदनादयः॥ यथानस्नेहस्य कथारसं कथमपि श्रोतुं समुत्कंठते राधा किंतु विकीर्णरत्नरूपदादागत्य सोधा

होपनचतुररचनापरंपराभिर्गवांति शयादाभूषिताः स्फीताः श्रमभराच्छैलराजदुहितुर्हि मालयमुतायाः पार्वत्याः कटाक्षकटाभ्यांगपत्नानानिमयियायासुः पत्यासुः पायासुरिति पाठेषु भावहानिभूयासुरितिकपटवद्वेषजिहासात्वरितरुद्रस्याक्तिः॥ मोहायितं लक्षयति॥ वागादिव्यापारविषयकहेषवत्त्वे सतीत्यर्थः॥ निभूतेति॥ इतरापरिचितेत्यर्थः॥ दर्शनेति॥ दृग्यापारद्वयार्थः॥ राधास्नेहस्य प्रेम्णाः कथारसं रस्यमानां कथाशब्दस्वाभाव्यानुतात्पर्यविरुद्धविशेष्यविशेषणभावावगमः सख्यादिभिर्निवेदितामित्यथा कथमपि सर्वादाशिष्ये

सत्यपि क्रोधात्तु माकुर्येति तु न समुत्कंठतेनेति॥
एतेन हर्षोन्नावेदितः॥

कातरोभयचकितो दृष्टिपातो यस्यैवंभूतः प्राणेश्वरः कृतांजलिर्वदकरपटः सन्नस्थाः पार्श्वेष्टतः समीपं न तु संमुखत उपाजगाम सखा
पुनरेषा तु सखी मुखे स्थिता कुंडलरत्नरेखा तादंकरवचितवैडूर्यादिकांति प्रेषितुं दृष्ट्वा च कांशे पेत्यर्थः ॥ ललितं लस्यति ॥ सकलां गानां
समीचीनतया विन्यासः प्रसाधनमित्यर्थः ॥ धन्या सिया कथयसि प्रियसंगमेपि विभ्रब्बादु कशतानिरतांतरेषु ॥ नीवीं प्रतिप्रणिहिते ल
करे प्रियेण सख्यः श्यामियदि किंचिदपि स्मरामीति सकथा परा सुसखीषु मध्यरेतिका लिकं स्वप्रियालापं कथयतीं कांचित्प्रहसं स्याः कस्या
श्रिदुत्तो धन्यासीति सोलुं ठवा क्पा त्रती यमानस्य परोपहसलक्षणस्य स्थितस्याधिक्यमाशंक्य निराचष्टे ॥ आदिना क्रियाविदग्धायाश्चेष्टा वि

अनुभावा अवहिष्यदुर्वचनदुः प्रेक्षणादयः ॥ यथा ॥ कृतांजलिः कातरदृष्टिपातः प्राणेश्वरः पार्श्वमुपाजगाम ॥ सखी मु
खे कुंडलरत्नरेखामेषा पुनः प्रेषितुमाचकांशः ॥ सकलां गसमीचीन विन्यासो ललितं ॥ अत्रैव स्मितादयो तर्भवन्ति ॥ तत्र वि
भावाः ॥ मनः प्रसादप्रियुतमदृष्टानुगगधोरत्नादयः ॥ अनुभावाः प्रियवशा करणलोकानुगगचमत्कारादयः ॥ यथा ॥ कलक
णितमेखलं चपलचारुनेत्रांचलं प्रसन्नमुखमंडलं श्रवणसंचरकुंडलं ॥ स्फुरत्सुलकबंधुरलपितशोभमानाधरं विहस्य र
तिमंदिरं व्रजतिकस्य शातोदरी ॥ शेषपरिग्रहः ॥ शांतोदरी कृशमध्याविहस्यत्तृणमिव स्लेणमवगणं चकस्व महामहिमसु कृतस्य

रतिमंदिरं कीडागृहं कलकणितामधुरधनियुतामेखलाकटिभूषणं यत्र चपलंचलमतएव चारुरमणीयनेत्रांचलं पक्ष्ययत्र प्रसन्नमं
तरसुखानुभावभूतप्रसादसहितं मुखमंडलं मंडलाकारं मुखं यत्र श्रवणयोः संचरती कुंडले तादंके यत्र स्फुरंतः प्रकाशमानाः पुनकास्तदादीः
परमसूक्ष्मा अपि विकाराय स्यतादृशं बंधुरं निस्त्रोन्नतं नाभिस्तनप्रधानमवयवचक्रं यत्र लपितेन भाषणेन शोभमानोपरो यत्र क्रमं निपथा भ

वतितयावप्रतिगच्छति ॥

र. त. ११ अभिलाषस्यापरिपूर्तिर्विषयासंस्पृशंस्तथाचाभिलाषफलोपधायकसामग्रीकालीनसप्रयत्नसंघटिततादृशसामग्रीविघटनंविहृतमि
 तिफलितं॥तत्रेदंवेध्य॥तादृशविघटनरूपफलोपधायकप्रयत्नोविहृतविघटनंत्वनुभावइति॥व्याजात्परकीयस्यलज्जायाःस्व
 कीयस्याभिलषितस्यविघटनमिति विशेषमभिप्रेत्याह॥चंद्रचूडेशिवेतिलकंपत्ररचनांकपोलेगल्लयोर्विधातुंकर्तुमभिलषतिवाकृति
 सत्युदयन्योतःकोपस्तद्वत्या॥एतेनविलंबासहिस्सोरकोडकोपःकंपेसहायकमाचरतीतिदर्शितं॥फणिपतेर्वलयोरुतमणिधराद्य
 द्रव्यकूटमिथ्याभूतंभयंतस्मादंगहस्तादिउत्कंपयंत्योत्कृष्टकंपशाल्याचरंत्याभवान्याप्रचलंकंपभाग्यहसनमंचलंतत्संभूतैर्वीतेःकेलिदी
 प्रियसंनिधावप्यभिलाषापरिपूर्तिर्विहृतं॥व्याजलज्जादयोविभावाः॥अनुभावाअन्यथाचेष्टितान्यथान्यवहारादयः॥व्याजाद्य
 था॥अभिलषतिकपोलेचंद्रचूडेविधातुंतिलकमुदयदंतःकोपभाजाभवान्या॥फणिपतिभयकूटादंगमुत्कंपयंत्याप्रचल
 वसनवातैर्विधिताःकेलिदीपाः॥लज्जातोयथा॥आनंदभाजोयदुनंदनस्यकरावरोधनकरेणकुर्याः॥सखींलपतीमिति सं
 जघानचकोरनेत्राचलुकोदकेन॥यूनोरन्योन्यमुदितानापंचेंद्रियाणांसंबंधाभावः॥ पाःक्रीडार्थस्थापितादीपाविधितानिर्वापिताइ
 त्यर्थः॥चकोरनेत्राकोपकषापिताक्षीत्यर्थशक्तिमूलधनेरध्या॥सखींसहचरिंचलुकोदकेनमुखसंमार्जनार्थमुपात्तेनसंजघाननिषिषेवेत्य
 र्थः॥कथंभूतांसखीमानंदभाजउत्कृष्टितस्ययदुनंदनस्यश्रीकृष्णस्यकरावरोधकंचुलिकादिनिर्माकप्रवृत्तपाणिप्रतिबंधकरेणस्वीयेन
 नकुर्यादित्येवंरूपंलपंतींशिशयंतीमित्यर्थः॥अत्रप्रियकथांश्रुयंत्येवकथाचिल्लज्जापारवश्याचलुकोदकनिषेकेणप्रियकथारूपस्वेष्टस्यै
 वविघटनंरुतमितिपूर्वस्यादिशेषः॥सपरिकरंसभागंलक्षयित्वाविप्रलंभंलक्षयति॥अन्योन्यमितिप्रमोदेसंबंधाभावेचान्वेति॥मुदिताना

नौका

रामः ११

आंतररतिभावमभिचारिणो हर्षादेरनुभावेः संभूतानामित्यर्थः ॥ संबंधाभावइति ॥ रतिविना तादृशाभावोति प्रसक्तः करुणइति मुदितेत्युक्तं ॥ संभोगव्यावृत्तये संबंधाभावइति ॥ पंचेतितुरतिपरिपोषाभिप्रायं ॥ तथा च वियोगकालावच्छिन्ना परिपूर्णरतिविप्रलंभइति फलितं ॥ परिपोषाभावेतु शृंगारसामान्यलक्षणाभावान्न विप्रलंभोपीति मंतव्यं ॥ ननु दोषदुष्टेन्द्रियसंबंधकालेपि परस्परं साक्षात्कारभावेन विप्रयुक्तत्वं सर्वमतसिद्धं तत्संपत्तये च फलोपहितत्वं संबंधविशेषणमावश्यकं ॥ ततो वरं स्वविषयसिद्धानुपहितत्वमेव परिपूर्णरतिविशेषणमित्यभिप्रेत्य लक्षणांतरमाह ॥ इहा विषयासंबंधदूरेणैवार्थाल्लभ्यतइति भवदुक्तमेवलक्षणपर्यवसितमिति भावः ॥ कूल

अभीष्टा प्राप्तिर्वा विप्रलंभः ॥ न च मानात्मके विप्रलंभे व्याप्तिरिति वाच्यं ॥ मुदितपंचेन्द्रियसंबंधाभवरूपस्य विशिष्टाभावस्य तत्रापि सत्त्वात् ॥ तदानीं यूनोरिन्द्रियाणां मुदितत्वाभावात् ॥ ननु याप्रियमभिसरतिसा विप्रयुक्ता भवेदिति चेत् ॥ सत्यं ॥ सा विप्रयुक्ता वै ॥ अचिरदर्शनप्रत्याशानुवृत्तप्रमोदेन विरहधर्मस्याश्रुपातादेरसंभवइति ॥ नो मुदितपदव्यावृत्तिं दर्शयितुं शंकते ॥ समाधत्ते

नन्विन्द्रियसंबंधरूपप्रतियोगिमतिक्रयंतदभावोऽभावप्रतियोगिनोः परस्परं विरोधादित्याशंक्याह ॥ तथा च न केवलं प्रतियोगिना सहाभावस्य विरोधः ॥ किंतु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने नैवेत्याशयः ॥ यत्तु विशेष्यस्याप्रतियोगित्वव्याप्यादनाय विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेष्यभावरूपताभिप्रायवर्णनं ॥ तत्तु च्छं ॥ मुदितत्वाभावस्य विशिष्टाभावे हेतुपददर्शनविरोधान् ॥ नन्वभिसारिकानविप्रयुक्ता विप्रलंभकार्यस्याश्रुपातादेरभावात् तथा च तत्रातिव्याप्तिरित्याशंकते ॥ समाधत्ते ॥ एवकारेण मुदितत्वमात्रोपादाने तत्रातिव्याप्तिरिति त्रिंशद्वयसंबंधाभावोपादाय ॥ अस्ति ह्यस्याचितीसंगइति तद्वारणमिति मतमयुक्तमसंभवापत्तेरिति सूचितं ॥ नन्वेवं कुतो नाश्रुपातादिस्तस्यादत्यत आह ॥ विशेषानुप

ते ॥
संभोगव्यावृत्तये संबंधाभावइति ॥ पंचेतितुरतिपरिपोषाभिप्रायं ॥ तथा च वियोगकालावच्छिन्ना परिपूर्णरतिविप्रलंभइति फलितं ॥ परिपोषाभावेतु शृंगारसामान्यलक्षणाभावान्न विप्रलंभोपीति मंतव्यं ॥ ननु दोषदुष्टेन्द्रियसंबंधकालेपि परस्परं साक्षात्कारभावेन विप्रयुक्तत्वं सर्वमतसिद्धं तत्संपत्तये च फलोपहितत्वं संबंधविशेषणमावश्यकं ॥ ततो वरं स्वविषयसिद्धानुपहितत्वमेव परिपूर्णरतिविशेषणमित्यभिप्रेत्य लक्षणांतरमाह ॥ इहा विषयासंबंधदूरेणैवार्थाल्लभ्यतइति भवदुक्तमेवलक्षणपर्यवसितमिति भावः ॥ कूल

२. न विशेषानुपलंभेपिकारणवैचित्र्यमात्रेणविभिन्नभेदत्वेऽन्येपिबहवोभेदाःसंभवंतीतिवक्तुमपक्रमते॥देशांतरगमनंनस्वरूपसदेववि
 १२ प्रलंभहेतुःकितुतज्ज्ञानसामान्यंतथाचदेशांतरगमनाभावेपितज्ज्ञानहेतुकंविप्रलंभमुदाहरति॥प्रियतमेनायकेप्रस्थानायप्रस्था
 नंकर्तुंरुतोद्यमेभारब्धोद्योगेसतिवामभ्रवोनायिकायाःदोःकंकणेन॥यद्यपिकंकणंकरभूषणमितिकोशादोःपदानर्थक्यंप्रतिभाति
 तथापिपृथग्विशेषणवाचकपदसमभिव्याहारेविशिष्टवाचकपदंविशेष्यमात्रमभिधत्तइतिकाव्यविदासमयात्कंकणपदंभूषणमा
 त्रपरद्रष्टव्यं॥च्युतंगलितंथैर्येणस्खलितंत्वरापसरणान्यदेनगलितंनेत्रांभसानिःस्रतंस्थानोपपन्नवशंकयायियासुनागंतुमिच्छताजीवे
 सचविप्रलंभःपंचधा॥देशांतरगमनात्॥गुरुनिदेशात्॥अभिलाषात्॥ईर्ष्यायाः॥शायाच्चेति॥समयाद्देवादिद्वुरादित्यादयो
 यन्त्रेयाः॥देशांतरगमनाद्यथा॥प्रस्थानायकृतोद्यमेप्रियतमेदोःकंकणेनच्युतंथैर्येणस्खलितंमदेनगलितंनेत्रांभसानिः
 स्रतं॥जीवेनापियियासुनाशिवशिवप्रारंभिवामभ्रवःकंयांदोलितकिंकिणीकलरवव्याजेनवैण्यस्मृतिः॥यथावातातच
 रणानां॥वीणामंकेकथमपिसर्वाप्रार्थनाभिर्निधायस्वैरस्वैरसरसिजदृशागतुमारब्धमेव॥नापिकंपेयादिकंपेनासमंतादोलि
 ताश्रालितायाःकिंकिण्यःसुद्रपंटिकास्तासांयःकलरवोव्यक्तमधुरधनिस्तद्व्याजेनवैण्यस्मृतिःप्रस्थानेवैण्यस्मृतेर्मागलिकतयोक्तत्वात्
 यथा॥वैण्यपृथुहेहयमजुंनंचशाकुंतलेयंभरतंनलंच॥गमंचयोवैस्मरतिप्रसाणेतस्यार्थसिद्धिःपुनरागमश्चेति॥शिवशिवेतिनिर्वदे॥प्रारंभि
 सार्थदासिण्याद्देतुमावश्यकत्वेपिपुनरागमनेरूपैवंविधंमंगलमाचीर्णमित्यर्थः॥स्वरूपसदेशांतरगमनहेतुकमपिविप्रलंभमुदाहरति॥स
 रसिजदृशाजन्ताविनाभूतलोचनयाकयाचिन्नायिकयासर्वाप्रार्थनाभिःप्रियसर्वाविज्ञापनाभिःकथमपिवलाकारेणवीणामंकेनिधायस्वैरस्वैर

नौका

रामः

१२

मभिनिविष्टस्वाकं येन गातुमारब्धमेव मूर्च्छनामूर्च्छा किमप्यस्य तं विरहेण क्षीणा तस्य दोषानुक्तं प्यागवल्लीयस्यास्तामेनामेव तं त्रीबुध्यावीणाभ
मेण बहुशोधिकं स्पृशति विप्रलंभो दीपनादेतच्चित्रं मूर्च्छनापदार्थस्य शब्दधर्मस्य वीणायामेवाभिव्यक्तेरुचितत्वादित्यर्थः ॥ हे नाथ गुरोः पित्रादेरा
ज्ञाननिर्यातोसि परं त्वमीकृराग्रहादुष्टग्रहकार्यकारिणः कथं त्वयानविचारिताः कमनर्थमुत्पादयिष्यंतीति गणकं प्रतिपृष्टाः ॥ अमीकेतानाह ॥
चूततरु रामोभास्वान्नवपल्लवैर्होत्रिमास्यैश्च ॥ मनसिजः कामो गुरुर्महान् रहस्यतिष्ठ ॥ कोष्यनिर्वचनीयप्रभाव एष पुरोवर्ती भृगस्तमभा
ध्वसं पादकत्वाद्वाह ॥ गंधवहो वायुर्मंद एतेनो दीपकतावेदिता शनिश्च ॥ मलयजश्रंदनं सितोजात्याशुद्धः शुक्रश्च ॥ माधवो वसंतो दोषाणां

तं त्रीबुध्या किमपि विरहक्षीणदोषां गवल्लीमेनामेव स्पृशति बहुशो मूर्च्छनाचित्रमेतत् ॥ गुरुनिदेशाद्यथा ॥ भास्वान्नवपल्लवैर्होत्रिमास्यैश्च
रुर्मनसिजः कोष्येष भृगस्तमो मंदो गंधवहः सितो मलयजो दोषाकरो माधवः ॥ अंगारेन वपल्लवः परभूतो विज्ञो गुरोराज्ञ
यानिर्यातोसि विचारिताः कथममीकृरास्त्वयानग्रहाः ॥ अभिलाषाद्यथा ॥ आगाराभिमुखं मुखं रचयतोर्वक्रीकृतग्रीवयो
यस्तंचोलमजानतोः क्वचिदपि व्याजात्युनस्तिष्ठतोः ॥ परपीडनादिरूपाणामाकरः स्थानं चंद्रश्च ॥ नवपल्लवो गुरोराज्ञाह कत्वा न्यंगल

श्च ॥ परभूतः कोकिलो विज्ञो विशेषाभिज्ञः स्वरूपतोर्दुदस्य कुह्निभिन्नस्य विरहिजनसंतापकारि चंद्रावसानपर्यवसायितया भिलषि
तस्यामावास्यादिरूपाथस्य प्रतिपादनमुख्येनेष्टचितकत्वस्य स्वस्मिन्प्रख्यापनादुपपन्नस्य ॥ क्वचिदेव देवायतनादौ प्रवृत्तचक्षुराग
योः संमर्दवशादस्मिन् विस्मिष्टयोर्द्वारभेदेन बहिर्निःसृतयोरन्योन्यमार्गावलोकनासक्तयोः कयोश्चिन्वायकयोर्मनोरथवर्णनमिदं ॥ अ
ग्रे गमनाशं कया पुरोगच्छतोरण्यतरादेवायतन एव समुदयस्तं भावनया गाराभिमुखं मुखं वदनं रचयतो रत एव वक्रीकृतग्रीवयोस्तेनैव

र. त.
७३

व्यस्तं व्यत्यस्ततयापि धेयपिधानासमं चो लमंगावरणवस्त्रमजानतोः क्वचिदस्थानेपि व्याजात्युनर्मिषेणेवतिष्ठतोर्मार्गं गंतव्यमध्वानं वि
स्मरतोः क्वचित्क्वचिदपि यत्र कुत्रापि विषयेत्यक्ताक्षरं लुप्तवर्णं जल्यतोरावयो र्यस्याचिवर्कं प्रेक्षितं मध्ये मार्गे देवसंघटितं प्रेमभरपूरितच
सुषानिभूतपरस्परवेषणमभवत्तद्वयः पुनरपिवयमाशास्महे आवा माशास्महे इत्यर्थः ॥ यथाहं लपितया त्वं मयीति प्रकाशस्तत्किं विलंब
से इति ह योरप्याशयस्य प्रतिपादयितुं युक्तत्वात् अस्मादो ह योश्चेत्यनेन द्वित्वविवक्षाया मप्यस्मादो बहुवचनानुशासनात् ॥ यद्यप्येकत्व
विवक्षासाधारणमेव तदनुशासनं तथापि रसाभासापत्त्या नैकत्वमपि प्रकृते विवक्षामर्हतीति ध्येयं ॥ अभिनवं च सुगगस्य जनयात्रा प्रसंगस्य
वसमुत्पत्तेर्वर्णनस्य कविकुलशुण्णत्वादन्यादृशव्याख्यानेत्वागाराभिमुखं मुखं रचयतो रित्यस्य क्वचिदपि व्याजात्युनस्तिष्ठतो रित्यस्य च सामंज

मार्गे विस्मरतोः क्वचित्क्वचिदपि त्यक्ताक्षरं जल्यतोः साविप्रेक्षितमावयो र्यदभवद्भूयस्तदाशास्महे ॥ इर्ष्यातो यथा ॥ प्राणेशस्य
प्रभवति मनः प्रेमहे मप्रसूनं चेत्तश्च तद्दृगपि कमलजीवनं बंधुजीवं ॥ आशासूत्रे ग्रथितमखिलं वैधसातस्य भंगे स्यादेतेषाम
पि निपतनं चेदिमानं विमुंच ॥ शापादप्यथा ॥ अन्यत्र यदि निर्गतुमिच्छा निर्गच्छदूरतः ॥

स्थाभावादिति ॥ हे चंड्यस्य तकोपने मानमाग्रहं
विमुंचेति सस्या उक्तिर्वैधसा ब्रह्मणा खिलं सर्वमेतदाशासूत्रे प्रभवति समर्थं ग्रथितं प्रोतमस्याशानियतसत्ताकं भवतीति भावः ॥ तदेवा
ह तस्येति ॥ सस्याशासूत्रस्य भंगेनाशेत्येतेषामपि निपतनं निपातः स्यात् ॥ एतत्किं तदाह ॥ प्राणेशस्येति ॥ पार्थेतिकप्रेमालंबनस्य मनः प्रे
मात्सर्ये हो हे मप्रसूनं स्वर्णपुष्पमयं तसंरक्षणीयत्वाच्चेतोतः करुणं चूतमास्रपुष्पप्रियागंधनेकविधमनोरथशालित्वात् ॥ दृगपि कमलं पा
थः पूरनिमग्नत्वा जीवनं बंधुजीवमस्मिन् प्रसादत्वादित्यर्थः ॥ निर्गतुं पुनर्बहिर्गतां जीवितुमिति यावत् ॥ इच्छा ॥ यदीति ॥ अस्ति तर्हीति शेषः ॥

नोक्ता

रामः
७३

दरतोनायिकामदद्वैवनिर्गच्छपरावर्तस्व॥अन्यत्र॥पक्षांतरेप्रियां प्रत्यभिसरणइतियावत्॥प्रियेति॥प्रियायायोविरहस्त्वदीयविश्लेष
स्तेनजातोयस्तापःप्रज्वलनंतेन॥अस्माकंप्रतापनमात्रक्षमोपितस्यास्तापस्त्वन्मुखावलोकनमात्रैधःप्रवर्द्धितस्त्वाप्रदग्धुक्षमतइत्या
शयः॥शापदग्धःशापेनेवदग्धोभस्मसाद्विष्यसितथासंभाव्यसेप्रियासंभागेयथामहापुरुषशापेनभस्माभूतमात्मानं संभावयसितथा
हमपिप्रियानैकद्वयमात्रेणशापमूलत्वदीयविरहानलेनतथाभूतंत्वासंभावयामीत्यर्थः॥एतेनयद्यपिविरहपदबोधितेप्रकृतनायिका
विरहेशापहेतुकत्वाभावेपिशापसंभावनासंभावितेन्यनायिकाविरहेतथात्वमविकलमितिभवत्येवोदाहरण॥तथाप्यन्यत्रेत्यादिनावि
भावतावद्वदकरूपेणविभावस्याप्रतिपादनेनवियोगस्यभविष्यसीत्यनेनसंभाव्यमानहेतुकत्वप्रतिपादनेनचबुद्ध्यनारोहादतएवचास्या

प्रियाविरहतापेनशापदग्धोभविष्यसि॥समयाद्यथा॥विश्लेषजीवनव्रीडापीडाविधुरमानसा॥तस्यैवाप्रातःप्रियंप्रेक्ष्यचक्रीव
क्रीरुतानना॥नुभावादेराक्षेपस्याप्यसंभवाच्चानुदाहरणत्वमाशंकमानाःपरास्ताः॥वियोगेपिजीवनसंभूतव्रीडाजनितपीडयावि
धुरमधीरमानसंयस्याःसाविश्लेषजीवनाभ्यांव्रीडापीडाभ्यामितिआख्यानंतुविश्लेषपीडायावक्रीरुतेत्यस्याननुगुणत्वादुपेक्ष्य॥स्व
याविनानजीवामीतिप्रतिज्ञातवतीकाचित्कामिनीप्रियंविधावभ्युदितेसमागमिष्यामीतिदत्तसंकेतं॥प्रातः॥चंद्रोदयस्त्वद्भूतधावित
या॥यामिविधावभ्युदितेपुनरेष्यामीतियदुदितंभवता॥जानात्युदंतमात्रनेदंतत्वेनजानातीत्यादिवाक्येनपरावर्तितंप्रातरागतं॥एतेन
संकेतवैफल्यमुक्तं॥प्रेक्ष्यविफलितसंकेतंमत्वाचक्रीवक्रीरुताननेत्येकंपदं॥चक्रीवचक्रवाकीव॥एतेनयथाचक्रवाक्यकपंजरेवलात्स
षटितंप्रियंप्रातःप्रेक्ष्यमुखमात्रंचक्रीरुत्यतिष्ठतितथेत्यर्थःसूचितः॥चक्रीरुतमवक्रंनक्रंसंपद्यतेतथारुतमाननंयथातथाभूतातस्यै

अर्थः॥
प्रियं वचनं

र. त
१४

एतेन समयात्कालविशेषादित्यर्थे पितृचक्रवाकीर्त्तनाभिप्रायेणोदाहरणं मन्यमानानां तिर्यग्विरहवर्णनानौचित्यात्मानमनस्तापो वि-
स्तारयत इति मत्वर्थः ॥ जीवने सति विज्ञेयविशेषे च सति जीवने मय्यनयोर्द्वयोर्दूनां मध्ये ह मेव न त्वन्यन्निदर्शनमुदाहरणमिति रामस्य
क्तिः ॥ पूनां दार्ष्टिकभूतानामितित्वव्युत्पन्नप्रलापितमनादेयं ॥ तथा सति बहुवचनप्रतिपादितबहुत्वान्वययोग्यानां बहुनां विवक्षि-
तत्वात्पूर्वपूर्वेषामुत्तरोत्तरोदाहरणत्वं प्रतीत्याह मेवेत्यवधारणा संगतेः ॥ इतरासाधारण्यप्रतिपादयिषा विरोधादुक्तः सूर्यश्रृङ्गः शो-
न इति वदुष्यत्युत्पापत्तेश्च ॥ लंकानगरे केलीगृहे वागृहे कदेशे वा मणिमंदिरे वागृहस्य सर्वभागे वा प्रज्वालितो हुताशोऽग्निः शशामकि-

दैवाद्यथा ॥ जीवने सति विज्ञेयविशेषे च सति जीवने ॥ द्वयोरप्यनयोर्दूनां मह मेव निदर्शनं ॥ विद्वराद्यथा ॥ केलीगृहे वा मणि-
मंदिरे वा शशामलंकानगरे हुताशः ॥ इतस्ततः प्रस्थितयोर्नयूनां वियोगजन्मा विररामवन्तिः ॥ इति रसनिरूपणो षष्ठस्तरंगः ॥
हासस्य परियोषो हास्यः ॥ वर्णस्य शुद्धः ॥ देवतं प्रमथः ॥ सच द्विविधः ॥ स्वनिष्ठः परनिष्ठश्चेति ॥ यथा चित्कालेन शान्तो बभूवे तस्ततो

यथानिर्गमं प्रस्थितयोः पलापितयोर्दूनां पुमान्निजयेत्येकशेषः ॥ वियोगजन्मा विरहो दीपितो वह्निर्वह्निस्तु न विररामभयातिपातेन चिराद-
प्यपरावर्तनादिति भावः ॥ इति श्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायानौकारख्यायोरसतरंगिणी आख्याया षष्ठस्तरंगः ॥ ॥ हास्यं लक्षयति
॥ अस्य वर्णदर्शयति ॥ देवतं दर्शयति ॥ एवमग्रेऽपि ॥ तं विभजते ॥ स्वनिष्ठ इति ॥ स्वसमानाधिकरणविभावज्ञानमात्रापेक्षद्वयार्थः ॥ अधिकरण-
स्यापि विभावज्ञानं समानाधिकरणमेवेति न कोपि दोषः ॥ परनिष्ठेति प्रसंगवारणाय मात्रेति ॥ अतएव न शृंगारद्वैविध्यसंभव इति बोध्यं ॥ तदुक्तं
॥ आत्मस्योद्भूतस्य नो विभावेऽप्यधिकरणमात्र इति ॥ परनिष्ठ इति ॥ अनुभावपर्यंतज्ञानद्वारा स्वव्यधिकरणविभावज्ञानसापेक्षस्वसमानाधिकरण-

नौका

विभावज्ञानापेक्षद्वयार्थः ॥
रामः
१४

स्वनिष्ठेति प्रसंगवारणाय सापेक्षात् ॥ अतएव नरोद्वैविध्यसंभव इति बोध्यं ॥ तदुक्तं ॥ हसंतमपरं दृष्ट्वा विभावं चोपजायते ॥ यौ सोऽहस्य
रसस्तज्ज्ञैः परस्यः परिकीर्तित इति ॥ तावपि स्वनिष्ठपरनिष्ठावपि ॥ इतीति ॥ मिलित्वेति शेषः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ उत्तमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च
हास्यः स्मितहसितभेदेन द्विविधः ॥ सर्वमध्यमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च हास्यो विहसितोऽपहसितभेदेन द्विविधः ॥ एवमधमानां स्वनिष्ठः पर
निष्ठश्च हास्योऽपहसितातिहसितभेदेन द्विविध इति द्वादशविधो हास्य इति वक्तुमुपक्रमते ॥ अत्र द्वावप्यपिशब्दौ परस्परनिरपेक्षत्वलक्षणं

तावप्युत्तममध्यमाधमभेदान्निधेति षड्विधः ॥ स्वनिष्ठोऽपि षड्विधः परनिष्ठोऽपि षड्विध इति द्वादशविधो हास्यः ॥ तथा हि ॥ उत्त
मानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे च स्मितहसिते ॥ मध्यमानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे च विहसितोऽपहसिते ॥ अधमानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे चाप
हसितातिहसिते ॥ उत्तमानां मीषद्विकसितकपोलमन्यक्तदशनमपांगमुष्टवीक्षणं स्मितं ॥ उत्कल्लकपोलं किंचिल्लसित
दशनं हसितं ॥ मध्यमानां समयोचितमुत्तमस्वनमाकुंचितमुखमाविर्भूतवदनरागं विहसितं ॥ उत्कल्लनासापटंकुटिलवी
सितं कुंचितग्रीवं स्फुटस्वनमुपहसितं ॥ अधमानां मुहुतमुद्यदश्रुकंपितमौलिस्फुटतरस्वनमपहसितं ॥ प्राधान्यं सूचयतस्तदे

वोपपादयति ॥ स्मितं लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥ इषत्कल्लकपोलाभ्यां कटाक्षैरप्यनुत्त्वणैः ॥ अदृश्यदशनो हास्यो मधुरः स्मितमुच्यते इति ॥ हसितं
लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥ वक्रनेत्रकपोलेश्चैदुत्कल्लैरुपलसितः ॥ किंचिल्लसितदंतश्च हास्यो हसितमिष्यते इति ॥ विहसितं लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥
सशब्दमधुरकालगतं वदनरागकृतं ॥ आकुंचिताशिवदनं विदुर्विहसितं बुधा इति ॥ उपहसितं लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥ निकुंचितां सशीर्षश्चित्रदृष्टि
विलोकनः ॥ उत्कल्लनीसिको हास्यानां पदहसितं मत इति ॥ अपहसितं लक्षयति ॥ तदुक्तं ॥ अस्यानजः साश्रुदृष्टिगंकपस्कंधमूर्धजः ॥ शाङ्गं देवेन गदि

तहास्योपहसितादय इति ॥ अतिहसितं लक्षयति ॥

तदुक्तं॥स्थूलकर्णकदुधानोवाय्यपूर्युतेक्षणः॥करोपगूढपार्श्वश्रहास्योतिहसितंमतइति॥पद्मभूर्ब्रह्मालेखनीमितइतउभयोरपिपार्श्वयो
विलोकयन्कुत्रकुत्रनजगामकिंकिंनददर्शश्रवणसीमिलंभितामवतंसीरुतांतांपुनःप्राप्यसन्नतमुखंसन्नतंकपोलविकासप्रतिबंधकवेशव
दाननंयस्यतथा॥सन्नतमुखइतिप्रथमातपाठेनध्याहृतपूर्वक्रियाकर्तृविशेषणसमर्पकमेतत्स्मितंदधावित्यर्थः॥अत्रव्यजकतावकुंदक
वैजात्यान्यद्विरत्यपिस्मितादिपदानिनयंम्यतावकुंदकानिवमंति॥तथातथाविधलेखनीब्रह्मगतहास्यालंबनंनचासौस्वाश्रयश्रुत्यदाहर
णसंमतिः॥सीयंवेस्सवंव्योमगतंश्च्युद्धारेनिर्भिद्येनांगगेनतलदश्यंरदाग्रंव्योमांकुरमुदीक्ष्यतथासंभाव्यविस्मोर्यद्वास्यमुग्रद्युत्यप्रतिव

अत्युद्धतंब्रह्मलाश्रुस्फुटतमस्वनमाश्लिष्टपार्श्वजनमारब्धकरतालमतिहसितं॥स्निग्धंस्मितंयथा॥लेखनीमितइतोविलो
कयन्कुत्रकुत्रनजगामपद्मभूः॥तांपुनःश्रवणसीमिलंभितांप्राप्यसन्नतमुखःस्मितंदधौ॥स्निग्धंहसितंयथा॥व्योमांकुरं
व्योमगतंरदाग्रमुदीक्ष्यतिसीयमुदीक्ष्यविस्मोः॥यदासहास्यकिमुततयोधावद्यापिकेनस्तवकायमानं॥परनिष्ठस्मितंहसितंच
यथा॥हरवृषभमुखेसखेलमायोजयतिसुवर्णसवर्णकांतिपणं॥दृशिभुजगपतेःशिशुःषडास्यःकलयतिकज्जलमंतिकेभवा

दृदृशनयत्तयासतत्पयोधोसीरणवेद्यापीदानीमपिकेनस्तवकायमानंपुंजीभूतफेनरूपतयापरिदृश्यमानंकिम्वित्यर्थः॥एकोत्तैवपरनिष्ठ
मेतद्देहद्वयमुदाहरति॥षडास्यःशिशुःस्वामिकांतिकोहरवृषभमुखेनद्यास्येसुवर्णेत्यादिसुवर्णेनसवर्णासमानवर्णाकांतियस्यतत्पणंभवा
न्याअतिकेसुमसंसखेलंसकौतुकंयथास्यात्तथायोजयत्युपनयति॥भुजगपतेःशेषस्यदृशिकज्जलंकलपत्यत्रापिसखेलमित्यनुषज्जते॥ते
नलक्षणलसितत्वावगमः॥दत्तइत्यर्थः॥अत्रपणंव्यापारेणहसंतंषडास्यंदृष्ट्वाभवान्याःस्मितमभूदजनव्यापारेणहसंतंतंदृष्ट्वावतस्याःस्मि

कस्तुरीद्वारणेनेवस्वनिष्ठउदाहृतोभवतिस्वाश्रयालंबनत्वस्यतल्लक्षणत्वादित्याशयेनतमेवभेदमुदाहरति॥तरुण्योनिशासुतेलस्य
 धियागृहीतैर्मशीजलैर्लिप्तमुखारविंदंगोपंप्रभातेस्खलदश्रुनीरमधीरनादंजह
 सितवयइत्यर्थः॥अत्रबहुवचनात्परनिष्ठता॥मयापआग्रहआरब्धइतितात्पर्यकंपद्योनिरोधइतिपदघटितंवाक्यंपठन्बुधोयोनेरोधउ
 तिजुगुप्सितार्थप्रतिपादकमत्वाशश्रुदित्यादिनिरंतरश्चासभरोच्छ्रुननासापुटेनतटस्येनतेनाप्युपहस्यतइत्यर्थः॥वारवधूर्वेश्यारतो
 त्वावेकैलिवेलायांकंठावलग्नंवल्लभयज्ञसूत्रमुपवीतं॥अत्रचालंबेनोदीपनाश्रयाणांत्रयाणामपिप्रतीतिरिति विशेषंधनयितुंकि

परनिष्ठंविहसितंयथा॥निशासुतेलस्यधियागृहीतैर्मशीजलैर्लिप्तमुखारविंदं॥गोपंप्रभातेस्खलदश्रुनीरमधीरनादंजह
 सुस्तरुण्यः॥परनिष्ठमुपहसितंयथा॥योनिरोधोमयारब्धइतिपद्यंपठन्बुधः॥शश्रुदुत्फुल्लनासेनतटस्येनोपहस्यते॥पर
 निष्ठमुपहसितंयथा॥रतोत्सवेवल्लभयज्ञसूत्रकंठावलग्नंपरिमोचयंतीं॥द्विजांगनादीर्घतरंश्वसंतीतारस्वनंवारवधूर्जहा
 स॥परनिष्ठमतिहसितंयथा॥चोरःकामरिपोर्गृहंनिशिगतःशूलंकपालंहरन्बीजधूर्तफलस्यतंडुलधियानीत्वापुनर्भुक्तवान्॥
 व्यावल्यान्त्रचलन्स्खलन्परिपतन्मुह्यन्निघूर्णन्हसन्नदृष्टधनिमुक्तमोलिकुसुमंस्वर्वेश्ययाहस्यते॥यांविशिनष्टि॥दीर्घतरमिति॥श्व
 संतीहसंतीमिति यावत्परिमोचयंतींकांचिद्विजांगनांब्राह्मणवधूदृष्टेतिशेषस्तारस्वनमुच्चैर्घोषंयथातथाजहासहसतिस्रोत्यर्थः॥स्वर्वेश्यया
 सरोभिर्निशिकामरियोःशिवस्यगृहगतःशूलंकपालंचहरन्भूतफलस्यधतूरस्यबीजंतंडुलधियानीत्वापुनस्त्वर्थेभुक्तवान्॥अतस्वव्यावल्यान्त्रो
 दितःसन्प्रचलन्स्खलन्नुद्धचरणःसन्परिपतन्मुह्यन्निघूर्णन्निचितोभवन्हसन्निलंबहास्यकुर्वन्स्योरोदृष्टधनिनि

र. त.
७६

मुक्तकंठं मुक्तमौलिकुसुमं निपतच्छिरो गुंफितपुष्पं च यथा स्यात्तथा हस्यते हासास्पदी क्रियत इत्यर्थः ॥ अत्र त्वेकत्वाविवक्षया प्राग्बदेव द्रष्टुं नौका
रुषास्तेषां दुत्तरवदेव वापरनिष्ठत्वमवगतं ॥ करुणलस्यति ॥ परिपोषाभग्नावरणविद्वैशिष्ट्यतत्र विनिगमनाविरहाच्छोकावच्छिन्न
भग्नावरणविदोपिकरुणत्वशोकासाधारणकार्यभूतसर्वेन्द्रियकमस्याप्यवकुटंकत्वविनिगमकाभावेनानीयमानमनिवार्यमित्यनेतः क
रणवृत्तेरपि तथात्वमभिधत्ते ॥ अतस्त्वक्केशाद्वाकारोत्रास्वरसूचकः ॥ एतदभिप्रायेण वचादावुत्तरलक्षणो विप्रलंभातिप्रसंगमपसार्य
प्रथमलक्षणप्रविष्टशोकपदमनेतरं व्याख्यातं ॥ एवमेव चोत्तरत्रापि वैकल्पिकपक्षांतरसमुपनासो व्याख्येयः ॥ तं विभजते ॥ अत्र बंधनाद्यु

शोकस्य परिपोषः करुणः ॥ आशाविकुटे देसति सर्वेन्द्रियकमोवा ॥ न च विप्रलंभेति व्याप्तिः ॥ तत्रेष्टाशायाः सत्त्वात् ॥ तद्विकुटे देतुस
विप्रलंभः करुण एव ॥ शोको दुःखं ॥ वर्णोऽस्य कपोतचित्रितः ॥ दैवतं वरुणः ॥ स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च ॥ स्वशापबंधनकेशानि
हे विभावैः स्वनिष्ठः ॥ परेष्टनाशशापबंधनकेशादीनां दर्शनस्मरणे विभावैः परनिष्ठः ॥ स्वनिष्ठो यथा ॥ तव नाशशरः शरासनं तव
देहेन संहैव भस्मसात् ॥ अहमस्मि ततः प्रतीयते तव नास्मीति किमुच्यतामिति ॥ पाधीनां शोकविभावत्वे स्वसमानाश्रयालंबनत्वं स्वनि

ष्ठत्वं स्वअधिकरणलंबनत्वं च परनिष्ठत्वं ॥ बंधनकर्मभूताद्युपधेयानां तथात्वमिति सिद्धं ते तु स्वाश्रयालंबनत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं च परनिष्ठ
त्वं वाच्यं ॥ न चैवं बंधनाद्युपधेयानां तदतिभरतादायोक्तिर्विरुद्धा इति वाच्यं ॥ बध्यमानस्यापि बंधनं विना न करुणविभावत्वमित्यर्थं धननोपेक्षत
योक्तेरेवं सर्वत्र विभावेति रनुसर्तव्या तदुक्तं मंमदभट्टैः ॥ आद्यादशो विभावा इतीत्यभिप्रेत्याह ॥ हेनाशतव वास्तविकत्वत्वं बंधभाकृशरः
शरासनं वा तव देहेन संहैव यौगपत्यायोग्यवकुटंकत्वकार्यः ॥ भस्मसाद्रस्मीभूतमभूत् ॥ अहमस्मि न तु भस्मि भूता ततो भस्मीभावाभावा

नौका

रामः
७६

तव नास्मिन् दीय संबंध भाद्र. भवामीति प्रतीयते आशिष्यते इत एवं विधानिश्च यानंतरं किमुच्यतां मां विहाय कथं परलोक पथिको भूरिति
 किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ वनमालस्यानुयांतं वाष्पवारित्य जंतं मृदिते त्यादि स्नानसरोजमालाकृशं राममालोच्य दिनमपि श्रतन संताप
 केमुत्तमाह ॥ रवीति सौर प्रचंडातपलक्षणं तापमार्तिज्वर मंत मध्ये न्ह इत्यर्थात् प्रसूते प्रकटयति वस्तु तत्त्वं तः पदसमभिव्याहृतताप
 दमेव ज्वररूपकपरमित्यलं क्लिष्टकल्पनया ॥ रजनिरपि च तारके तितारकालक्षणा न्वाष्य विंदून् च ते पुष्पातीत्यर्थः ॥ रोद्रे लक्षयति ॥ प्रागुक्त
 युक्त्या लक्षणांतरमाह ॥ व्याख्याततत्त्वमेतत् ॥ ननु देवतया भेदाध्यवसायात् दीयवर्णे नरसेवणाध्यवसाय इति प्रागुक्तं रुद्रस्य च कर्पूरधव

परनिष्ठो यथा ॥ अनुवनमनुयांतं वाष्पवारित्य जंतं मृदितकमलदामश्याममालोच्य रामं ॥ दिनमपि रविरोचिस्तापमंतः प्रसूते
 रजनिरपि च धत्ते तारकावाष्पविंदून् ॥ परिपूर्णः क्रोधो रोद्रे ॥ सर्वद्रियाणामोद्धृत्य वा ॥ वर्णोत्तरको देवते रुद्रः ॥ यथा ॥ चंडो
 शुः किं न चक्रं भुजगपतिरसौ वर्तते तेवानपाशः कुंताः किं दंति दंतान च गिरिरशनिः किं न शस्त्रैः किं न्यैः ॥ लोवर्णः स्मर्यते तत्कथं
 रोद्रस्य रक्तो वर्ण इति चेत्सत्यं ॥ यादृशं तः करणवृत्तिकाले यो देवताया वर्णो नुभूयते तेन वर्णे नरसस्य वर्णवत्ताध्यवसायते तथा च क्रोधाविष्ट
 स्य रुद्रस्यापि वर्णो रक्तो भवति सकलानुभवसंवादिप्रमाणमूलककल्पनाया अपि प्रामाण्यात् ॥ स्मर्यते च कोपेन चास्यावदनं मषीवर्णमभूत्
 देति क्रोधसमावेशे वदनलोहितं देवताया अपि मषीगुं जेति भाषितेति नानुपपत्तिगंधोपि ॥ चंडो शुः स्मर्यते च किं न्यैर्वरूपया का के दमेव सु
 लभं चक्रमिति निपुमेता यौगम्यते एवमग्रेपि ॥ असौ धराधारो भुजगपतिः शेषः पाशो वानवर्तते दंति दंताः कुंताश्च कुंतायुधानि न गिरिरशनिः
 किं नान्यैरेतद्व्यतिरिक्तैः शस्त्रैः किं न लभं भां मोनन्यसाधारणकर्मन एव भीमवाक्यमिति नोपन्यस्तमिति संप्रदायः दृष्टेति दर्जनस्य दयो धन

र. त.
११

स्वमारणार्थं सम्यगुन्नीकृतो दंडो यत्र तादृशो बाहू प्रकांडो भज रूपावयवो यस्य तादृशः प्रत्यावृत्तेति पुनरुद्दोषः प्रकोप एव प्रलयकालि
काम्नि र्यस्य तादृशः कस्यापि वश्यो धीनो नास्मीत्यर्थः ॥ ननु व्यंग्यस्य कोपस्य प्रकोपपदेन वाच्यकरणे दोषात्कथं रसादाहरणमेतदिति
चेन्निरवधानोक्तिः ॥ रसदोषेऽपि रसानयायादित्युक्तत्वाद्दाहरणताया असत्तेः ॥ तथापि निखिलव्यंजकसमधानमात्रादेव समुल्लसत्यां
व्यंजनायां पुनर्व्यंग्यस्य वाच्यकरणं कापेयकल्पं तदिमं दोषमसहमान उदाहरणं तत्र माह ॥ वयं क्रीडेत्यादिक्रीडाये शरैः क्रीडितुं गच्छामहे
तत्र ये तुरंगा अभ्यास्तेषां टापाः शफास्तेषां पटलीभिः खर्वीकृता लघूकृताः सुगुणा इति यावदुत्तीर्णं धरानगास्तेषां श्रेण्या स्फूर्जिताभिः प्रादुर्भू-
ताभिर्धूलिधोरणाभिः रेणुपंक्तिरूपैस्तमस्तोमैरंधकारपटलैरवलीढं जगत्सामंतसैन्यादिवद्देति ॥ भोगीश्वराणां देर्घ्यममृष्यंतो ये हस्ति-

भीमो हं दुष्टदुर्बोधननिधनसमुद्दं बाहू प्रकांडः प्रत्यावृत्तप्रकोपप्रलयद्वतवहो नास्मिकस्यापि वश्यः ॥ युथावा ॥ क्रीडातुं ग-
तुरंगटापपटलीखर्वीकृतोर्वीधरश्रेणीस्फूर्जितधूलिधोरणितमः स्तोमावलीढं जगत् ॥ बह्वस्य हं करीन्द्रवृद्धचरणव्याभुम्भो
गीश्वरव्यग्रादग्रफणाग्ररत्नरुचिभिर्विद्योतयामो वयं ॥ परिपूर्णउत्साहः ॥ सर्वेन्द्रियाणां प्रहर्षो वावीरः वर्णस्पर्शगौरः देवतंशक्रः ॥

समुदायस्य चरणादीर्घदीर्घा इति यावत् ॥ यत्तु बह्वस्य हं नारिपूणां करीन्द्रा इति आख्यातं ॥ तत्प्रक्रमभंगाद्भोगीश्वरनमनाननुगुणत्वा नायक-
प्रतिनायकयोः संपत्युत्कर्षोपकर्षयोरभिमतमिति प्रतिहं हिमतिकारकत्वाच्चोपेक्ष्य ॥ तैर्व्याभुग्नानां भारभराचम्यीकृत्तानां भोगीश्वराणां
धराधारभूतानां व्यग्राभिश्चलिताभिरुदग्रानामुल्लसन्नानां फणारंत्नानां रुचिभिः पर्वतचूर्णनसंजातविवरनिःसृताभिरिति गूढाभिसंधिः
॥ विद्योतयामः प्रकाशयाम इत्यर्थः ॥ अत्र च कवेरन्यस्वबाबुद्धिस्तथाभावाच्चूर्णिकारुताकृतवद्भवतीति बोध्यं ॥ वीरं लक्षयति ॥ उक्तयुक्त्या लक्षणा-

नौका

॥
विजयति ॥
११

उत्साहवैलक्षण्यकारणवैलक्षण्याधीनमिति तदाह ॥ न मेव विशेषं दर्शयति ॥ एवं बहुतरनिबंधनिरीक्षणादिप्रभवविलक्षणात्साह
परिपोषात्सात्म्यकपांडित्यादिवीराभ्यतिरिच्यतामिति चेदतिरिच्यंत एव ते इति पुनः सप्रपंचमुपपादितप्रायमप्यस्तात् ॥ एतेषामुदा
हरणानां गवादिध्वनिचमभ्युपगच्छद्भिः कथंकारं युद्धादिवीराणां सर्वरक्षानामेव वातेषां तत्तद्वाभिचारिध्नित्वेनाभ्युपेयते ॥ स्यापि प्र
तीतिस्तु समानयोगक्षेमेवेति नायं पंथाः ॥ दशमुखेरावणे संग्रामांगणयुद्धभूमावागते स्थिते सति सोमिनित्रिणा विस्मितं ॥ अद्यैव कृतकृत्या
भविष्याम इति हर्षात् ॥ सुग्रीवेण विचिंतितं ॥ कथमहमेवैनं निहत्य श्रीरामस्यानृणाभविष्यामीति विंता विषयः ॥ हनुमता व्यालोलं रामरा

सचत्रिधा युद्धवीरदानवीरदयावीरभेदात् ॥ इयांस्तु विशेषः ॥ स चोत्साहो युद्धवीरे प्रतापाध्यवसायादिप्रभवः दानवीरे दा
मसामर्थ्यादिप्रभवः दयावीरे आर्द्रतादिप्रभवः ॥ युद्धवीरो यथा ॥ संग्रामांगणमागते दशमुखे सोमिनित्रिणा विस्मितं सुग्रीवेण
विचिंतितं हनुमता व्यालोलमालोकितं ॥ श्रीरामेण परंतु पीनपुलकस्फूर्जत्कपोलश्रिया सांद्रानंदरसालसानिदधिरवाणा
सनेदृष्टयः ॥ दानवीरो यथा ॥ अभ्यागच्छति मे दिरं द्विजकुले खंडाय खंडां बुधिसाराब्धिलवणाय दुग्धजलपिंदुग्धाय च दास्यति ॥

चणयोर्द्वेयोरपि युगपच्चक्षुःसंचारं पथास्यात्तल्लोकितं ॥ श्रीरामेणाज्ञं चेदेनं बंधापातयिष्यामीत्यालोकनाशयः ॥ श्रीरामेण तु बाणासनेदृष्ट
यः परं निदधिरस्यापिताः ॥ कीदृशेन रामेण पीनेत्यादि ॥ उत्साहकां यो गपुष्टिभाक् ॥ तथा पुलकैः स्फूर्जंतो कपोलश्रीर्यस्यतेनेत्यर्थः ॥ किं भूनादृष्ट
यः सांद्रेति निबिडानं दात्मकेन रसेनालसादत्यर्थः ॥ अत्रेदं कवेरुक्तिः सौष्ठवं ॥ यत्पूर्वाद्धे व्यालोलादिपदसमभिव्याहारेण हनुमदादिनिष्ठोपरि
र्ण उत्साहस्तथोत्तरार्द्धे सुपरिपूर्णोसौ प्रतीयते इति स्यापि भावसंकीर्णरसोदाहरणमेतदसोदाहरणस्यापि भावोदाहरणयोर्निर्देशावगतये समुपपन्न

सं ॥ विप्रवपुषे ब्रह्मणा यः ॥

२-त-
१८

यद्वात्राहणकार्यसंसादयितुं वपुःशरीरं यस्य तादृशाय परमपुरुषायेति यावत् ॥ तस्मै रामाय नमोस्तु तस्मै कस्मै दिव्यापगा गंगा इति भियेव
दीनासती यस्यां ध्रिं न जहाति न त्यजति ॥ इति किं ॥ द्विजकुलैर्धि सार्थं मंदिरं निजसदनमभ्यागच्छत्यतिथितां गतसति रामश्च त्वडा यस्य
इसंसादयितुं खंडो बुधिरखंडसमुद्रं तथा लवणा यस्यां अस्मिन्सां गणं वंद्याय दग्धजलधिं दुग्धसागरं दास्यति विप्रसात्करिष्यति तर्हि मम
विरहः प्रियविश्लेषो दुर्वारो प्रतीकारो भवेदिति त्वर्थः ॥ परदूषणकथारसिका अर्वाञ्जस्तुराम विषयकविगतरति भावांगतयेव दानवारः प्र
मायते इति कथं रसोदाहरणमेतदिति ॥ तद्रभसाभिधाने ॥ यतो वांतरवाक्यार्थबोधपूर्वको न श्लोके महावाक्यार्थबोधो विवक्षितः ॥ न हि
न हि पदघटितोत्तरवाक्यार्थबोधस्तर्हि पदार्थबोधं विना भवति ॥ न वा तर्हि पदार्थबोधः पूर्ववाक्यार्थबोधं विनैव भवितुमीष्टे ॥ प्रकारान्तरेण

दुर्वारो विरहो भवेदिति भियादीनेव दिव्यापगा यस्यां ध्रिं न जहाति विप्रवपुषे रामाय तस्मै नमः ॥ दयावीरो यथा ॥ दयावी जं हरेर्न
त्रमं कुरस्तत्र भास्करः ॥ ततः समुत्थिता वेनौ पल्लवौ राम लक्ष्मणौ ॥ गुरुशिक्षादिना तर्हि पदार्थबोधांगीकारे पूर्ववाक्यवैयर्थ्यापत्तेः ॥

अतएव शब्दालोके वाक्यार्थकर्मके कुलकादौ चावांतरवाक्यार्थबोधनियमो महावाक्यार्थबोधसमर्थितः यस्तथापि मिश्रः ॥ तदेवं पूर्वोत्तरवाक्या
र्थबोधयोः पौर्वापर्यं जागरूके प्रधानतया पूर्ववाक्यार्थप्रतीतिदशायामुदाहरणे आनवद्युपाय रूढे याश्चात्यां गभावो किं चित्कर इत्याशयात्
॥ हरेर्विस्मोर्नेत्रदयाया बीजं असाधारणं कारणं ॥ अत्र दयापदशक्यं क्वा विशेषातिरिक्तसंबन्धग्यतया भूतदयावीरोत्साहगमकोरसणादिरू
पव्यापारो दयापदार्थ इत्याशयान्नवमनाख्यो दोषः ॥ तत्र बीजं कुरो भास्करो जायत ततो कुरादेतौ राम लक्ष्मणौ पल्लवावभूतामित्यर्थः ॥ अत्रेदं श
पल्लवारोपानुगुणानुभावानुभावितो गम्यजगद्भिभावितो गम्योत्साहचिंतादिसंचारितो दयावीरोत्साहोऽप्येत्युदाहरणसंगतिरित्यास्तां ताव

नौ ५।

॥ इदं तु मुक्तमदाहरणं ॥

रामः
७८

यथा स्मृत्तरसमीमांसायां॥ हं वारवांगुरोगो प्ररूढसिंहांदिलोप आवेक्ष्य॥ आनर्तितभुषटकः स्वयमपतक्रव्यपिंडद्व॥ नयासौक्ष्म
नवीरइतिसंप्रतं॥ विनिमयेह्यस्मिन् नान्तासंभवात्॥ भयानकं लक्षयति॥ लक्षणांतरमाह॥ विभजते॥ अत्रापि प्राग्बदेवस्वसम्भवे
धिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वास्वनिष्ठत्वमित्याशयेनाह॥ स्वनिष्ठादित्यादिः॥ शिशुवपुर्देवः श्रीरुक्मः गोपीत्यादिगोपांग
नानाक्षीरसंभूतघटीसंबंधिविलुठनफलकसीयव्यापारविषयककथाभिज्ञयोः पित्रोर्नंदयशोदयोः कर्तरिषष्ठीताडनान्विते स्वार्थ
मभिधत्ते ताडनस्य शंकासंभावने तेन ज्वरं प्रकाशयगात्रप्रकंयादिनाभि नौयसायंतमसि प्रसर्पतिसति गृहसमागच्छति॥ तमभिनय

भयस्य परिपोषः॥ सर्वेन्द्रियाणां विशोभोवाभयानकः॥ वर्णोऽस्य श्यामः॥ देवतं यमः॥ स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च॥ अपराधस्त
निष्ठो यथा॥ गोपीक्षीरघटीविलुठनविधिव्यापारवार्ताविदोः पित्रोस्ताडनशंकाया शिशुवपुर्देवः प्रकाशयज्वरं॥ रोमांचरचय
न् शोमुकुलयन्त्यस्य गमुक्तं पयसीकुर्वन्तमसि प्रसर्पति गृहं सायंसमागच्छति॥ परनिष्ठो यथा॥ गंगायाः सलिले निमज्ज
ति जटाजूटे परिभ्राम्यति भ्रश्यत्यसि हुताशने फणिकणाभोगे कचिल्लीयते॥ मेव विशेषणचतुष्टयेनाह॥ रोमांचमिति॥ विवस्त्री

करणसंभूतशीताद्युत्थं रचयन् ज्वरसंभूततया बोधयन् शोमुकुलयन् ज्वरसा सहा वेदनत्वमुद्भवयन्त्यंगमुक्तं पयनिभूतप्रयत्नसाध्यं
कंपं ज्वरसाध्यतया प्रतिपादयन् तेन दनुगुणतयैव सतिसप्रम्यंतं पयन्तं सीकुर्वन्तु संस्थासेना पूरयन्नित्यर्थः॥ स्वयधिकरणविभावालंब
नत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं वा परनिष्ठत्वमित्याशयेनाह॥ परनिष्ठो र्योदित्यादिः॥ बालः कलावशिष्टस्तुषारद्युतिर्हि मांशराहोरास्यमुदी
त्य किं कीदृक्साहसं न कुरुते नानुविशति॥ न साहसमनारुह्यनरो भद्राणि पश्यति॥ साहसे च समारूढे यदि जीवति पश्यतीति शास्त्रादिति

रत-
७९

गंगायाद्युनद्याः सलिले निमज्जति जटाजूटे हरस्येत्यनुषज्यते ॥ स्वमग्रेऽपि ॥ परिभाम्यति ॥ अक्षिहताशने भक्ष्यति स्रवलति फणिक
णाभोगे कचिदतर्गते लीयते तर्भवति कुब्जीभूयशरीरं प्रवेशानुगुणीकृत्य हरस्य कर्णसुषिरं विवरं निर्गतुमुक्तं ठत इत्यर्थः ॥ परकृता
दित्यादिः ॥ दशमुखे दशभिर्मुखैर्नादं कुर्वाणो सति सुरैर्देवैः कं पितं दिङ्नागे ररावता दौ श्रुतिं तं हरे स्सुर्यस्य हयैस्सप्त संख्या कैरपि ॥ अत्र के
चित् ॥ एको भस्वो वहति सप्त नामेति श्रुतेर्बहुवचनानुपपत्तिरिति ॥ तत्रैवमः ॥ एकस्मिन् श्वे सप्त पदरूढि प्रविषादिका सा श्रुतिर्नो श्रुत
त्वमवधारयति ॥ सप्तयुंजंतीति श्रुतेः ॥ परस्परभेदप्रसक्तगतिवैरूप्यपरिहारायैवैकत्वमुक्तीति तमिति ॥ अतएव रथसप्तयः सप्तैति

कुब्जीभूय हरस्य कर्णसुषिरं निर्गतुमुक्तं ठते राहो रास्यमुदीक्ष्य किं न कुरुते बालस्तुषारद्युतिः ॥ विकृतनिनदात्परनिष्ठो य
था ॥ कुर्वाणे दशभिर्मुखैर्दशमुखेनादसुरैः कं पितं दिङ्नागे श्रुतिं तं हरे रपि हयैरुत्सुकमाधावितं ॥ सुग्रीवस्तस्य च्छलज्जल
निधिव्यालोलवीचिभ्रमिभ्रश्वत्से तु विशंकया हनुमतो वक्रैर्दशैः संदधे ॥ सप्तसप्तिपदं विवृण्वते बहवः श्रुत्यर्थदर्शिनः ॥ उत्सुकं

ऊर्ध्वपुच्छं यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथेति स्वभावोक्तिरसमंताद्भावितं सुग्रीवः पुनः समुच्छलतोति सुभ्यस्य जलनिधेर्व्यालोलालावे गवत्तराद्
तियावत् वीचयो लहयो भ्रमय आवर्ताश्रताभिर्भ्रश्यतः सेतो विशंकया सेतुभ्रंशं शंकयेति यावत् हनुमतो वक्रैर्दशैः संदधे योजयामासेत्यर्थः
॥ केचित् तत्र सुग्रीवेणेत्यग्रे च संदधे इत्यत्र योजिते इति पाठं कल्पयित्वा प्रक्रमभंगमुद्दिधीर्षति ॥ तन्न ॥ भावकर्म प्रत्ययकृतस्यास्य तावताप्य
नुद्धारात् ॥ वयंतु वूमः ॥ पूर्वार्द्धे आकस्मिकस्त्रास उत्तरार्धे संभावना पूर्वकं तिङर्थप्रयत्नप्रतिचिकीर्षितं भयमित्यनयोर्विशेषावगतये सम
र्थः प्रक्रमभंगो गौकृतो न दूषणमिति ॥ एतेन सुग्रीवस्येति सुग्रीवेणैव वा तस्याग्रे कर्तव्यकरणतत्तया भेदेन व्यवस्थितस्य वक्रैर्दशैः संस्थित

नौका

लिचपाठस्य कल्पनापि परास्ता ॥

रामः
७९

विशेषणनिरधि प्रायत्वे प्रसक्तस्याप्यर्थत्वदोषस्य तत्त्वाभिप्रायत्वमात्रेण परिहारवत्तथाश्रुतपाठे प्रसक्तस्यास्य तस्मिन्नेव निरुक्ततात्पर्येणा
 हकत्वमात्रेण परिहारेपि सामंजस्य संभवात् ॥ बीभत्सं लक्षयति ॥ लक्षणांतरमाह ॥ विभजते ॥ स्वसमानाधिकरणविभावालं बनत्वं स्वाश्र
 यालं बनत्वं वास्वनिष्ठत्वं स्वव्यधिकरणविभावालं बनत्वं स्वाश्रयान्यालं बनत्वं वापरनिष्ठत्वं प्राग्वदिहापि बोध्यं ॥ भार्गवो बद्धेति स्पष्टी शीला
 नांशम्रुवर्माणां रुधिरसंभूतायाः स्त्रोतस्विन्या नद्याः स्त्रोतसिप्रवाहे भ्रश्यति पतत्युद्गमति मुह्यति ॥ अथेति किंचेत्यर्थः ॥ स्वलति स्वलितं
 धत्ते ॥ कीदृशो भार्गवो रणेति ॥ संग्रामानुगुणक्रोधव्यग्रद्वत्यर्थः ॥ कथं भूते स्त्रोतसि कालीत्यादि ॥ योगिनीविशेषयोः कृतहलेन कौतुकेन पर
 जुगुप्सायाः परिपोषो बीभत्सः ॥ सर्वेन्द्रियाणां संकोचो वा ॥ वर्णोऽस्त्रीलो देवतं महाकालः ॥ स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्चेति ॥ स्वनिष्ठो यथा
 ॥ कालीकुंडलिनी कृतहलमिषः प्रारब्धशूक्तितिन्यचुद्धीचिचलद्विहायसि वलद्विहानीपातसृष्टिः ॥ बद्धस्य हविषसपक्षरु
 धिरस्त्रोतस्विनी स्त्रोतसिभ्रश्यत्युद्गमति स्वलत्यथरणक्रोधाकुलो भार्गवः ॥ परनिष्ठो यथा ॥ कुत्रे कुंभोद्वर्णे विरचयतनुतं चाम
 रं व्यालपुच्छैर्मालां मुंडैः प्रचंडैः सृजं गजजघनैर्मंडपं योजयस्व ॥ ७ ॥ स्वरं प्रारब्धाया शूक्तितिर्निष्ठीवनशब्दानुकरणमेतत्संफू
 लतीतिकाचित्कः पाठो युक्ततरस्तयान्यंच लोपादी च यस्ता सुचलद्विहायोगगनतारास्ता त्वन्याद्यत्र तादृशि ॥ पुनः कीदृशो तस्मिन् ॥ व
 लदिति ॥ वलतीनां शिलीनां निपातः परिपतनंतद्वा जीत्यर्थः ॥ कुंडलिन्याः प्रेतमुख्यायास्तनयेत्यादि ॥ तनयस्य पुत्रस्य यः परिणयो
 विवाहस्तदीयप्रारंभाज्जन्यस्य तादृशः प्रेतस्यादिप्रेतेषु च्छाजरठाया अंगनाः स्त्रियस्तासां प्रायेणैवं विधेकार्ये परं धीणां प्रगल्भते
 ति दृष्टत्वादेगनाग्रहणं इत्येवं - विधआलापउहोषोवभूवजातः ॥ इतीति किं ॥ कुंभोद्वर्णे विस्तृतत्वाच्च भ्रं विरचय ॥ लग्नकालसोनि
 प्यायस्य स्यैव शीघ्रं यद्यत्कार्यं निमीणेनैपुण्यतेन तेनैव तत्कार्यं कर्तव्यं न तु प्रतिनियतं केनचित्किंचिदितित्वराविशेषसूचकार्येणो

॥ व्यालपुच्छैः ॥ संग्रामानुगुणक्रोधव्यग्रद्वत्यर्थः ॥ तनयस्य पुत्रस्य यः परिणयो

यद्यपि भेद्यलिंगः श्रुते व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोरिति कोशद्व्यालशब्दः श्वापदसामान्यवाची तथापि प्रकृते कुंभींद्रकर्णैरिति विशेष-
समभिव्याहारादश्वरूपविशेषपरोदृष्ट्यः॥ कुचित्तु वाजिपुङ्गेरित्येव पाठः॥ चामरतनुतं॥ हिकर्तृकस्योभयतश्चमरोद्गननस्यैकपदार्थ-
त्वावगतयेद्विवचनांतक्रियापदसमभिव्याहारेणैकवचनांतकर्मषदं॥ प्रचंडैरुग्रदर्शनेर्मंडैर्मालासूत्रजजजयनैरुच्चैस्तरत्वाच्चडपंसंस्थान-
विशेषं योजयस्व॥ अंत्रेनीराजनायाविधिं वपुर्वोदे श्यकक्रियाविशेषात्मकलोकाचारं कलयेतीत्यर्थः॥ अत्ररसाश्रयोदृष्टापरुषाक्षेप्यइत्य-
ग्रेयस्कीभविष्यति॥ अदुतंलसयति॥ लसणांतरमाह॥ तंविभजते॥ स्वसमानाधिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वास्वनिष्ठत्वं॥ स्वय-

अंत्रेनीराजनायाः कलयविधिमिति प्रेतवृद्धांगनाजामालापः कुंडलिन्यास्तनयपरिणयारंभजन्मावभूव॥ विस्मयस्यसम्यक्सम-
हिरदुतः॥ सर्वेद्रियाणां तादस्थवा॥ वर्णोस्यपीतोदेवतब्रह्मा॥ सचस्वनिष्ठः परनिष्ठश्च॥ स्वनिष्ठोयथा॥ लीलानिबद्धपाथोधि-
हेलाहेतदृशाननः॥ सरामः सीतयास्त्रिष्टमात्मानं बद्धमन्यता॥ परनिष्ठोयथा॥ त्यक्ताजीर्णदुकूलबद्धसुमतीबद्धोवुधिर्विदुवद्वा-
णग्रेणजरत्नयोतकद्वय्यापादितोरावणः॥

धिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वापरनिष्ठत्वमिति बहुधाक्तमेवात्रापि
वाध्यं॥ सरामः सीतयास्त्रिष्टमात्मानं बद्धमन्यतसकः॥ योलीलानिबद्धपाथोधिः पुनः सकः॥ योहेलाहेतदृशाननः॥ पूर्वाद्द्वितीयांतपाठेन
सप्रसिद्धो रामोलीलानिबद्धपाथोधिर्बहिर्लोहेतदृशाननमपि चात्मानं सीतयास्त्रिष्टमं बद्धमन्यतेति विधिविशेषणभूतसीतत्यादेरुद्देश्य-
त्वावच्छेदकतया पूर्वाद्धातुविशेषणद्वयं योजनीयंतथाच यथासीताश्लेषेण विस्मितो भूतथानकेनापीति भावः पाठद्वयेपि पर्यवस्यति॥ अत्र
रपुनंदनस्य चरितं शुक्ताकोवाजनो नरोमाचति॥ रोम्णामंचनं रोमांचः सोऽस्यास्तीति यद्द्वारोमाण्यचतीति किंचाचतीत्यंचोरोम्णामंचइति रोमांच-

शब्दनिष्पत्तावाचारकिपिरोमांचतीतिरूपनिष्पत्तेः संजातपुलकोनभवतीत्यर्थः॥ एवं किंतदाहृत्यक्तेति॥ जीर्णदुकूलवन्ममताना
लिमितत्वाद्दसुमतीत्यक्तांबुधिर्विदुवदनायासबंधनाद्दुःकृतसेतुः बाणाग्रेण जरत्कपोतकद्वदुर्वलत्ताद्रावणाव्यापादितः काष्ण
परिमितसंपच्छालिन्यपिलंकामुद्रेवाल्यत्वाभिमानाद्दिभौषणायविभीषणमाश्वसयितुंसहसाप्रथमदर्शनएवहस्तेर्पिताननुप्रति
ज्ञामात्रमित्यादीत्यर्थः॥ अद्भुताएवादुतरसाभिज्यंजकाएव॥ एषकोलावतारोवराहतनुर्हरिः सतांसाधूनांहितायभूयात्॥ कएषः भूय
हारप्रसंगेसिंधोर्मज्जनाज्जातंक्लेशपास्ययस्यदशनप्रातेदंताग्रेस्थितायाभुवः॥ अत्रताराकर्तृकहारसदृशाचारानुगुण्यस्थिताबोधयि

लंकाकापिविभीषणायसहसाभुद्रेवहस्तेर्पिताश्रुत्वैवंरघुनंदनस्यचरितंकोवानरोमांचति॥ अत्युक्तिभ्रमोक्तिचित्रोक्तिविरो
धाभासप्रभृतयोद्भुताएव॥ अत्युक्तियेथा॥ भूयादेषसतांहितायभगवान्कोलावतारोहरिः सिंधोःक्लेशमपास्ययस्यदशनप्राते
स्थितायाभुवः॥ ताराहारतेवारिदस्तिलकतिस्वर्वाहिनीमाल्यतिक्रीडादर्पणतिसपापतिरहर्देवश्रुताटकति॥ यथावा॥ दिव्य
हरैर्मुखकुहरेविस्तीर्णपणतिव्यामाचूर्णतिचंद्रः क्रमुकतिकनकगिरिः खदिरसारतिखरांशुः॥ तुंक्लेशमपास्यस्थितायादत्युक्तं॥ अ

न्यथास्थित्वापास्तक्लेशायादित्येवावश्यतः॥ तेनभगवत्संश्रयणमात्रस्यसकलक्लेशापासनफलोपधायकत्वरूपेकार्यकारणव्यतिक्रमस्यव्यंग्यभग
वत्यदंसाहाय्यमाचरतीतिबोध्यं॥ तारानसत्रमालाहारस्यज्वलमणिहारवदाचरतिवारिदोमेघस्तिलकतितिलकरूपोभवतिस्वर्वाहिनीगंगा
त्यतिसकलतामुष्णमालारूपाभवतिसपापतिश्रंद्रः क्रीडादर्पणतिलालामुकरायतेः हर्देवः सूर्यस्ताटकतिसर्णवर्णत्वादित्यर्थः॥ अत्युच्चैरुद्धरणाभिप्रा
यमद्भुतातथ्यवर्णनमिदं तत्ररतिभावांगतायामपरितुष्यन्नाविष्णुः प्रथिवीपतिरित्यनुसारेणदोषत्यवहारोचितप्रसंगात्परस्परंविष्णुप्रथिव्योरनुरागा

नुरागंभूषणवित्यासंदर्शयितुमुदाहरणतर
माह॥

र. त.
८१

दिव्यहरेः कोलावनारस्यविस्मोर्मुखकहरेमुखरंध्रेव्योमपर्णतिनागवल्लीदलीयत्यल्पपरिमाणवत्तयाप्रतीयमानत्वाच्चंद्रशूर्णतिचूर्णस्था
नाभिविक्तंभवतिपर्णेकदेशंगुष्ठसंपटितचूर्णसंस्थानतुल्यार्धपरिमाणवत्तयाप्रकाशमानत्वात्॥कनकगिरिःक्रमकतिघोंटायेतेतत्तु
ल्यपरिमाणताध्यवसायात्वरंगशुःसूर्यःसदिरसारतिमुखांतर्गतजगद्रंजकत्वादित्यर्थः॥हेरंबस्यगणयतेःदंतेतिदंतस्यशिखरमिवशि
खरमग्रभागस्तस्य॥एतेनदंतस्यपर्वतसारताप्रकाशिता॥अतएवदंतएवशिखरमितिआख्याशिखरसारताप्रत्यायिकायुपेक्षिता॥व्या
पारउत्कीर्णनानकूलस्तत्रयोलीलारसःश्रीत्यतिशयःसपुनातुमनोमोचरीभूयपवित्रीकरोतु॥कथंभूतस्यहेरंबस्यपेकेति॥पंकेशुष्यत्समुद्र

भमोक्तिर्यथा॥तीव्रेस्तिम्गरुचःकरैःपरिवितांसेत्तुंकपोलस्थलीं नीराणांनिकरंकरेणहरतानुकीकृतेवारिधौ॥मेनाकंसमु
दीक्ष्यपंकयतितंशालूकशंकाजुषोहेरंबस्यपुनातुदंतशिखरव्यापारलीलारसः॥यथावा॥अंतःक्रोधाग्निजाग्रत्कपटनरहरि
स्फारविश्यासवातव्याधूतावारिवाहाःकलधरणिभूतःसानुषुप्रसवलंतः॥कदमेपतितंमेनाकंमेनाकनामकंहिमालयतनय

मुदीक्ष्यशालूकेति॥शालूकंकंदविशेषस्तस्यशंकासंशयस्तंजुषतेधत्तेतस्येत्यर्थः॥कस्मिन्नातितीव्रैरतिशयेनोसैस्तिम्गरुचःखरांशोःकरैः
किरणैःपरिवितांसंबद्धातप्राप्तियामुक्तपोलस्थलीगंडस्थलींसेत्तुं नीराणांनिकरंहरताकरेणशुडादंडेननीरधौसमुद्रेतुकीकृतेशुफी
कृतेसतीत्यर्थः॥एकत्रैवविषयेकर्तृभेदेनानानाधर्मोपरूपांभ्रातिविह्वितिविशेषायादाहरति॥मनःसंस्थितक्रोधरूपेणाग्निनाजाग्र
तःप्रादुर्भूतायेकपटनरहरेर्धत्तवनारस्यनृसिंहस्यस्फाराबद्धलीभूतानिश्वासवातासैर्वाधूताःसिद्धाःकलधरणिभूतःकुलाचलस्यसानु
षुशिखरेषुप्रसवलंतोवारिवाहामेषादिद्रागैर्दिग्गजेर्नीराबद्धाहस्तिभ्रात्यावनहरिणकुलैःशहलानानडशदाहलचहरित्पणाह्यस्थलीना

नौका

रामः
८१

शंकया किराते भिल्लैरुत्साभिभूतैरितियावच्छायाभ्रात्यास्वर्वधूमिरशरोगणैः शितिवसनधियासमुपास्यमानरुतिवसोबुद्ध्यावीक्षिताः ॥
 तेषां तेषां प्रबलाभिलाषस्येव प्रबलहेषस्यापि संस्कारोद्धोषकत्वात्तत्तदभिलाषादिस्तत्तदारोपेहेतुरिति हृदयं ॥ गिरिस्तत्त्वेनाध्यवसितं
 कुचमंडलं मोक्तिकावलितत्वेनाध्यवसितां स्वेदविंदुरचनां वमत्युद्गिरति ॥ अलिहयंतत्त्वेनाध्यवसितं लोचनयुगलं स्यावरं निश्चेष्टं ॥ शर-
 तुहिनदीधितिरुद्गटप्रकाशतत्त्वेनाध्यवसितं मुखं व्यजनमारुतं मध्ये मध्ये स्तभनात्तत्त्वेनाध्यवसितं श्वासं वांकुतिसंधत्ते ॥ मान्मथं काम-
 स्यधनुस्तत्त्वेनाध्यवसितं भुक्तियुगं स्वपिति ताटस्थं भजते ॥ अंधंतमोऽतिनैत्यात्तत्त्वेनाध्यवसितः केशपाशः शिथिलबंधगलितबंधनं

दिङ्मगैर्नागबुद्ध्यावनहरिणकुलैः शंकया शाद्वलानां क्वायाभ्रात्या किरातैः शितिवसनधियावीक्षिताः स्वर्वधूभिः ॥ चित्रोक्ति-
 र्यथा ॥ गिरिर्वमतिमोक्तिकावलिमलिहयं स्यावरं शरतुहिनदीधितिर्व्यजनमारुतं वांकुति ॥ धनुः स्वपितिमान्मथं शिथिल-
 बंधमंधंतमोनमोनसिजायने किमपि कौतुकं तन्वते ॥ लाक्षणिकमखिलं चित्रोक्तिरेव ॥ भवतीति किमपि स्वस्वानुभवे कवेयं

कौतुकं च मत्कारंतन्वते ते ते मनसि जायने मनसाधारणकलापात्रत्वादित्यर्थः ॥ सारोपलक्षणापि चित्रोक्त्यंतर्गतैव नातिरिक्तेत्या-
 ह ॥ सारोपसाध्यवसानभेदभिन्नलक्षणासंबन्धिपट्टघटितवाक्यसामान्यमित्यर्थः ॥ यथा मम ॥ कुचकुनकगिरिप्रांतः स्वेदांभो मोक्तिका-
 क्रान्तः ॥ तव निधुवनपांडित्येपिशुनयितुमयं विपर्ययो जातः ॥ यथा वाममेव ॥ अपि नीलांशुकं तैनिर्मलदंतांशुके सगर्कोणे ॥ लोलाशि-
 भंगशालिनिकांते वासंतिकासिकस्यापि ॥ प्रागन्वयाननुगुणते वात्र सामान्यधर्मप्रयोगोऽप्युपमितसमासबाधकोऽस्तीति पूर्वस्माद्विशेषः ॥ ए-
 वमुपमितसमासे न्वयसामंजस्येयुक्तलक्षणादृश्यते ॥ यथा मम ॥ वलिनिःश्रेणिस्तनयुगचक्रैरामालिशैवाले ॥ नयनयुगलारविंदे कामिनिसरसी-

वममोक्तिरिह ॥

हेमुकुंदतवकोप्यसौसर्वलोकप्रसिद्धप्रभावो नंदकः स्वङ्गः कंससंपदोऽनंदकोनाशक इति शब्दकृत्वा त्रतीयमानविरोधसमाधानशिरस्को
विरोधाभासः॥ अत्र निंदक इति पाठकल्पना कुकल्पनैवेति प्रतिभाति॥ वास्तविकस्यैवापाततोऽपि विरोधस्फुरणस्याभावेनानुदाहरणत्वप्रस
गात्॥ हेमुकुंदत्वं कुंडलीकणभूषणभागसिसामीप्यं भजसेकालियंकालियनामानं कुंडलिनंकृतः किमुद्दिश्य दूरतो नयस्य पसारयसितदि
त्येवं रूपजिज्ञासाविषयरूपं प्रयोजनं निवेदय कथयेत्यर्थः॥ कुंडलिसामान्या पाकरणसमुद्देश्यकेनामुना व्यापारेण कुंडलिसामान्या
पाकरणस्य तव सामीप्येऽसंभवादिति विरोधाव्यालसामान्या पाकरणसंभवादाभासरूप इति॥ परंतु ह्योरप्या नंदरूपं तति प्रागुक्तं त
त्रानंदमयशृंगारादि प्रधानकाव्यनाट्ययोः सहृदयानां प्रवृत्ति संभवेऽपि दुःस्वमय करुणादि प्रधानयोस्तयोः कथं तेषां प्रवृत्तिरिति विशेषतः

विरोधाभासो यथा॥ कोप्यसौ तव मुकुंदनंदकोऽनंदको भवति कंससंपदः॥ कुंडलीत्वमसि कालियंकृतो दूरतो नयसितन्निवे
दय॥ नाट्ये च सर्वैरसा आनंदरूपा भद्रुतारव्याः परनिष्ठा एव॥ शंका मपाकरोति॥ चकारः काव्यसमुच्चायकः॥ यद्यपि प्राग्वद्दूयोरि

तिवक्तुं युक्तं॥ अन्यथा काव्ये चेत्येवं किं न कृतमिति नियोगप्रसंगात् तथापि नाट्यरसे विशेषं वक्तुं मित्यमभिहितं॥ सर्वैरसा अनुपदं निरूपि
ता अष्टवपि॥ आनंदरूपाः काव्यद्वानंदरूपा एव॥ वैशेषिकाणां पदपक्षकानुमानद्वयपरस्परदृष्टान्तादौ तिकभावोऽपि सुसिद्ध एव॥ उभ
यत्र तथा विप्रतिपन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि न काचिदुक्तं नैव ना॥ अत्र क्वचित्सुस्तके नाट्ये वेति पाठः स तु क्रजुरेव॥ इदं चार्थकवशब्दस्यापि म
हाकविनिबद्धत्वात्॥ काव्यात्मन उपमेषस्य प्रस्तुतत्वादेव लाभाच्च॥ एतेन सकलरसाभिव्यंजकतया काव्यमेवोत्पन्नमिति तदेव प्रस्तुतमुप
मेयं युज्यते न नाट्यमिति प्रजल्पन्समाहित इति पुनरप्यारम्भानं॥ परनिष्ठा एवेत्यस्य तथा पाठे विरुद्धमतिकारकत्वापत्तेः॥ रसाधिक्यस्योल्ब

नाद्वेषांतरसोनास्तीत्यत्रापि ग्रंथकृन्निर्भरेसाधकाभावाच्चेत्यनुपदंयतीभविष्यति॥नतुलोकस्वप्नादाविवकेचनदुःखरूपाभयात्यवधार
 णार्थः॥तच्चविततीकृतमधस्तात्॥अद्वुतास्याःविस्मयाव्यभिचारिणः॥परनिष्ठास्वनदातिरिक्तसामाजिकगताएवएवकारेणकाये
 तुक्विषसहृदयेषपिवर्ततइतिसूचितं॥नटस्यानुकारित्वनियमात्॥कवेःसहृदयांतःपातिलावश्यंभावादितिहृदयं॥नाट्यभिनेवक्त
 व्यशांतरसप्रतिहंढितयामायासंयवस्थापयितुंभूमिकामारचयति॥उपादेयनामतिहंयतामतिश्रैत्यर्थः॥प्रतिभातीति॥वक्तुंयुज्यत
 इत्यर्थः॥अमंगलप्रायस्यनिर्वेदस्यसर्वव्यभिचारिप्राथम्यसमाक्षिप्तवक्ष्यमाणोद्देशपाठेदृढीकृतमुनितातात्यर्थकःशांतरसस्तन्मता
 नुसारिभिःसंगीतरत्नाकरादौव्यवस्थापितः॥पूर्वपूर्वाचार्यानुभवसंवाद्यनुभवस्यशरणाकरणीयत्वात्॥मायासस्तुनतथानुभवसि
 चित्तवृत्तिर्हेधाप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च॥निवृत्तौयथाशांतरसस्तथाप्रवृत्तौमायासइतिप्रतिभाति॥एकत्ररसोत्यन्तिरपरत्रनेति
 वक्तुमशक्यत्वात्॥नचसरतिरेव॥तर्हि सकस्यास्तुव्यभिचारो॥नशृंगारस्य॥तद्देरिणोवीभत्सस्यापितत्रसत्वात्॥हः॥वक्ष्यमा
 णमायासोदाहरणेनुदेवादिविषयकत्वादतिभांवएवनरसइतिमुनिवचोगौरवाद्वाच्यमित्यभिप्रेत्यप्रतिभातीत्युक्तं॥तथाचयुक्तिसाम्यादा
 धुनिकानुभवस्यविनिर्गतुमशक्यत्वाद्दूयोरधिक्येप्रसक्तंविभरततात्पर्यानुसारिभिःप्राचीनैःसर्वसंवाद्यनुभवायातःशांतःस्वीकृतो नमा
 यासः॥स्वातंत्र्यालंबनेबहुपक्षवापनेरितिभावः॥व्यभिचारिण्यारत्येवोपपन्नोकिमतिरिक्तसकल्यनेनेत्याशंकते॥रसांतरकल्पनाविना
 व्यभिचारितापिनसंभवतिरेसंयंजकत्वस्यतद्दृढकत्वादित्याशयेनान्तरयति॥कृपय्यभिचारित्वमपाकरोति॥तत्रहेतुमाह॥नचविरुद्ध
 योर्द्वयोरेकस्मिन्संस्थितिः॥तथाचवीभत्ससंचारिनप्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिस्यलेशृंगारस्यानास्वाद्यतयानतत्रशृंगारव्यभिचारि

कतिभावेः॥
 कतिभावेः॥

र.त.
५२

हेमुकुन्दतवकोप्यसौ सर्वलोकप्रसिद्धप्रभावो नन्दकः स्वप्नः कंससंपदोऽनन्दको नाशक इति शब्दकृत्वा तृतीयमानविरोधसमाधानशिरस्वो
विरोधाभासः॥ अत्र निन्दक इति पाठकल्पना कुकल्पमनैवेति प्रतिभाति॥ वास्तविकस्यैवापाततोपि विरोधस्फुरणस्याभावेनानुदाहरणत्वप्रसं
गात्॥ हेमुकुन्दत्वं कुण्डलीकणभूषणभागसिसामीप्यं भजसे कालियं कालियनामानं कुण्डलिनं कुतः किमुद्दिश्य दूरतो नयस्य पसारयसितदि
त्येवं रूपजिज्ञासाविषयरूपं प्रयोजनं निवेदय कथयेत्यर्थः॥ कुण्डलिसामान्यापाकरणसमुद्देश्यकेनामुना व्यापारेण कुण्डलिसामान्या
पाकरणस्य तव सामीप्येऽसंभवादिति विरोधात् सामान्यापाकरणसंभवादाभासरूप इति॥ परंतु ह्योरप्यां नन्दरूपं तति प्रागुक्तं त
त्रानन्दमयं गारादिप्रधानकाव्यनाट्ययोः सहृदयानां प्रवृत्ति संभवेऽपि दुःस्वमयकरुणादि प्रधानयोस्तयोः कथं तेषां प्रवृत्तिरिति विशेषतः
विरोधाभासो यथा॥ कोप्यसौ तव मुकुन्दनन्दकोऽनन्दको भवति कंससंपदः॥ कुण्डली त्वमसि कालियं कुतो दूरतो नयसितन्निवे
दय॥ नाट्ये च सर्वैरसाभानन्दरूपा अद्भुताख्याः परनिष्ठा एव॥ शंका मपाकरोति॥ चकारः काव्यसमुच्चायकः॥ यद्यपि प्राग्बहुयोऽपि
तिवक्तुं युतं॥ अन्यथा काव्ये चेत्येव किं न कृतमिति नियोगप्रसंगात् तथापि नाट्यरसे विशेषं वक्तुमिच्छामि॥ स वै रसा अनुपदं निरूपि
ता अष्टवपि॥ आनन्दरूपाः काव्यद्वानन्दरूपा एव॥ वैशेषिकाणां पदपक्षकानुमानद्वयपरस्परदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽपि सुसिद्ध एव॥ उभ
यत्र तथा विप्रतिपन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि न काचिदुक्तं न विना॥ अत्र कचित्सुस्तके नाट्ये वेति पाठः स तु क्रजुरेव॥ इदं चार्थकवशब्दस्यापि म
हाकविनिबद्धत्वात्॥ काव्यात्मन उपमेयस्य प्रस्तुतेत्वादेव लाभाच्च॥ एतेन सकलरसाभिव्यञ्जकतया काव्यमेवोत्तममिति तदेव प्रस्तुतमुप
मेयं युज्यते न नाट्यमिति प्रजल्पन्समाहित इति पुनरप्यारम्भानं॥ परनिष्ठारवेत्यस्य तथा पाठे विरुद्धमतिकारकत्वापत्तेः॥ रसाधिक्यस्योत्प

नौका

नौका
प्रयोजकत्वात्॥
रामः
५२

नाह्ये शान्तरसो नास्तीत्यत्रापि ग्रंथकृन्निर्भरे साधकाभावाच्चेत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति॥ न तु लोकस्वप्नादखिव केचन दुःखरूपा अपात्यवधार
णार्थः॥ तच्च वित्तौ कृतमथस्तात्॥ अदुतास्याः विस्मया व्यभिचारिणः॥ परनिष्ठा एव न द्यतिरिक्तसामाजिकगता एव एवकारेण काये
तु क्विषसहृदयेष्वपि वर्तत इति सूचितं॥ न दस्यानुकारित्वनियमात्॥ कवेः सहृदयांतः पातित्वावश्यं भावादिति हृदयं॥ नाह्यभिन्नवक्त
व्यशान्तरसप्रतिहं हितया मायारसं व्यवस्थापयितुं भूमिकामारचयति॥ उपादेयतामतिर्हं यतामतिश्चेत्यर्थः॥ प्रतिभातीति॥ वक्तुं युज्यत
इत्यर्थः॥ अमंगलप्रायस्य निर्वेदस्य सर्वव्यभिचारिप्राथम्यसमाप्तिप्रवक्ष्यमाणो देशपाठदृढीकृतमुनितातात्यर्थकः शान्तरसस्तन्मता
नुसारिभिः संगीतरत्नाकरादौ व्यवस्थापितः॥ पूर्वपूर्वाचार्यानुभवसंवाद्यनुभवस्य शरणा करणीयत्वात्॥ मायारसस्तु न तथानुभवसि

चित्तवृत्तिर्हेधाप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च॥ निवृत्तौ यथा शान्तरसस्तथा प्रवृत्तौ मायारस इति प्रतिभाति॥ एकत्र रसोत्पत्तिरपरत्र नेति
वक्तुमशक्यत्वात्॥ न च सरतिरेव॥ तर्हि सकस्यास्तु व्यभिचारी॥ न शृंगारस्य॥ तद्देहिणा वीभत्सस्यापि तत्र सत्त्वात्॥ दुः॥ वक्ष्यमा

णमायारसोदाहरणे तु देवादिविषयकत्वादतिर्भाव एव न रस इति मुनिवचो गौरवाद्वाच्यमित्यभिप्रेत्य प्रतिभातीत्युक्तं॥ तथा च युक्ति साम्यादा
धुनिकानुभवस्य विनिर्गन्तुमशक्यत्वाद्दुष्टोराधिक्ये प्रसक्तं पि भरततात्पर्यानुसारिभिः प्राचीनैः सर्वसंवाद्यनुभवायातः शान्तः स्वीकृतो न मा
यारसः॥ स्वातंत्र्यालंबने बहुपक्षवापने रिति भावः॥ व्यभिचारिण्यारत्येवोपपन्नो किमतिरिक्त रसकल्पनेनेत्याशंकते॥ रसान्तरकल्पनां विना
व्यभिचारितापिन संभवति रसव्यंजकत्वं तद्वदकत्वादित्याशयेनोत्तरयति॥ कृप्रव्यभिचारित्वमपाकरोति॥ तत्र हेतुमाह॥ न च विरुद्ध
योर्द्वयोरेकस्मिन् संस्थितिः॥ तथा च वीभत्ससंचारित प्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिस्य तेशृंगारस्यानसायनयानतत्र शृंगारव्यभिचारि

प्रतिभातिः॥
कारिः संभवति॥

र.त.
८३

अतएवस्वविरोधितावर्द्धेदकबीभत्ससामानाधिकरण्यतुल्यशृंगारसामानाधिकरण्यादेव॥एवमग्रेपि॥अभिचारिन्यायेनभुज्यमान
रत्यादीनामेवमायारसत्वेरसन्यायेनभुज्यमानानांतुतेषांशृंगारादित्त्वं॥अतएवमायारसइतिरससामान्याभिधाविशेषाभिधाशृंगारे
त्यादीत्याशंकते॥वाच्यमितिशेषः॥तथाचोक्तस्थलेबीभत्सस्यास्वाद्यत्वेतत्संचारिणीजुगुप्सैवशृंगारादेरास्वाद्यत्वेतत्संचारीरत्यादिरेव
प्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनाभिन्यक्तिगतार्थयतीतिभावः॥स्यापितयानुभूयमानप्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनायाविद्युदुद्योतप्रायतनद्रस

अतएवनबीभत्सस्यापि॥नहास्यस्य॥तद्वैरिणःकरुणस्यापितन्नसत्त्वात्॥अतएवनकरुणस्यापि॥नरौद्रस्य॥तद्वैरि
णोद्रुतस्यापितन्नसत्त्वात्॥अतएवनाद्रुतस्यापि॥नवीरस्य॥तद्वैरिणोभयानकस्यापितन्नसत्त्वात्॥अतएवनभयानकस्या
पिनोपिशंतस्यतद्विरोधित्वात्॥नचसामान्यएवरसस्तद्विशेषादतरेभवंतीति॥शांतरसस्यतर्हिस्वाभावत्वापत्तेः॥किंतु
विकृतएव॥रतिहासशोकक्रोधात्साहभयजुगुप्साविस्मयास्तत्रोत्पद्यंतेविलीयंतेच॥तेनतत्रतैव्यभिचारिआधाइति॥ल
क्षणचप्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनामायारसइति॥मिथ्याज्ञानमस्यस्यापिभावः॥

स्यापिभिरन्यथासिद्धौजगद्विषयहेयताबुद्धि
वासनायास्तथाविधयाअपितथाविधेनहर्षोदिनान्यथासिद्धिःस्यात्तदिदमुक्तमेकत्ररसोत्पत्तिरपरत्रनेतिवक्तुमशक्यत्वादिति॥त
थाचशांतस्यरसविशेषतासर्वाभिमतविलीयेतेत्युत्तरयति॥तस्यान्मायारसोधिकएवरत्यादयस्तस्यव्यभिचारिणइत्युपसंहरति॥किं
तएव॥अतिरिक्तोविलक्षणएवरसइत्यर्थः॥विद्युतइवेतिपाठेननुमायारसस्यलेरत्यादिप्रतीतेःकागतिरतआहेतिकितित्यवतार
णीयं॥तेनोत्पादविलयाभ्यांविद्युत्प्रायत्वेन॥तलक्षयति॥प्रबुद्धाफलिता॥मिथ्याज्ञानमित्यस्यमिथ्याज्ञानवासनेत्यर्थान्नलक्षणवाक्ये

नोका

नवविंशः॥
रामः
८३

लाटीलाटदेशस्त्रीतस्याहगेवांभोरुहं गंधवहप्रेरितत्वात्तस्यरभसोवेगश्चांचल्यमितियावत्तस्यकर्त्रीफलपुष्पसमूहेरीदृशीवाटीवारिका
तिष्ठतिकापिकांतामनोविश्रामहेतुः सरोजसारंगादिप्रतिपत्तेरीदृशीवापिकातिष्ठतितल्यपर्यंकश्चंद्रानुकल्पकामिनीप्रकटयतीति
योज्यंनेर्मल्यमार्दवादिसंपत्तेरेतेनोपभोगश्चधनसंपत्तिकारकादृष्टरूपोदीपनविभावउक्तः॥कामिनीकामनीतिकामक्रीडांमिश्रः परस्य
रंप्रकटयति॥एतावताषडिंद्रियजन्यनिर्दलक्षणः शृंगाररूपोव्यभिचारीसूचितः॥कामानुरूपंमनोभिलषितंरूपमाकृत्यादिकामि
नीप्रकटयतीत्यन्वयः॥एतेनकामिन्याद्यात्मबुद्धिरूपमिथ्याज्ञानवासनायाआलंबनविभावोदर्शितः॥अथोपादेयतामतिरूपमनु

विभावाः सांसारिकभोगार्जकधर्माधर्माः॥अनुभावाः पुत्रफलत्रयिजयसाध्याज्यादयः॥यथा॥चाटीलाटीदृगंभोरुहरभ
सकरीवापिकाकापिकांतातल्यंचंद्रानुकल्पंप्रकटयतिमिश्रः कामिनीकामनीतिं॥रूपकाप्रादुरूपंमणिमयभवनंबंधु
रंबंधुरगोलोकेलोकेशकस्यत्वमसिनभवनेसर्वदासर्वदात्ता॥आवंद्रीयतिमणिमयभवनंबंधुरमुन्नतानतंसर्वदत्तुंसेवनीय

मितियावत्॥कृतमस्तीतिशेषः॥एतेनधनसंपत्तिरुक्ता॥बंधुरगोबंधुजनप्रीतिः स्वयंसंपादितास्तीतिशेषः॥एतेनाभिजनसंपत्तिरु
क्ता॥हेलोकेशत्वंकस्यपुंसोलोकेसर्वदाभवनेसर्वदातानास्यपितुत्रैलोक्यविद्यमानानांसर्वेषामेवपुंसांयथाकालयनायासेनेवसर्वदा
सीत्यर्थः॥अत्रयथाक्तविभावादिसंयोगादभिव्यज्यमानाकव्युभितनायकगतामिथ्याज्ञानवासनायापारसइतिबोध्यं॥नञास्तुनहिप्रा
धान्येनाभिव्यज्यमानोभावोरसमपेक्षते॥तथासतिरसस्यैवप्राधान्यापत्याभावध्वनिविलोपप्रसंगात्॥तस्यात्सकस्येसादिविकल्पान
वकाशाद्वाभिचारिणीरतिर्मायारसंगतार्थयतीत्याहुः॥तन्ना॥विभावानुभावव्यक्तस्थापिचैव

गायाद्वस्वातंत्र्येण तथा विधयभिचारिचर्वणाया अपि निरुक्तानंदं शावरणाज्ञाननिवर्तनसमर्थौ लौकिकव्यापारफलोपधायकत्वक-
 ल्पने गौरवान् ॥ प्रोक्तेरसाभिव्यक्तेरभ्युपगमे तु क्लृप्तसामग्येव निर्वोद्धातः ॥ परंतु पानकरसस्यापेन चर्चमाणत्वात् मनोभावचमत्कारप्र-
 कर्षाद्भावध्वनियवहारः ॥ रसस्तु तत्र व्यज्यमानोऽपि न तथा चमत्कारहेतुरिति न रसध्वनिरेषः ॥ अतएव वात्सल्यादीनां तैत्तिरीयसं-
 चार्ये तथा प्राग्दर्शिताः ॥ रसे ह्यानंदं शाविनाभावस्य धर्मिग्राहकमानसि द्रुत्वाच्चमत्काररहितरसव्यक्तौ मानाभाव इति तु विवादग्रस्तमे-
 व प्राचीनाः ॥ कथमन्यथा परमुखं रसमेते नु मन्यन्ते ॥ तथा हि ॥ अलंकारे च रुचिरे चित्तविश्रान्तिकारिणि ॥ अलंकारस्य मुख्यतंगाणत्वं रसभाव-
 योरिति ॥ न स्मात्प्राचीना मायारसो न पचार्यसवेति ग्रंथरुदाशयः ॥ नाट्यभिने परमिति ॥ आदिका मेति हासादौ लिख्यर्थः ॥ न व म इति ॥ ननु

नाट्यभिने परं निर्वेदस्यापि भावकः शांतोऽपि न व मोरसो भवति ॥

शांतरसस्यातिरेके किं मानमिति चेत् ॥ मुनिवचनं ॥ तद्यथा ॥ शृंगारः करुणः शांतो रोद्री रोदुतस्तथा ॥ हास्यो भयानकश्चैव वीभत्साश्चेति
 तेन वेति ॥ नटेशमाभावान्नाट्येगीतवाद्यादीनां विषयवेमुख्यात्मकशांतरसविरोधिनां सत्त्वाच्च न तत्र शांतरससंभव इत्याशयेनां क्तं ना-
 ट्यभिन्न इति ॥ तदुक्तं ॥ शांतस्य शमसाध्यत्वाच्च न तदसंभवात् ॥ अष्टावेव रसानाट्येन शांतस्तत्र युज्यत इति ॥ नव्यास्तु नटेशमाभावा-
 दिति हेतुरसंगतः ॥ नटेशाभिव्यक्तेरस्वाकारात् ॥ सामाजिकानां च शमवत्त्वेन तेषां रसो ह्यपेक्षाधकाभावात् ॥ न च नटस्य शमाभावात् नट-
 भिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ तस्य भयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसंगत्यापत्तेः ॥ यदि च नटस्य क्रोधादे-
 रभावेन वास्तवतत्कार्याणां वधबंधादीनां मुख्यसंभवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाभ्यासादित उत्पन्नौ न बाधकमस्तीति सूक्ष्मदृशानिरी-

स्यतेतदाप्रकृतेपितुल्यवदिदंज्योतिःकुतोहेतोस्तरलितमनिसूक्ष्मसाक्षिणोपि॥नचनाद्येगीतवाद्यादीनांविरोधिनांसत्तात्सामानि
 केषपिविषयवैमुस्यात्मनःशांतस्यकथमुद्रेकइतिप्रागुक्तंशंक्य॥नाद्येशांतरसमभ्युपगच्छद्भिःफलबलाद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन्विरो
 धितायाअकल्पनात्॥विषयचिंतासामान्यस्यतत्रविरोधित्वस्वीकारेतुतद्दीयालंबनस्यसंसारानित्यत्वस्यतदुदीयनस्यपुराणश्रव
 णादेरपिविषयत्वनविरोधितापत्तेः॥अतएवसंगीतरत्नाकरेचरमाध्याये॥अष्टावेवरसानाद्येधितिकेचिदचूचुदन्॥तदचारुय
 तःकंचिन्नरसंस्तदतेनटइत्यादिनानाद्येपिशांतरसोस्तीतिव्यवस्थापितमित्यन्यत्रविस्तरइतिप्राहः॥येरपिनाद्येशांतरसोनास्तीत्य
 भ्युपगम्यतेतैरपिबाधकाभावात्महाभारतादिप्रबंधानांशांतरसप्रधानतयासकललोकानुभवसिद्धत्वाच्चकान्येसोवश्यमंगीकर्तव्यस्त

निर्वेदस्यपरिपोषःशांतोरसः॥दोषप्रशमोबादोषाःकामक्रोधादयः॥

स्मिद्धेनःसमीहितमित्येतदभिप्रायकमेवनाद्यभिन्नेपरमित्यत्रकान्येशांतरसस्यनिर्विवादतासूचकंपरंपदमुपात्तं॥अतएवाद्यौनाद्ये
 रसाःस्यतादुत्पन्नस्यशांतोपिनवमोरसइतिमंमटभट्टाभ्युपसमहावृः॥शांतंलक्षयति॥नित्यानित्यवस्तुविचारजन्यानोविषयवि
 रागाख्यस्यचित्तवृत्तिविशेषस्येत्यर्थः॥असावेवालंप्रत्ययइत्युच्यते॥अत्रैवविषयेष्वनित्यतामनिरूपविषयदोषविचारंविभाषंवक्ष्यति
 ॥ननुनिरुक्तनिर्वेदस्यस्यापिभावत्वेशांतेनिखिलविषयपरिहारजन्यात्ममात्रविश्रामानंदप्रादुर्भावमयत्नानुभवविरोधः॥उक्तं॥यच्चका
 मसुखंलोकेयच्चदियंमहत्सुखं॥तस्माद्यसुखस्येतेनाहेतःषोडशींकलामिति॥अतएवसर्ववृत्तिविरामोस्यस्यापिभावइत्यपिनिरस्तः॥
 अभावस्यस्यापित्वायोगाच्चेत्यभिप्रेत्याह॥सर्वानुभवसाक्षिकःकामक्रोधादिरूपदोषापगमावस्थायामात्ममात्रविश्रामसंभूतानंदइत्य

र्थः॥अत्रैवविशिष्टात्विकोविरोधविभाषंवक्ष्यति॥

स्त-
८५

तस्यान्निर्वेदस्य निरुक्तदोषप्रशमस्य वास्यापित्वमित्युक्तमतभेदेनैवोदाहरणभेदोवसेयः॥ इदं कृत्वा संपत्तिशालिहर्म्यं गृहं हेयमस्य
रक्षादेतेन विषयदोषबुद्धिरूप आलंबनविभाव उक्तः॥ निकुंजभवनं श्रेयमाश्रयणीयमेतेनोदासीन्यरूपो नुभाव उक्तः॥ धनं प्रदेयं
रागहेषादिसाधनत्वेनानुपादेयत्वातीर्थपयःपेयमनायाससंपत्तेरेतेन हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थक्रियाहानिरूपमनुभावोत्तरमुक्तं
॥ भगवतः षड्विधेश्वर्यादिगुणशालिनः॥ तदुक्तं॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भगवत्प्राप्तेति॥
हरेर्विष्णोः पदोभोरुहं गेयमेतेन मतिरूपमभिचारिभावः सूचितः॥ जन्मदर्भशयने विरायनेयमेतेन तापसदर्शनमुदीपनमुक्तं मनोध-
अस्य विषयदोषवित्त्वारविरक्त्यादयो विभावा अनुभावा आनंदाश्रुपुलकहर्षगदूटवचनादयः॥ यथा॥ हेयं हर्म्यमिदं निकुंज
भवनं श्रेयं प्रदेयं धनं पेयं तीर्थपयो हरेर्भगवतो गेयं पदोभोरुहं॥ नैयं जन्मचिराय दर्भशयने धर्मे निधेयमनःस्थेयं तत्र सिता
सितस्य सविधेयं पुराणं महः॥ यथावा॥ वेदस्याध्ययने कृतं परिचितं शास्त्रपुराणं श्रुतं सर्वव्यर्थमिदं पदं न कमलाकांतस्य
चेत्कीर्तितं॥ अत्र निधेयमेतेन वेदांतश्रवणाद्युदीपनांतरमुक्तं॥ तत्र सितासितस्य गंगायमुनयोः संचातस्य सविधेप्रयागे स्थेयमेते-
न तपोवनदर्शनाद्युदीपनांतरमुक्तं॥ पुराणं महोत्तमं चैतन्यं ध्येयमेतेन नासाग्रदृष्टिरूपो नुभावो धनित इति॥ चेत्कमलाकांतस्य पदं
न कीर्तितं तर्हीदमध्ययनादिसर्वव्यर्थं तज्जन्यफलस्य स्पृहाया विनाशादेतेन निरीहात्मिकाविरक्तिरालंबनविभाव उक्तः॥ आनंदस्य
निर्विषयत्वेऽपि तद्विशेषणप्रशमे सविषयकेकाप्रतियोगिकत्वादेवा लंबनत्वमन्नाध्यवसितमिति बोध्यं॥ वेदस्य स्वाध्यायस्याध्ययनं गुरु-
मुखोच्चारणानूच्चारणमेतेन वेदांतश्रवणाद्युदीपनमुक्तं॥ शास्त्रपरिचितमेतेन मननाद्युदीपनांतरमुक्तं॥ पुराणं श्रुतमेतेन वैराग्यदार्ढ्यं

नोका
वि
सं
पु
त
का
लि
क
सं
पु
त
र
तः॥
त
त्र
दृ
ष्ट
तः॥
प्र
ति
प
द
ना
य
नि
प
त
का
लि
क
सं
पु
त
र
तः॥
त
त्र
दृ
ष्ट
तः॥
रामः
८५

उत्सातं सवितं सदृशीकृतं समीकृतं भूयसां भसासेको विरचितस्तत्सर्वं निष्फलं भवत्यालवालवलये यदि बीजं न सिद्धमेतेन मतिर्यभि
चारिभावो धनित इति ॥ इति श्रीजड्युपनामक गंगारामविरचितायां नौकारव्यायामसतरंगिणी व्याख्यायां सप्तमस्तरंगः ॥ दृष्टय
स्त्रिविधाः स्यापिभावजायमिचारिभावजारसजाश्रुतिसंगीतकशास्त्रानुसाराख्यापिभावभेदनियतभेदादृष्टराह ॥ ता उद्दिशति ॥ व्य
भिचारिभावजादृष्टिर्विभजते ॥ ता उद्दिशति ॥ यद्यपि त्रयस्त्रिंशद्वेदायमिचारिभावास्तेषां दृष्टयश्च विंशतिधेतियथायोगं विनियोगो न

उत्सातं सदृशीकृतं विरचितः सेको भसाभूयसा सर्वं निष्फलमालवालवलये सिद्धं न बीजं यदि ॥ इति रसनिरूपणं नाम स
प्तमस्तरंगः ॥ स्यापिभावजादृष्टिरष्टधा ॥ स्त्रिग्याहृष्टादीनां क्रुद्धादृष्टाभीताजुगुप्सिताविस्मिताचेति ॥ व्यभिचारिभावजा
दृष्टिर्विंशतिधा ॥ शून्यामलिनाश्रितालजिताशकितामुकुलाहंमुकुलाग्लानाजिह्वाकुंचितावितर्किताभितश्राविष
ण्णाललिताकेकरादिकोशाविभाताविपुतात्रस्तामदिराचेति ॥ रसभेदादृष्टधारसदृष्टिः ॥ कांताहास्याकरुणारोद्रादी
राभयानकाबीभत्सादुताचेति षड्विंशद्वेदादृष्टयः ॥ कृणिताविकसिताहं विकसिताचकितामुप्रापूणिनालसाविवर्ति
ताप्यस्ताशून्यास्त्रिमिताचेत्यादयो दृष्टिभेदा ऊहनीयोः ॥ भवति तथापि यथासांतेषु विनियोगस्तथा संगीतकशास्त्रे प्रतिपा

द्वितं तच्च नातीवोपयुज्यत इति दिङ्मात्रेणोहोच्यते ॥ यथाग्लानादृष्टिर्ग्लानावपस्मारेव ॥ यथावाविकोशमनोगर्वस्मृतावुग्रतायाव ॥
यथावाविपुता न्यादेदेत्येवेत्यत्र विस्तरः ॥ रसभेदनियतभेदादृष्टराह ॥ ता उद्दिशति ॥ मतांतरमाश्रित्याह ॥ सर्वस्त्रीपुरुषयोः प्रकृत्य
वस्थाभेदेनापि दृष्टिभेदास्त्येव परं त्वेवंविधभेदस्य स्वस्वानुभवमात्रवेधस्य सर्वसंवादाभावादानेत्याचनासावद्वंकितः ॥ तदुक्तं ॥ इत्युक्त

॥ इति श्रीजड्युपनामक गंगारामविरचितायां नौकारव्यायामसतरंगिणी व्याख्यायां सप्तमस्तरंगः ॥

र. त.
२६

षट्त्रिंशत्किंत्वनेताः स्युस्ताराभूपटकर्मणा॥संदर्भाद्दृष्ट्याण्येताः प्रत्येकं वक्तुमसमादृति॥संगीतकप्रसिद्धदृष्टिविशेषलक्षणानुसारे
णदृष्टिविशेषाउदाहरणीयादतिविस्तरमभियादिद्वात्रमावेदयितुमशोकवनिक्कान्यायेनललितामुदाहरति॥तल्लक्षणंतुसभूषणपक्षि
तापागकुंचितामधुरोन्मुखी॥ललिताललनेप्रोक्तादृष्टिर्मन्मथतारकैति॥हेशशिमुखिकामदेवोवाभूषणंवासयंधृतमदोवाभवनंवायौव
नंवा-----वयंवेत्यखिलमपि॥अत्रप्रत्येकंकार्तार्थव्योक्तकप्राधान्यप्रतिपादनायसर्वत्रचाशब्दप्रयोगः॥तेलोचनेनरुतार्थभ
वतिसकलनिरुक्तवस्त्वभिलषितार्थसंपत्तेः॥कथंभूतेनलोचनेनवीचीति॥वीचीनांविशेषःसंघट्टनंतेनखेलच्चंचलयत्कमलंत
तत्रललितायथा॥मनसिजनूपतिर्वामंडनंवामदोवाशशिमुखिभवनंवायौवनंवावयंवा॥अखिलमपिकृतार्थवीचि
विशेषखेलत्कमलविजयलीलाशालिनालोचनेन॥ग्लानायथा॥पर्यस्तालकरोविषःश्रमजुषःप्रस्यदगडत्विषःशोभो
शाकरशितलेनशशिनावातंसमातन्वति॥जीयास्तामचलाधिराजदुहितुर्निस्यदनीलोत्पलकूयानिद्रितचंचरीकमि
थुनस्पृष्टांसमृद्धेदृशौ॥स्यविजयफलिकायालीलाशोभाविशेषस्तेनशालतेतच्छीलेनेत्येवंविधविशिष्टोपमानेननिरुक्तलक्ष
णलक्षितत्वमावेदितं॥तथैवग्लानामुदाहरति॥तल्लक्षणंतुविनियोगपुरःसरमुक्तंसंगीतके॥अंतर्निविष्टतारयामलिनामंदचारि
णी॥विश्रुतभूपश्यपुटाग्लानाग्लानोन्नियोजयेदिति॥तत्रप्रथमांतयच्छब्देनक्रियान्वयसाक्षात्स्यद्वितीयांतस्यतदोप्याहारादन्व
यःसंपद्यते॥अंचलानांपर्वतानामचलेषुवाधिराजःश्रेष्ठोहिमालयस्तस्यदुहितुःकन्यायादृशोभूपटाकिन्नकनीनिकेजीयास्तांस्वीकृ
ष्टेभूयास्तांकिंभूतेदृशोनिस्स्यदेति॥निश्चलस्यनीलोत्पलस्यकूयानिद्रितस्यभ्रमरपुगलस्यस्पृष्टयासमृद्धे॥एतेनलक्षणवाक्यषट्कपू

नोका

तः
सं
भ्रं
नि
रमः
२६

उत्तरार्द्धार्थसंगमयतिसंयंतं॥ शंभोशिवेसोकरैर्जलकणैः कृत्वा शीतलेन शिशिरीकृतेन स्वतः शीतलस्यापि न श्रमापनोदकत्वं श्रमबाहुल्या
दित्वा विशाकृमिदं विशेषणं॥ शशिना चंद्रेण॥ शेखरशीतलेनेति पाठे चंद्रवच्छीतलेनेत्यर्थः॥ शशिनेत्यस्य चंद्राकारजनेनेत्यर्थः॥ वस्तु
तस्तु शेखरेणोत्तंसेनातएव ससमीपवर्तिना तएव चानुभूतश्रमहरणस्वभावेन गंगाजलेनेति निर्मलीकोर्यः॥ वातं समातन्व निसति॥
किंभूतायाभवलाघिराजदुहितुः पर्यस्तेति॥ पर्यस्ताविकीर्णालकानां रोचिर्नामदीप्तिर्यस्यास्तस्याः पुनः कीदृश्यास्तस्याः श्रमेति॥ विप
शितरतगभीदिप्रयुक्तश्रमभाजः॥ पुनः कीदृश्यास्तस्याः प्रस्यं देति॥ अतिशयितकंपशालिनीगल्लशोभायस्यास्तस्या इत्यर्थः॥ दिक्प्रदर्शन

एवमन्याअप्युदाहरणीयाः॥ अथरसानां जन्यजनकभावः॥ तत्र भरतः॥ शृंगारात्तु भवेद्भास्योरोद्राच्च करुणो मतः॥ वीरात्स्या
दुदुतोत्पत्तिर्बोभत्साच्च भयानकः॥ अयमुत्सर्गः परेषामपिरसानां कार्यकारणभावदर्शनात्॥ पूर्वग्रंथकारसंमतिरपि॥ क
थासंग्रहयोगाच्च विवक्षावशतः कवेः॥ अन्योन्यं जन्यजनकारसभावाभवंत्यमी॥ मात्रमेतदित्याह॥ तद्यथा मम॥ मृगयावेषवा
धप्रधावितमृगीविलसदृष्टिरिव॥ घनपटलं पश्यंत्यास्तस्यादृष्टिर्मया दृष्टा॥ तत्रेयं शंकिता दृष्टिः॥ तल्लक्षणं तु व्यामूढे वा यतातिर्यङ्मुह
श्रकिततारका॥ नातिस्थिरानि चृत्ता द्रवीक्षणा बहिरुन्मुखी॥ शंकायां शंकिता दृष्टिर्नात्यविद्विरुदाहृतैति बोध्यं॥ प्रसंगादाह॥ रसा
नां स्यापि भावानां॥ रसानामखंडानंदमयत्वेन जन्यजनकभावासंभवात्॥ शृंगारादितिरतेरित्यादि बोध्यं॥ इतरपरिशेषमसहमानभा
ह॥ तत्र संमतिमाह॥ कथायां वर्णनीयस्येत्यादि॥ संग्रहः संदर्भविशेषस्तस्य योगो घटनातस्यादित्यर्थः॥ एतेन कार्यकारणभावस्य स्वतः
संभवित्वं दर्शितं॥ कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वं दर्शयति॥ कवेरिति॥ विवक्षावशतश्चेति योजना॥ रसभावा इति॥ रसभावाश्चेत्यर्थः॥ व्याख्या

सतत्त्वमेतत्॥ यद्वा रसानां भावाः स्यापि भावा इ
त्येवार्थः॥ तत्राद्यमुदाहरति॥

मातूरेण काय उद्गारां प्रगुणीभूतां दृशावेवां भोरुहयुगलं जलप्रभवत्वात् तस्माद्गलंतीं स्रवंतीं लसदिति पाठे तत्र लसंतीं भासमानां नौका
वाष्पधारा दृष्टाता तस्य जम्दग्नेर्वक्षः स्थलसंबंधिरुधिरचयं शोणितकूटं च प्रेक्ष्य क्रुध्यता क्रोधभाजा भार्गवेण परशुरामेण सह स्वाजु
नस्य दमनसमारंभे षट् लनोद्योगेन गंभीरं यद्दीर्घं तेन स्फूर्जती पादोर्वलिस्तत्संबंधियद्बली सकं नृत्यं तस्य सकलकलायाः कौशलस्य
सूत्रधारः प्रवर्तकाचार्यः कुठारो हस्तेन्यस्त इत्यर्थः ॥ द्वितीयमुदाहरति ॥ हे सुभगत वारिभटः प्रतिपक्षयोद्धा विपरीते रत विधावधि

यथा ॥ मातुर्दृष्टादृगं भोरुहयुगलं गलद्वाष्पधारामुद्गारां तातस्य प्रेक्ष्य वक्षः स्थलरुधिरचयं क्रुध्यता भार्गवेण ॥ हस्तेन्यस्तः
सह स्वाजुनस्य दमनसमारंभे गंभीरं दीर्घं स्फूर्जती पादोर्वलिहली सकलकलासूत्रधारः कुठारः ॥ अत्र वारं प्रतिकरुणबीभत्स
योः कारणात् ॥ यथा वा तात चरणानां ॥ कुरंगास्यावेणीं सुभगत विपरीते रत विधावधि स्कंधं दृष्ट्वा किमपि निपतंती मरिभटः
॥ अधिग्रीवं युष्मत्प्रचलकरवालव्यतिकरं स्मरन्नेव स्तब्धं विरमति परीरंभणरसात् ॥ अत्र भयानकं प्रतिशृंगारस्य कारण
ता ॥ यथा वा ॥ युधिकुपितकृतां तस्य दनस्य हि नादं दिशि दिशि दशकं ठस्य क्तवान् वारिदास्त्रं ॥ तडिति जनकपुत्र्याः साम्यमालो
कमानस्य जतिनपवनास्त्रराघवः स्निग्धपाणिः ॥ स्कंधं से किमपि किंचिदंशेन निपतंतीं कुरंगास्याहरिणलोचनायावेणीं कुंतलजूटोद

दृष्ट्वा अधिग्रीवं ग्रीवायां युष्मत्प्रचलकरवालव्यतिकरं भवदीयस्य प्रकंपनशालिनः करवालस्य खड्गस्य व्यतिकरं संबंधं स्मरन्नेव स्मरणसमका
ले मेव स्तब्धः सन्यरीरंभणरसादालिंभनावेशाद्विरमति निवर्त इत्यर्थः ॥ कवि विवक्षा वै चित्रं दर्शयितुं प्रकारांतरेणोदाहरणांतरमाह ॥ त
शकं ठारनणो युधिसंग्रामे कुपितेति कुट्टकालरथचक्रपोषाधिकधनिवारिदास्त्रं दिशि दिशित्यक्तवांस्तडिति वारिदप्रादुर्भूतसौक्ष्मि

न्याजनकपुत्रः सीतायाः साम्यं सादृश्यमा लोकमानः साक्षात्कुर्वाणो राघवः स्विन्नपाणिः सन्यवनास्त्रं वापस्त्रं न त्यजतीत्यर्थः ॥ एतेषां निरूपितरत्नानां ॥ अंगं मिभावापन्नानामविरुद्धानामेकत्र समावेश इति यावत् ॥ रससंकर इति ॥ बहुविधालंकारसंघाते प्रभाविशेषेण वा नेकरसमेलने च मत्कारतिशयेन विभिन्नव्यवहारविषयत्वस्योचित्यादिति भावः ॥ तथा चोक्तं प्रकारेण भासमानस्वस्यापीतरस्यापि कच्चतत्वं बोध्यं ॥ लोकालपंतीति ॥ व्यक्तीभविष्यति चेत्तदुपरिष्ठातरससंकरव्यवहारवद्मशवलव्यवहारस्यापि विषयदर्शयितुं भूमि कामारचयति ॥ विरोध इति ॥ द्विविधो विरोध इत्यर्थः ॥ हे विध्यं च तदधिकरणान्नित्यतज्ज्ञानप्रतिबद्धज्ञानकत्वभेदेन बोध्यं ॥ नन्वयं विरोधः

अत्र शृंगारं प्रति वीरस्य कारणं ता ॥ एतेषां मंगंगिभावापन्नानां रससंकर इति नाम लोकालपंति ॥ रसानां मियो विरोधोऽपि ॥ तत्र भरतः ॥ शृंगारो भूतसंरसो तथा वीरभयानकौ ॥ रौद्रादुत्ता तथा हास्यकरुणौ वैरिणो मियः ॥ वैरिरस इव वैरिरसस्य विभावानुभावव्यभिचारिभाषा अपिरसहानिकरा इति तानपि वारयेत् ॥ किं सर्वेषामेवाहोस्वित्केषां चिदेव ॥ नाद्यः ॥ दर्शित रससंकरव्यवहारस्य निर्विषयत्वापत्तेरविरोधसमुच्चाय कापिशब्दानर्थक्यापत्तेश्च ॥ नाद्यः ॥ यतस्ते कदृत्याकांक्षाया मुक्तकार्यकारणभावापन्नव्यतिरिक्ता इति परिशेषाद्वाच्यं तच्च न युज्यते तथा भूतयोरपिशृंगारादुत्तयोरविरोधात्तस्यात्केषामसौ भवतीति पर्यवसिता शंकायां ययोर्ययोर्विरोधस्तान्विशिष्यदर्शयति ॥ यद्यपि पंचमषष्ठयोर्न पुनरुक्त्या सोऽत्र दृश्यते तथापि गुरालं पुप्रपत्नोच्चारणोत्पन्नमेव मन्यस्थान्यथोच्चारणेन्यथात्वमित्यभिप्रायान्नासंगतिः ॥ हास्यकरुणाविति ॥ कार्यो भूतहास्यविरोधिनः करुणस्य कारणीभूतशृंगारविरोधोऽप्युक्तप्राय एवेति नष्टगुक्तिरिति मतम् ॥ अतएव करुणविप्रलभारव्यं रसांतरमामनंति ॥ विरोधप्रदर्शनस्य फलं दर्शयन्नन्यदपि प्रसंगादाह

विभावानुभावव्यभिचारिभावा इति ॥ प्रत्येकमिति ॥

एवमग्रेषु॥ तत्र फलीभूता कथने॥ ब्रूयादिति॥ असाधारणौ विशेषणौ न ब्रूयादित्यर्थः॥ नितांतं यौवनोन्मत्ता गाढरक्ता महाहवे॥ वसुंधरा
समालिङ्ग्य शेरते वीरतेरय इत्यादौ साधारण विशेषण महिम्ना विरुद्धयोः शृंगारबीभत्सरसयोरभिव्यक्तावपि तथा कथनस्य दोषत्वाभावे
न यथाश्रुतासंगतेः॥ अत्रासहायत्वतात्पर्यकार्त्वात्थकनविभावकमितिकनानाचार्याचव्यस्तानां विरोधित्वे उक्तं समस्तविरोधोप्यो
चित्यायातइति स्फुटयितुं वैरिरसद्वेति दृष्टांतोक्तमधस्तान्॥ किंतु हि सर्वथा वैरिण एकत्र निबन्धनकर्तव्य एवेत्याशंक्यकर्तव्यः परं
तु विरोधपरिहृत्येति वक्तुमुपक्रमते॥ अंगत्वा नुपपत्त्या गभावमापन्नस्यांगतरेणांगिभावमापन्नस्य त्वेन विरोध एवनेति विवक्षितमर्थ
सूचयितुमंगांगिभावानापन्नयोरित्युक्तं॥ एकदेशे सतीति॥ विरोधभंजकावर्कदकैक्ये सतीत्यर्थः॥ देशपदेन कालस्याप्युपलक्षणात्॥ क

तत्र प्राचीनसंमतिः॥ न च वैरिरसंब्रूयाद्वैरिणो न विभावकं॥ नानुभावं न संचारिभावं चापि कदाचनेति॥ किं त्वंगांगिभावा
नापन्नयोरेकदेशे सति वैरं देशभेदे सति न वैरं॥ वृक्षे कपिसंयोगतदभावयोरिव॥ समयभेदे सत्यपि न वैरं भूतले घटतदभा
वयोरिव॥ विदेकदेशेऽपि पाठः न चैवं कालभेदेन विरोधपरिहारस्यानुदाहृतत्वाद् नोक्तिरिति वाच्यं॥ वक्ष्यमाणदेशभेदोदाहरणस

वनानारसाः पाणय इत्यत्र नानाधयो नेह सद्वृत्तिपाठे तात्पर्यान्ना नार्थेष्वाधीयते नित्यम्यत इत्यादिश्च तदर्थो वदितैः करणीय इति दि
क्॥ देशभेदे सति देशभेदेऽपि सति॥ अपि नाधिकरणभेदपरिग्रहः॥ न वैरमिति॥ नाद्यो विरोध इत्यर्थः॥ समयभेदे सत्यपीति॥ उदासीन
चर्वणा व्यवहितचर्वणा कत्वेऽपि सतीति यावत्॥ इत्थं च प्रतिबंधकाभावः संपद्यत इति फलितार्थः॥ न वैरमिति॥ न द्वितीयो विरोध इत्यर्थः
॥ विरं तनवासनारूपस्यापि नामधुना व्याप्यरुतितया धुनिकविभिन्नकालावर्कद्वत्वाभावेन यथाश्रुतासंगतेः॥ न चोद्दोषविशिष्टस्यापि न भा

तेव सर्वदालौकिकस्य शृंगारस्य वीभत्सस्य वानुद्धादिति वाच्यं ॥ यत्रोदाहरणे तथा विधिविभिन्नकालावच्छेद्यत्वाप्रतीतिरस्ता तस्मिन्
 या ॥ तदभिप्रेत्यैव देशपदार्थो विरोधभंजकावच्छेदकत्वेनानुगतोरुक्त्यदर्शितोऽस्माभिः ॥ प्रकृते तु तथा विधिविभिन्नकालावच्छेद्यत्वाप्रती
 त्यावस्थमाणसमयभेदोदाहरणसंगत्यापत्तेर्द्वोरन्वात् ॥ उक्तसमयभेदोदाहरणस्योद्देशेनैव स्थमाणोदाहरणस्योपलक्षितज्ञान
 विरोधोदाहरणपरत्वे च संदर्भसंगतेः ॥ न चैवं घटतदभावयोरिति दृष्टं तवैषम्यमिति वाच्यं ॥ अनायत्याप्रतीत्योरित्यस्य पूरणेन सामंज
 स्यात् ॥ वर्तमानकालकचकरजदेशेक्यादुभयरूपोपि विरोधो यथेत्यर्थः ॥ असावन्वयमुखः श्लोकः स्पष्टार्थ एव ॥ इत्यमन्यूनबलप्रति

वैरं यथा ॥ प्रियेणालिङ्ग्यमानायाः प्रियायाः कुचकुंभयोः ॥ करजस्तनिर्मत्तं रुधिरं कुंकुमायते ॥ देशभेदे सति विरोधाभा
 वो यथा ॥ एकः सिंधुभुवः करे विलुलितश्चक्रे द्वितीयः स्थितः कामध्वसि निकालकूटकवलक्लिष्टतृतीयो धृतः ॥ भूयः शीरनि
 धेर्धनप्रमथने सक्तश्चतुर्थस्तथा पायासुः कमलापते भंगवतोनानारसाः पाणयैः ॥ कूलरसागानां निबन्धनकर्तव्यो यतः प्रति

कूलानां प्रकृतपृष्ठिवाधेतमुदोपसुंदन्यायेन वीभयोपहतिः स्यादिति प्रघट्टकार्यः ॥ वस्तुगत्याधिकरणभेदाभावेऽपि निरुक्तदेशभेदविव
 क्षामात्रेणापि विरोधपरिहारो भवतीति दर्शयन्नाव्यविरोधपरिहारमुदाहरति ॥ कमलापते लक्ष्मीकांतस्य भगवतोनारायणस्य नानारसाः
 विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नतत्तत्स्याप्यनुमापकविभिन्नवेषाभाजः पाणयः पायासुरेकान्यतमः सिंधुभुवो लक्ष्म्याः करे विलुलितः कंपमा
 नो निहितो द्वितीयस्तदन्यः कश्चिच्चक्रे स्थितस्तृतीयो द्वाभ्यां विलक्षणः कश्चित्कालकूटकवलक्लिष्टश्च द्वाभ्यां विह्वले कामध्वसि निशि
 धृतश्चतुर्थो वशिष्ठस्तु भूयः पदलोकानुरुक्तिं प्रकटयद्वाक्यालंकारकमेव शीरनिधेः समुद्रस्य घनप्रमथने इतरप्रयत्नानिष्पाद्येत एव प्रकृष्टे

मथने तत्राकुरुण्यैव सक्त इत्यर्थः ॥

र. त. ८८ नानापाणिरूपावकंदकभेदादेकाधिकरणकत्वेन प्रसक्तस्याद्यविरोधस्याप्यभावइत्यर्थः॥ कामरियोर्महादेवस्य धनुर्भंगं राज्यं परि
 हृतं त्यक्तं कानने स्थितं त्रिशिरानिर्भिन्नः खरस्य पिशितं स्पृष्टं कपिलं लितं लंकेशो दलितं लंकावधूनां रुदितं चिराय बहूकालं श्रुतं वि
 देहभूः सस्यनीता प्रापिता तद्रामस्याखिलं कर्म लोकोत्तरमित्यर्थः॥ विरुद्धयोर्न्यवहितचर्वणा कत्वेन तथैव प्रसक्तस्य द्वितीयविरोधस्या
 प्यभावइति भावः॥ न च करुणशृंगारयोरन्यवहितचर्वणा कत्वा द्विरोध एवेति शङ्क्यं॥ तयो रधिकरणभेदात्॥ नास्यैवानयो विरोध इति तु य
 अत्र शृंगारौद्रकरुणादुत्तरसानां विरोधाभावः॥ समयभेदेन यथा॥ भग्नं कामरियो र्धनुः परिहृतं राज्यं स्थितं कानने निर्भिन्न
 स्त्रिशिरः खरस्य पिशितं स्पृष्टं कपिलं लितः॥ लंकेशो दलितश्चिराय रुदितं लंकावधूनां श्रुतं नीता सस्य विदेहभूस्तदखिलं रा
 मस्य लोकोत्तरं॥ अत्रादुतशांतभयानकरोद्रवीभक्तहास्यवीरकरुणशृंगाराणां विरोधाभावः॥ अंगंगिभावानापन्नानां रसा
 नानिवेशो यत्र सरसशवलइति वेदितव्यं॥ तस्याप्यतदेवोदाहरणं॥ अंगयोर्वैरेपिनरसहानिर्भटयोर्वैरे प्रभोरिव॥ यथा
 ॥ सीता संस्मर्य वै चिप्रचलकुवलयस्य द्विचक्षुः क्षिपन्ती सेनां संवीक्ष्य रसः शरदलितवपुः शोणितासारसिक्ता ॥ ॥
 या श्रुतसूत्रानुरोधिनः॥ अंगंगिभावानापन्नानामिति॥ विरुद्धानामिति यावत्॥ एतदेव॥ भग्नमित्याद्येव॥ कालभेदे सति पूर्वपूर्वोप
 मर्दस्यापि सद्भावादिति भावः॥ तथा च विरोधप्रकारेण भासमानस्वस्यापीतरस्यापि कत्वं तत्त्वं बोध्यं॥ प्रकारान्तरेणापि विरोधपरिहारद
 र्शयति॥ नरसहानिरिति॥ द्वयोः समुच्चित्य प्रधानरसांगत्वानुपपत्तेरिति भावः॥ रामेण वीचिप्रचलकुवलयस्य द्विचक्षुः क्षिपन्ती सीता
 संस्मर्य रससांशैर्दलितानां विदारितानां वपुषां शोणितानां मासारे धारासंघातैः सिक्तां सेनां संवीक्ष्य क्रोधेन तत्कार्याविवेकादिना दृष्यतो गवि

नौका

रामः
८८

इस्य दशमुखस्य निपततां मुंडानां लाभात् प्रमोदक्रीडत्याः कात्याः करालायाभुकृष्याः सहचरो कौटिल्यान्निधननिदानत्वाच्च
चापयष्टिः संदधे इत्यर्थः ॥ अत्र कार्यशेषप्रतिपत्तये कायानंतरभाष्यपमानतोक्ता ॥ तुल्यायुक्त्या गंगिभावापि विरोधभंजक इत्याह ॥ विरो
धि नोरिति ॥ एतेनान्योन्यांगंगिभावापन्नयानेत्वन्यान्यांगंगिभावापन्नयोरित्युक्तं ॥ अविरोधि नोरिति पाठे तस्येवत्यादिः ॥ नरसहानिरिति
। प्रधानरसं प्रतिगुणीभूतरसस्यां गत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ दशकंधरेण भोजंगमंगिरिमयं वाजलदात्मकं वायदेव शस्त्रं मुमुचे विदेह
तनया विरहाकुलेन रामेण तत्सर्वं वह्निमयशस्त्रमिव व्यलोकि दृष्टमित्यर्थः ॥ अत्र भयानके वीरस्यां गत्वा दविरोधः ॥ न नुरसो द्विविधः

रामेण क्रोधदृष्ट दशमुख निपतन्मुंडलाभप्रमोदक्रीडत्कालीकरालभुकृटिसहचरो संदधे चापयष्टिः ॥ अत्र शृंगारबीभ
त्सयोर्विरोधेऽपि नरसहानिः ॥ एवमंगंगिभावापन्नयोर्विरोधि नोरेकत्र भावेऽपि नरसहानिः ॥ यथा ॥ भोजंगमंगिरिमयं जल
दात्मकं वा शस्त्रं मुमुचे दशकंधरेण ॥ सर्वं विदेह तनया विरहाकुलेन रामेण वह्निमयशस्त्रमिव व्यलोकि ॥ न नुबीभत्स
शृंगारयोः सहजं वैरेकतो मधुनिषीयनिष्ठीवतोः संभोगदर्शनादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ बीभत्सस्य जुगुप्सा स्यापि भावः ॥ स्वनिष्ठः परनि

ष्ठश्चेत्युक्तं तत्र स्वयं मधुनिषीयनिष्ठीवतोः स्त्रीपुंसयोर्हयोरपि संभोगदर्शनात्कथं शृंगारबीभत्सयोर्विरोध इत्याशंकते ॥ किमत्र तटस्थस्य
बीभत्सेन विरोधः शृंगारिणोरेव वा तेन सहासावभिमतः ॥ नाद्यधिकरणभेदाद्विरोधप्रसरस्येवाभावात् ॥ नात् ॥ रागोक्तस्ये नान्यतरस्या
पि जुगुप्साया अभावादित्याशयेनोत्तरयति ॥ तटस्थस्येति ॥ एतेन रतिक्रोधोत्साहभयशोकविस्मयनिर्वेदेषु प्रागुदाहृतेषु यथालंबनाश्रय
योः पृथक् प्रत्ययोनतया हासै जुगुप्साया च सर्वत्र क्वचिदालंबनस्येव प्रतीतेः ॥ पद्यश्रोतुश्चरसास्वादधिकरणत्वेन लौकिकहास जुगुप्साश्रय

॥ तटस्थः ॥

तथा च तत्र विभावयोरालंबनाश्रयरूपयोः सम्यगप्रतीत्या कथं रसोद्बोधः स्यादिति परास्तं ॥ तत्रापि तटस्थस्य तथाविधस्याक्षेप्य-
त्वात् ॥ तस्यानाक्षेपेपि श्रोतुः स्वकीयकौतावर्णनपद्यादिव रसोद्बोधे बाधकाभावाच्चेत्यपि दृश्यं ॥ देशभेदाद्यभावेपि ह्योरेककाल-
तास्त्येवेति पुनः शंकते ॥ तथाप्यधिकरणभेदादिना निरुक्तस्य लेखिराधवारणे पीत्यर्थः ॥ बीभत्स इति सतीति शेषः ॥ नैव तथा दृष्टमि-
ति विप्रतिपन्नं प्रत्याह ॥ यदपि शिवस्य हृदिविशालामुंडमालावर्तते पाणिनैरकपालं न त्यजति चैलं गौरवं चर्म भवति तदपि गिरिसुता

सा च तद्दर्शनेन तटस्थस्य भवति न तु तयोरागौत्कट्यादिति ॥ ननु तथापि बीभत्से शृंगारो दृश्यते ॥ तथा हि ॥ यदपि हृदिवि-
शालामुंडमालानपाणिस्त्यजति नरकपालं गौरवं चर्म चैलं ॥ तदपि गिरिसुतायाः पक्षपातः पुरोरो समुदयति विचित्रः कामि-
नोः प्रेमबंध इत्यादाविति चेत् ॥ सत्यं ॥ निजभर्तुरधमेपि भूषणे भक्त्यतिशयेन पत्न्यास्तत्र जुगुप्सु वनावतरति जुगुप्सितत्वे-
न प्रतीयमानमेव हि जुगुप्सोत्यादकं भवति ॥ किंच प्रियसंबंधोपाधिकमधिकं तत्र प्रेमे वोत्पद्यते ॥ तस्मात्स्यापि भावाभावाद्बी-
भत्सस्तत्र न जायते इति ॥ याः पार्वत्याः पुरोरो शिवे पक्षपातः प्रेमातिशयः समुदयत्यतएव कामिनोः प्रेमबंधो विचित्रो बाधकेना-

प्यनपनोद्यति प्रतीम इत्यर्थः ॥ नायकेरागौत्कट्यादिव नायकभूषणेपि भक्त्यतिशयान्न जुगुप्सुत्युत्तरितप्रायमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥
अधमेपि वस्तुतो जुगुप्सितत्वे सत्यपि ॥ तत्र भर्तरि ॥ जुगुप्सितत्वेन दोषदूषितत्वेन ॥ जुगुप्सा हेतुभूतस्य भूषणे जुगुप्सितत्वावगमस्य
प्रतिबंधकस्य भक्त्यतिशयस्य सत्तामुपपाद्य जुगुप्सा विरोधि शृंगारसामग्रीसत्ताकैमुतिकन्यायेनोपपादयति ॥ तत्र भूषणे ॥ तस्मादिति
॥ भर्तृभक्त्यतिशयेन भूषणे जुगुप्सितत्वावगमस्य हेतोरभावादित्यर्थः ॥ स्यापि भावाभावाद्भर्तृभूषणे जुगुप्सान्यजकलाभावान् ॥

यद्यप्यत्र प्रकरणे सशब्देन स्यापि भावमात्रं गृह्यतेः स्वडानंदमयस्य विरोधासंभवादित्युक्तप्रायमेव तथाप्येकतरबाधेनैकतरस्तत्र कोमुमंतव्यद्विजिज्ञासु प्रत्येतदुत्तरमित्यवधेयं॥ वीरभयानकयोरोद्राद्रुतयोश्च विरोधे शंकते॥ एकस्य संभृतसामग्रीकत्वे तदितरस्यापीनभवत्येवेति समाधत्ते॥ रसावेशाद्वागोक्तक्यात्॥ हयोरनयोः स्यापि भावयोरकाधिकरणसमुपलंभेऽप्यधिकरणभेदद्वे विषयभेदोऽपि विरोधभंजको भवतीति प्रतिपादयति॥ विषयभेदमेवाह॥ रौद्राद्रुतयोर्विषयभेदमुपपादयति॥ वैरिरसंवारयेदिति प्रागुक्तं॥ उदाहृतं चांगयोरंगागिनोर्वावैरंतत्कथमेतदित्याशंक्य तत्र प्रबले विरोधि नोरसस्यो गेयथा विद्यमानेष्वपि संगेषु प्रकृतरसाभि

ननु वीरस्य युधिगच्छतः सर्पस्पर्शे च कितता दृश्यते॥ रौद्रे चाकस्मिकोत्पातातिपाते विस्मयद्विति चेत्॥ च कितता विस्मयश्च तत्र रसावेशान्न भवत्येव॥ सति वा विषयभेदः॥ वीरस्य न प्रतिभटाद्वयं किंतु भुजंगमात्॥ रौद्रे च न प्रतिबलबलाधिक्ये विस्मयः॥ किंतूत्याने॥ रसवैरस्योत्पादकमखिलमवधेयं॥ व्यक्तेः प्रतिबंधो वा पक्षो वा स्यात्तथावचनं न कार्यमित्येवाभिप्रेतं न तु सर्वथे

व विरोधिरसप्रतिपादकं न वाच्यमिति नियमः॥ वैरिनिजयकृतवर्ण्यशोभा धायकस्य बाध्यत्वेन विरोधिरसनिर्वधनस्य प्रकृतरसपरिपोषकवौनामत्यंतोपादेयत्वादित्याह॥ केचित्तु विरुद्धोरसो येषां ते विरसास्तेषां भावो वैरस्य विरुद्धोरस इति फलितोर्थः॥ तथा च प्रकृतरसविरुद्धरसव्यंजकं निरसनीयमित्याहुः॥ तन्न॥ वैरिरसद्वेत्यादिना पो न रुक्त्वापत्तेः॥ पूर्ववदित्यर्थकतथेत्युक्तान्यार्थकान्यच्चेति च संदर्भासंगतेश्च॥ अन्येतु वैरस्य नाम पानकपा ने सिकता पाते नैवार्कतु दत्तेति तद्वेतुर्वचनादिवैज्यद्व्याहुः॥ तदपि न॥ वक्ष्यमाणानौचित्येन गतार्थत्वात्॥ किंतुरसस्य वैरं प्रतिबंधो वा पक्षो वा तस्येति व्युत्पत्त्योपदर्शितार्थकमेव॥ अखिलं न तूक्तमात्रं॥ अवधेयं विरुद्धरसवन्निरसनी

यत्नेन दृश्यं॥ अखिलपदार्थे विवेचयितुं तत्र समतिमाह॥

अनौचित्यस्य साक्षादेव रसदोषतानपरंपरकीयविभावादिवत्परमुखनिरीक्षकतयेत्याविष्कृतं सर्वथेति॥ अवश्यमेव न तु य
त्किंचिदेव प्रकारविशेषविशिष्टमेव वेत्यर्थः॥ तेन व्यभिचारिणोपदवाच्यत्वेन सर्वदोषः॥ यत्रेतरव्यावृत्तौ नानुभावस्तत्र तस्यादो
षत्वादित्यपि सूचितं॥ तदुक्तं॥ न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचिदिति॥ तत्र रसप्रातिकूल्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनग्रंथ
रुदुक्ताभ्यां दृढयितुमाह॥ कुतो नौचित्यं परिहरणीयमित्याशंकाह॥ यतः पानकेसिकतासंपातद्वारुणुदतासंपादकमित्यर्थः॥ अनौ
चित्यमौचित्यविपर्ययस्तत्र किमौचित्यं॥ धर्मेशस्त्रानिविद्धत्वस्य तथा त्वेत्वन्यविवाहितायाः शृंगारेण नौचित्यापत्तेः॥ न चैष्टपति
॥ तत्र चित्तदूत्युत्कर्षस्यैव सकलसहृदयसंमतत्वादतएव वक्ष्यति॥ ह्योयूनोरिति॥ अत्रेष्टपत्तिंचेदमंस्यत्तर्हिदंपत्योरित्येवोप

तत्र प्राचीनग्रंथकृतः॥ अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्य कारणं॥ प्रसिद्धौचित्यबंधस्तुरसस्योपनिषत्परेति॥ उद्देगकर
मनौचित्यं॥ लोकयात्राप्रसिद्धिसिद्धत्वं मौचित्यं॥ तस्माद्वोयूनोर्यत्र मिथोरतिस्तत्रैवरसः॥ समहरिष्यदनस्तदाह॥ लो

कयात्रेति॥ लोकव्यवहारेत्यर्थः॥ प्रसिद्धिर्ज्ञानं॥ सिद्धत्वं विषयता॥ तथा च सार्वजनीनतादृशव्यवहारजन्यज्ञानविशेष्यत्वं तदिति
फलितं॥ लोकमात्रप्रसिद्धीति क्वचित्प्राठः॥ तत्र मात्रपदं कृत्वा र्थकमिति प्रसिद्धिपर्यं तेन प्रमाप्यं तविवक्षणात्तत्प्रमाविशेष्यत्वं त
दिति फलितं बोध्यं॥ स्त्रीपंसयोः परस्परानुरागवर्णने ब्राह्मणस्याध्ययनादिवर्णने राज्ञो मृगायावर्णनेपि चोचित्यं तद्विपर्ययश्चानौचित्य
मित्यादिरीत्या बाबहुविधं तदित्याविष्कृतं न्विवसितार्थमाह॥ यूनोरिति पुमान्निघ्नयेत्येकशेषेतात्पर्यं ग्राहयितुं ह्योरिति मिथुनोभूत
योरित्यर्थः॥ जरास्वपिमान्मथो विकारो नुचित एवेति ध्वनयितुं यूनोरित्युक्तम्॥ तत्रैवेत्येवकारव्यवहृत्यमाह ॥ १५ ॥ १५ ॥

१. त.
९२

अनौचित्यस्य साक्षादेव स दोषतान परं परकीयविभावादिवत्परमुखनिरीक्षकतयेत्याविष्कृतं सर्वथेति॥ अवश्यमेव न तु य
 किंचिदेव प्रकारविशेषविशिष्टमेव वेत्यर्थः॥ तेन न्यभिचारिणापदवाच्यत्वेन सर्वे दोषः॥ यत्रेतरन्यावृत्तौ नानुभावस्तत्र तस्या दो
 षत्वादित्यपि सूचितं॥ तदुक्तं॥ न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचिदिति॥ तत्र रसप्रातिकूल्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनग्रंथ
 रुदक्ताभ्यां दृढयितुमाह॥ कुतो नौचित्यपरिहरणीयमित्याशङ्क्याह॥ यतः पानके सिकता संपात इवाहुंतुदता संपादकमित्यर्थः॥ अनौ
 चित्यमौचित्यविपर्ययस्तत्र किमौचित्यं॥ धर्मशास्त्रानि सिद्धत्वस्य तथात्वे त्वन्यविवाहितायाः शृंगारेण नौचित्यापत्तेः॥ न चैष्टापति
 ॥ तत्र चित्तदूत्युत्कर्षस्यैव सकलसहृदयसंमतत्वादत एव वक्ष्यति॥ ह्योयू नोरिति॥ अत्रेष्टापत्तिं चेदमस्य तर्हि दंपत्योरित्येवोप
 तत्र प्राचीनग्रंथरुतः॥ अनौचित्यादतेनान्यद्रसभंगस्य कारणं॥ प्रसिद्धौचित्यबंधुस्तुरसस्योपनिषत्परेति॥ उद्देगकर
 मनौचित्यं॥ लोकयात्राप्रसिद्धि सिद्धत्वं नौचित्यं॥ तस्मादूयोर्यूनोर्यत्र मिथोरतिस्तत्रैवरसः॥ समहरिष्यदतस्तदाह॥ लो
 कयात्रेति॥ लोकव्यवहारेत्यर्थः॥ प्रसिद्धिर्ज्ञानं॥ सिद्धत्वं विषयता॥ तथा च सार्वजनीनता दृशव्यवहारजन्यज्ञानविशेष्यत्वं तदिति
 फलितं॥ लोकमात्रप्रसिद्धौचित्यं क्वचित्प्राहः॥ तत्र मात्रपदं कृत्वा र्थकमिति प्रसिद्धिपर्यं तेन प्रमाप्यं तविवक्षणात्तत्प्रमाविशेष्यत्वं त
 रिति फलितं बोध्यं॥ स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागवर्णने ब्राह्मणस्याध्ययनादिवर्णने राज्ञो मृगायावर्णनेपि चोचित्यं तद्विपर्ययश्चानौचित्य
 मित्यादिरीत्या वा बहुविधं तदित्याविष्कृतं न्विवक्षितार्थमाह॥ यूनोरिति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषेतात्पर्यं ग्राहयितुं ह्योरिति मिथुनोभूत
 योरित्यर्थः॥ जरास्वपिमान्मथो विकारेणुचित एवेति ध्वनयितुं यूनोरित्युक्तम्॥ तत्रैवेत्येवकारव्यवर्तयमाह ॥ १५ ॥ १५ ॥

नौका

रामः
९२

युक्तितोल्यादाह॥ अत्रोभयत्रापि स्वविषयावृत्तिस्तथाश्रयविषयकरतिकत्वं कैवल्यं षष्ठीसमभिव्याहृतैवकारणार्थः॥ तेन॥ यांचिंतया
मिसततंमयिसाविरक्तासाचान्मिच्छतिजनंमजनोन्यसक्तः॥ अस्मत्कृतेचपरितुष्यतिकाचिदव्यापित्ताचतंचमदनंचदमांच
मांचेत्यादौस्वविषयेस्वाश्रयान्यविषयरतिमत्त्वेपिरसाभासतानिष्यत्यूहेवेतिध्येयं॥ रसाभासएवतुरसदस्युभयत्रापिप्रथमासम
भिव्याहृतैवकारणार्थः॥ एतेनदृष्टकताबीजस्यैकरूपस्यैवनिरुक्तकैवल्यस्यसंभवादुदाहरणभेदप्रयोजकवैविच्यंतरगवेषणपरि
श्रमोनकर्तव्यइतिसूचितं॥ कामोतिशयितत्वाद्रामोवातदेकप्रयोजनत्वात्सीतेत्यादिसीतासमागमस्ययोग्यतासिद्ध्यर्थंबंधुरंन

एकस्यैवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ एकस्याएवरतिश्चेद्रसाभासएव॥ क्रमेणोदाहरणं॥ सीतासमागमश्चापाबंधुरंदश
कंधरं॥ प्रहर्तुंक्षमतेकामोरागोवातिशयैः शरैः॥ निधुवनवनप्रातेयातंचलैर्नयनांचलैः किमितिवलितग्रीवंमुग्धमुह
मुहुरीक्षसे॥ विफलमखिलंयूनोर्नोचंदुदेतिपरस्परंरतिरथमनोजन्मादेवः सएवनिषेव्यतां॥ अविनीतमितियावद
शकंधरंनिशितैरुद्दीपनातिशयमुक्तैस्तीक्ष्णैश्चशरैः पुष्पैर्बाणैश्चप्रहर्तुंमारयितुंक्षमतेसमर्थोभवतीत्यर्थः॥ हेमुग्धेसंभृतवि
नष्टानुरागानुभिज्ञेनिधुवनेत्यादि॥ सुरनप्रधानवनसमीपेयांतं॥ युवानमित्यर्थादितिकेचित्॥ तन्न॥ तथासतिबहुविषयरति
प्रतीत्याप्रकृतोदाहरणसंगतेः॥ किंतुमामेनमित्याद्येकतरमर्थाच्चलैर्लज्जालोलैर्नयनांचलैः पश्मभिर्वलितग्रीवंतिर्यग्विवर्तित
कुंठंयथास्यान्त्याकिमितिकिमुद्दिश्यमुहमुहुरीक्षसेयूनोः परस्परंरतिश्चेन्नोदेतितर्ह्यखिलमीक्षणादिविफलंभवति॥ अथेतिप
क्षांतरइत्यर्थः॥ हयोरप्यनुरागइतियावत्सईक्षणादेरुद्देश्यामनोजन्मादेवः कामएवनिषेव्यतांतन्मतसिद्ध्यर्थानुष्ठानस्यैवतत्त्वेवारू

अत्रोभयत्रापि स्वविषयावृत्तिस्तथाश्रयविषयकरतिकत्वं कैवल्यं षष्ठीसमभिव्याहृतैवकारणार्थः॥ तेन॥ यांचिंतया

तथा च न स्था नुरागे स्वत एव प्रवृत्तत्वा दीक्षणा वसर एव न॥ अनुरागाभावे त्वीक्षणवेय्यर्थमुक्तमेव॥ न चास्मदाक्षणे नैवानुराग उ
 ज्जीविष्यतीत्याशंसनीयं॥ प्रशमनवासनाया एवात्यंतोच्छेदादिति भावः॥ यद्वा वासनाया अत्यंतोच्छेदमेव दर्शयति॥ अथेति षिडे
 प्याचीर्णे सति सानादि प्रवाहो मनोजन्मामनो धानस्थितिर्देव उद्दिष्टकर्मफलप्रसूनिषेयतामेव विषयसिद्धिस्तु दूरायास्तेव॥ प्रसू
 तविरक्ते शनिर्विण्णायास्तवापि वासनां क्षणक्षणा सर्वस्वामवगच्छामदत्याशयः॥ आशंसावचनविभक्तिसमभिग्राहारात्॥ प्रा
 ग्रावणस्यैवानुरागेन सीतायादिति प्रकाश एव प्रकृतेनायको विरक्तो नायिका चानुरक्तेन तु विचारगम्यमिति तद्विवेचयति॥ निरु
 अत्र नायिकाया एव रतिर्न तु नायकस्य॥ एवमेकस्यानेकविषयार्तीरसाभास एव॥ परं त्वेष विशेषः॥ यस्य व्यवस्थि
 ता बहुनायिका भवति तत्र न रसाभासस्तथा सति क्लृप्तस्य सकलान्तमनायकस्य बहुकामिनीविषयायारतेराभासता
 पतेः॥ तस्मादव्यवस्थितबहुकामिनीकवैशिकनायकपरमेतत्॥ क्वैवत्याभावेप्यन्यतरस्यानेकालंबनरतिमत्वेपिरसा
 भास एवेत्याह॥ आलंबनस्याव्यवस्थितत्वं विशेषणं दानुमुपक्रमते॥ अनौचित्याभावेनेष्टपत्तिर्न संभवतीति भावः॥ वैशिकेति॥ वै
 श्योपभोगरसिकेत्यर्थः॥ यद्यपि सुप्रसिद्धतया वेश्या नारसाभासः प्रथमं दर्शयितुमुचितस्तथापि यदेवरतेर्बहुविषयकत्वेनाभासत्वं
 बुद्धानारूढं तदेवानेकपत्नीविषयकरतेराभासता प्रसंगोपायव्यवस्थितानेकविषयत्वेनाभासत्वेपरिहरणाय स्त्रीणामनेकविषया
 रतिराभासो न पुरुषाणामिति विप्रतिपन्नस्य वैशिकरत्यतिप्रसंगशंकापरिजिहीर्षणात् तद्रत्यलक्ष्यत्वाभावमुत्पादनाय स एव प्रथ
 मं तस्यत्वेनापि प्रदर्शितः॥ अत एवौत्सर्गिकीरीतिमनुरुंधानः प्रसिद्धिक्रमेणैवोदाजहारेति विदुषा परामर्शः ॥ ७७ ॥ ७७ ॥

नायकेष्ववस्थितत्वं विशेषणमावश्यकमन्यथा पांचाल्याः पंचविषयकशृंगारादिवर्णनेष्याभासतायाः कस्याप्यनभिमतायाः समा-
पत्तेरिति स्फुटयन्निरुक्तार्थे प्राचीनसंमतिमाह ॥ वैशिकानामित्यनेन नायिकायामवस्थितत्वं दृढीकृतं ॥ वेश्यानामित्यनेन नाय-
केष्ववस्थितत्वं दृढीकृतं ॥ हे सखियसुरो यदग्रे नेत्रताराकनीनकातरलितासाभिलाषवलिता तस्य संपत्तारभवति ॥ यद्वासप-
द्विषयसंपत्ताररूपतया परिणमते फलितेति यावद्यदभिमुखगतारत्नकांचीवेपते हर्षोद्गमात्तेन केनाद्यकांचीपुरीदृष्टादर्शना विनाभूत-
फलसंपत्तेः ॥ यदनुगमेयनिमित्तं कश्चिद्विशिष्यानिर्वचनाय उग्रातिशयितो त एवाभितापभौत्सुक्यात्तस्य कस्याद्योगः सदा शिवस्तुष्टे-

अतएव वैशिकानां वेश्यानां च रसाभास इति प्राचीनमतं ॥ एकस्या अनेकविषयारतिर्यथा ॥ संपत्कस्याद्यताराभवति
तरलितायसुरो नेत्रतारादृष्टा केनाद्यकांचीयदभिमुखगतावेपते रत्नकांची ॥ उग्रः कस्याद्यतुष्टः सखियदनुगमेकश्चि-
दुग्राभितापः स्नातं केनाद्यवेणापयसि विलुलितायत्कृते कापिवेणी ॥ अत्र किमोबाहृत्येन वेश्यात्वं ॥ एकस्यानेकविषयार-
तिर्यथा ॥ पंचेषु सिति पप्रतापलहरी श्रीतिस्तदीया पुनः कासानस्तनकांचनाचलतटे काश्मीरपंकायते ॥ यत्कृते यदर्थं कापिवे-

णी विलुलिता कं पात्तेन केनाद्यवेणापयसि स्नातमित्यर्थः ॥ संपत्तुष्टादिपदसाक्षात्पृष्ठं तं किमः स्नातदृष्टादिपद निराकांक्षत्वेन षष्ठी-
तृतीयाभेदभिन्नकिमद्वयावश्यकत्वेऽपि षष्ठ्यंतद्वयंतृतीयांतद्वयमितिकिम्बहुलोपादानं कलुभितवज्जितास्यद्वयं विनानुपपन्नं
तस्यानेकत्वं गमयतीत्युदाहरणसंगतिरित्याह ॥ प्रियाभिलषिताथे परायणा त एव सखेः प्रतार्यपंचेष्टोः पंचम्यो यस्य कस्यापि भूतपंचक-
तादात्म्यप्रतिपन्नये मरणायेति यावद्विषयेऽप्यत्राणा यस्य तस्या त एव सिति पस्परात्तः कामस्य प्रतापस्य पोरुषस्य लहयुज्जंभणरूपा तदीया

प्रकृतं पुंसः प्रीतिः पुनस्त्वर्थे कासां स्त्रीणां स्तनात्मनः कांचनाचलस्य सुमेरुर्गौरत्वादभ्युन्नतत्वाच्च तटे प्रावारेन काश्मीरयं कायते य
सकटं माद्यात्मना परिणमते यस्य सकटं मश्रुकं पूरा गरुकस्तूरीकं कोलैर्यस्य सकटं मद्रतिको शोक्तः ॥ कासां वानीरजदृशं मूर्धनि नैव
सिंदूरलेखा यते तदात्मना परिणमते ॥ कासां वाकर्णयोर्न च माणिक्यभूषणयते माणिक्यघटितभूषणात्मना परिणमते ॥ अपितु स
र्वोत्सेवतैस्तैः प्रीतिकार्यैस्तदीया प्रीतिर्यत्कैवेति नायकनर्मसचिवं नायिका लोभयितारं प्रत्युक्तिरियं ॥ सौलभ्यार्थं कैवकारोपसंदा
नेन किमोदित्वेनापीत्यर्थः सूचितः ॥ अत्रेदं बोध्यं ॥ कलहशीलकुपत्राद्यालंबनतया वीतरगादिनिष्ठतया च वर्ण्यमानः शोको ब्रह्मा
विद्यानधिकारिचांडालादिगतत्वेन च निर्वेदः कदर्यकातरादिगतत्वेन क्रोधः पित्राद्यालंबनकत्वेनौत्साहस्यं द्रजालिकाद्यालंबनत्वेन

कासां मूर्धनि नैव पंकजदृशं सिंदूरलेखा यते कासां वानचकर्णयोः प्रियसखे माणिक्यभूषणयते ॥ अत्रापि वैशिकताया
म्वदेव ॥ यत्र रसाबहवः सरसशबलः ॥ यत्र भावाबहवः सभावशबलः ॥ च विस्मयः गुर्वीत्यालंबनतया च हासो महावीरग

तत्वेन वर्ण्यमानं भयं यत्तीयपशुवसासुड्ग्रासाद्यालंबनतया वर्ण्यमाना जुगुप्सा च रसाभासः ॥ भावाभासेष्वप्येषैव रीतिरनुसर्तव्येति
दिक ॥ रसशबलदृशं तेन भावशबलवक्तुं रसशबलमनुवदति ॥ भावशबललक्षयति ॥ सप्तम्याकाव्यजन्यचमत्कृतिजनकैकज्ञा
नमोचरत्वे लभ्यते ॥ तथा च तत्ते सत्यनेकभावत्वं तल्लक्षणं बोध्यं ॥ न च विरुद्धांगेन प्रतिबंधात्कथं विरुद्धभावाभिव्यक्तिरन्यथारस
शबलस्य दुर्वचत्वादिति वाच्यं ॥ आनुभाविकरसानभिव्यक्त्याऽलौकिकाभिव्यक्तिं प्रत्येव तद्विशेषित्वात् ॥ स्वाभिव्यंजकचर्वणाव्यवहि
तचर्वणाकत्वान्न प्रतिबंधसंभावेनेत्यपि वदति ॥ अत्र निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशदुर्वीदिविषयारतिश्च भावपदार्थः ॥ बहव इति ॥

अत्र पूर्वपूर्वोपमर्देन निबध्यत इति शेष इति केचित्तन्त्राः ॥ पश्येत्कश्चिच्चलचपलरेकात्तराहं कुमारी हस्तालंबं चितरहह हायुक्रमः
 कासियासि ॥ इत्थं पृथ्वा परिचूढं भवद्दिहि बोरण्यवृत्तेः कन्याकाचित्युलकिसलया न्याददानाभिधत्त इत्यत्र शंका स्यात् ॥ अतिस्फुटि
 अमर्देन्यमर्दोक्तुक्त्वा न्यमुपमर्दलेशशून्यत्वे पिशवलता या राजस्तुतिगुणत्वेन पंचमो ल्लासं ममटभट्टैरभिधानात् ॥ एतेन परस्परसामा
 नाधिकरणेन चर्ज्यमाणभावत्त्वशवलतेत्येव विधः परसंदर्भसोदसमपरिकारोपि परास्तः ॥ एकस्यामनेकेषां प्रतीतावप्येकस्याश्रये
 परस्याश्रितत्वरूपस्यापि परस्परसामानाधिकरण्यस्य प्रकृतेः प्रतीतेः ॥ यदि च तत्प्रत्ययनार्थं पश्येत्कश्चिदिति बुवाणाकाचित्कन्या
 चलचपलरे इत्यभिधत्ते इति शेषपूरणेन न्याचिख्यासातर्हि विरोधद्वारा पूर्वपूर्वोपमर्दयोतकापिशब्दसमुच्चितशेषपूरणं किमिति न
 रोचयेत् ॥ तस्मान्नारिकेलजलसौरसिताकदलमिश्रणे ॥ विलक्षणो यथा स्वादोभावानां संहतौ तथेत्यवधेयं ॥ रसशवलदृष्टान्तस्यानुसर
 णमपि साकूतमेव ॥ तद्यथा ॥ य एते भावशाल्युदयसंधिशवलताधनयः सर्वैरुदाहृता विस्तरभिया समाख्यामात्रसमधिगतवि
 शेषवत्तया चास्माभिर्न प्रदर्शिताः परंतु तेऽप्यस्मत्प्रदर्शितभावधनिपदरूढानकंचनविशेषमितरमावहन्ति ॥ यतो विद्यमानतया चैव
 माणेष्वेकैस्त्यवच्छिन्नत्वविनश्यदवस्थत्वस्वस्वफलोपधायकसामग्रीसमवहितत्वरूपसंधीयमानैकसत्तापर्यवसितपरस्परस
 मानाधिकरणत्वेः प्रकारे अर्ज्यमाणेष्वपि भावेष्ववप्राधान्यस्यावस्थानात्तेष्वेव च मत्कृतिविश्रातेः ॥ यद्यप्यत्यन्तिविनाशसंधिशवलता
 नातत्वं चंधिनां च भावानां च वर्णाविषयतावैलक्षण्यभावाच्च प्राधान्येकाचिद्विनिगमनात्तथास्थितौ भावेष्वेव प्राधान्यस्य कृतप्रतयाभा
 वशक्त्यादिष्वपि तेष्वंशान्तिप्रतियोगिकत्वेरभिव्यक्तेषु तस्याः कल्पयितुमुचितत्वात् ॥ किंच यदि भावशास्त्रादोभावो न प्रधानं किंतु तदुप
 सर्जनकशक्त्यादिरेवेत्यभ्युपेयते तदा व्यज्यमानभावेष्वभिहिततत्त्वशमादिषु काव्येषु भावप्रशमादिधनित्वेन स्यात् ॥ तथा हि ॥ तत्र भावो

२. न.
९५

दयधनौज्यमानभावप्रतियोगिकस्योदयस्यवाच्यत्वेभावोदयधनित्वं न स्यात् ॥ यथा ॥ उषसिप्रतिपक्षनायिकासदनदंतिकसं
वतिप्रिये ॥ सुदशोनयनाब्जकोणयोरुदियायत्तरयारुण्युतिः ॥ अत्रोत्पूर्वकेणोतिनाभावोदयस्यवाच्यतयेवप्रत्यायनात् ॥ उदय
स्यवाच्यत्वेपिभावस्यावाच्यत्वाद्भूतित्वं सुस्थितिचेत् ॥ प्रधानस्यव्यपदेशनौपयिकत्वेप्रधानकृतव्यपदेशानुपपत्तेः ॥ अस्य
न्यतेतत्त्वत्वेवाच्यत्वेष्ट्यत्यवच्छिन्नस्यामर्षस्यावाच्यत्वाद्युक्तएवभावोदयधनित्वपदेशः ॥ एवंभावशान्तिधनौज्यमानभा
वप्रतियोगिकस्यप्रशमस्यवाच्यत्वेभावशान्तिधनित्वं न स्यात् ॥ यथा ॥ समापणेकपदयोः पदयोः पतसिप्रिये ॥ शमुः सरोजनयना
नयनारुणकांतयः ॥ ननुशब्दवाच्यानांप्रशमादीनामरुणकांत्येवान्वयादरुणकांतिप्रशमादेरेववाच्यत्वं पर्यवसितं न तु तादृशप्रश
मादिभ्यं ग्यस्यरोषप्रशमादेर्भ्यं ग्यंजकभेदस्यावश्यकत्वात् ॥ न चारुण्यभ्यं ग्यरोषस्यैववाच्यभूतप्रशमात्यन्वयइतिवाच्यं ॥ वाच्यं
ग्यप्रतीत्योरानुपूर्व्येणसिद्धतयावाच्यान्वयबोधवैलापावाच्यैः सहभ्यं ग्यान्वयानुपपत्तेः ॥ अन्यथासुदशोनयनाब्जकोणयोरित्यस्या
न्वयोनस्यात् ॥ मेव ॥ एवमपि ॥ निर्वसयंतीं धृतिमंगनानां शोभाहरैरेणदृशोपयंत्याः ॥ विरायराधस्यतिमासलोपिरोषः सणप्रापुणि
कोबभूवेत्यादावपिभावप्रशमधनित्वापत्तेः ॥ भावस्यवाच्यत्वेपिप्रधानस्यतत्प्रशमस्यभ्यं ग्यत्वात् ॥ उभयोरप्यवाच्यत्वमपेक्षितमि
तिचेत् ॥ प्रागुक्तपक्षद्वयेप्रशमत्वेदयत्वाभावात्प्रशमोदययोर्वाच्यत्वादनुदाहरणतापत्तेः ॥ इष्टापत्तिस्तुसहृदयानांनौचितीमावहति ॥ त
स्याद्वावप्रशमादिष्वपिप्राधान्येनभावानामेववक्तारित्वंप्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतोनतस्यवाच्यत्वं दोषः ॥ इदं पुनर्भावधनिभ्या
भावशान्त्यादिधनौज्यमानभावमत्कारवैलक्ष्येनिदानं ॥ यदेकत्रचवर्णीयोभावेष्टवस्तुगत्याचर्वणीयनायकगतामर्षादिगतस्थित्यवच्छिन्ना
मर्षादित्वममर्षादित्वमेववाप्रकारेण्यत्रनुप्रशमावस्थत्वादिरपीति ॥ रसस्यनुसामाजिकगतचिरंतनवासनारूपस्थायिमूलकत्वा

नौका

रामः

९५

त्यशमादेरसंभवः॥ रावणादिविमर्शसंभावितः सामाजिकगतोपि हेष्टादिरभिनवोदितोपि संभाव्यतां॥ परंतु नासौ चर्व्यमाणो
प्यलौकिकचर्वणाविषयः॥ किंतु लौकिकचर्वणाविषयस्तत्कृतश्चमत्कारइति नासौ विचारहृदय्यादीत्यन्यत्रविस्तरः॥ रसशवलौ
हादरणमननुसंधानस्योदाहरणन्यूनताशंका मया कर्तुं स्मारयति॥ अत्रानयोर्भेदयोर्मध्यद्वयार्थः॥ दर्शितइति॥ तस्याप्येतदेवोदा
हरणमिनेनेत्यादिः॥ भवप्रवृत्त्यैव शुभं भविष्यतीति निर्वेदः॥ तस्या राधायावचो मम श्रुतिपथं जायेतेत्यौत्सुक्यं॥ मम चक्राग्रे स्मरः क
इत्यपि सेयेणामर्षः॥ त्रिजगती राधया विना शून्येति भ्रमः॥ मनस्त्रयानिर्मुक्तैवेति मतिः॥ मृगदृशो लावण्यमन्यादृशमप्रतिममिति

अत्र रसशवलौ दर्शितः॥ भावशवलो यथा॥ प्रवृत्त्यैव शुभं मम श्रुतिपथं जायेत तस्यावचश्चक्राग्रे मम कः स्मरस्त्रिजगती
शून्या विनाराधया॥ निर्मुक्तैव मनस्त्रया मृगदृशो लावण्यमन्यादृशं धिग्जन्मकगतासि किं विलपितैः कासि प्रसन्ना भव
॥ निर्वेदोत्सुक्यामर्षभ्रममतिस्मृतिविषाददेन्यानां भावानां सांकर्योदेषभावशवलइति॥ स्मृतिः॥ त्वं कानि धारितदेशे गता

सिततएव मम जन्मधिगितितदलाभे विषादः॥ विलपितैरतः परं प्राणान्नधारयिष्यामीत्यपार्थकवाक्यैः किमसंमुख्यात्कासि प्रसन्ना भ
वयत्रस्यास्तन आगत्य प्रसादयेति दैन्यं च सूच्यतइत्याह॥ एतावता प्रबंधेन ह्यसंलक्ष्यक्रमस्य विषयो दर्शितः॥ इदं निप्रतीतेषु विभा
वानुभाव्यभिचारिभावेषु सह दयतमेन प्रमात्रासूक्ष्मेण वसमयेन प्रतीयमानानां सर्वेषामेव स्वस्वाभिप्रेत्यंजकचर्वणाकालसंनिह
कालव्यक्तिकामापि परमार्थसद्वेनुहेतुमत्त्वोपायवित्तिवेद्यत्वाभावात्॥ संप्रति तु यत्र काये विभावादयोनसम्यक्प्रतीयते प्र
करणं वा विचारवेद्यं तत्र सामग्री विलंबाधीनं च मत्कृतिमांशपर्यमेवेति संलक्ष्यक्रमेणैव भवतीति वक्तुमवसरः॥ ७७॥ ७७॥ ७७॥

र. न.
९६

ननु यद्ययं रसादिः संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात्तदा नुरणनभेदगणनप्रस्तावेर्थाशक्तिमूलस्य द्वादशभेदादृत्याचार्योभिनवगुप्तपादानामुक्ति-
स्तथा तेनायं द्वादशात्मक इति मर्मभट्टानामुक्तिश्च विरुध्येत ॥ वस्त्वलंकारात्मना द्विविधेन वाच्येन स्वतः संभवित्वकविप्रोढोक्तिनिष्पन्न-
त्वकविनिबद्धवक्तृप्रोढोक्तिनिष्पन्नत्वैस्त्रिभिर्भाषिभिस्तैर्विध्यमायन्नेनातएव षड्वात्मनावस्त्वलंकारयोरिव रसादेरप्यभिव्यजनाद् द्वादशत्व-
प्रसंगादिति चेन्न ॥ तद्व्यस्यदिस्प्रदर्शनमात्रपरत्वात् ॥ अन्यथा कविनिबद्धवक्तृभित्तवक्तृप्रोढोक्तिनिष्पन्नत्वप्रयुक्तभेदानामगणने न न्यूनता-
पत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ अस्य कविप्रोढोक्तिनिष्पन्नत्वेन क्रीडाकरणे कविनिबद्धवक्तृप्रोढोक्तिनिष्पन्नस्यापि तथात्वापत्तेरित्यलमनल्पजल्पेन ॥ ननु प्राप्ता-
णिकनिबन्धात् संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य वस्तुत्वमेव न रसादित्वमित्येव कल्पयितुमुचितमिति चेत् ॥ अश्रद्धधानोसि ॥ न ह्युपलक्षणतास्याभिः क-
थ्यते ॥ किंतुरसभावादिरथो ध्वन्यमान एव न वाच्यस्तथापि न सौष्यलक्ष्यक्रमस्य विषय इत्यभिनवगुप्तपादाचार्यैरेवोक्तत्वात् ॥ अत्र रसपदे-
न रतिमात्रे विवक्षितमिति चेत् ॥ कः संलक्ष्यक्रमतायां विद्वेषाबलवान् ॥ न खलु धर्मिग्राहकमानसिद्धेरत्यादि ध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वं ॥ येन
त्वद्वचसि श्रद्धा मही ॥ इत्युच्यते ॥ एवमादिनिदेवैर्वाप्येपि तुरधो मुखी ॥ लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती त्यलकुमारी स्वाभाया-
दधोमुखत्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रगणनस्योपपन्नत्वात् नानाग्विलंबेन नारदांगिरः प्रभृत्युपक्रांतविवाहादिप्रसंगे बहुपादुदेवोदायाभ-
पिचमत्करणात् संलक्ष्यक्रमोयध्वनिरित्यानेदवर्देनाचार्यैस्तत्राप्यसौ वस्तुध्वनिरेव न भावध्वनिरित्याग्रहस्य कथं ॥ तथा प्राधान्य एवैषारसा-
दित्वमन्यथा तुरत्यादित्वमेवेत्यप्याग्रहो न कर्तव्यः ॥ किंतुरसादित्वमनुमेतव्यमेव ॥ भावालंकारादिप्रधानकाव्येषु रसध्वनित्वपदेशो न कस्य-
पि संमत इति चेत् ॥ अनुक्तोपालंभ एव सौ ॥ यतो न वयं तत्काव्यस्य रसध्वनित्वमन्वहे ॥ किंतु तत्काव्यव्यंग्यस्य रसादित्वमात्रं ॥ न हि वेदपा-
रायणा समर्थे ब्राह्मणपत्यं ब्राह्मण्यहीनमिति वक्तुं शक्यं ॥ प्राधान्यस्य प्रयोगोपाधित्वांगीकारादेवानतिप्रसंगात् ॥ तस्मात् संलक्ष्यक्रमव्यंग्यः संल-

नोका

रामः
९६

स्वक्रमं ग्यो गुणो भावितात्मा चेति सिद्धं रसत्रैविध्यमित्यादि बहुतरमनुसंधान आह ॥ सामान्यतो धर्मिण्युवगते विशेषजिज्ञासा
वशात्प्रकाशतरेण तस्मिन्निभज्यमानेरसभावलंकाराणां परस्परगुणप्रधानभावमापन्नानामभिव्यक्तिर्मनोविश्रामधामताप्युक्त
प्रायेत्याशयः ॥ उच्यत इति शेषः ॥ भावालंकारयोरभिव्यक्तिं दर्शयितुं रसं विभजते ॥ अभिमुखं लक्षयति ॥ विमुखं लक्षयति ॥ भावालं
काराभिव्यक्त्या विवेचनाय तत्तयो विभजते ॥ यद्यपि वस्तुमुखोपितृतीयो वक्तुमुचितः यथा मम अलंकारेण शावकग्रहान्ननुनासा
श्रितवान्निखावलः ॥ रदने किमुदादिमभ्रमान्मुखमुक्तं ठमनेन नामितमित्यत्र नासाभरणसौंदर्यातिशयोमुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वा

अथ रसभावलंकाराणामभिव्यक्तिः ॥ रसस्त्रिविधो भिमुखो विमुखः परमुखश्चेति ॥ व्यक्तैर्भावविभावानुभावेर्यस्याभिव्य
क्तिः सो भिमुखः ॥ भावविभावानुभावानामनुक्तत्वात्कृष्टावगमो विमुखः ॥ परमुखोऽपि द्विविधः ॥ अलंकारमुखो भावमुखश्च
॥ अलंकारमुखे लंकारो मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वाद्रसो गौणः ॥ भावमुखे भावो मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वाद्रसो गौणः ॥ अत्र प्रा
चीनसंमतिः ॥ अलंकारै चरु विरे मनोविश्रान्तिकारिणि ॥ अलंकारस्य मुख्यत्वं गौणत्वं रसभावयोरिति ॥ अभिमुखाः स्वस्वप्र
करणे उदाहृता एव ॥ द्रसो गौण इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्तथापि भावालंकारयोरिव भावालंकारत्वाद्यनापन्नवस्तुमात्रस्य व्यक्तेः कथ
नस्य प्रतिज्ञायाः पूर्वमकृतत्वात्तद्वेदस्योक्तरीत्या वाच्यवदेव परिस्फुरणाच्च तदप्रदर्शनेऽपि न न्यूनततिसंभेदो नोक्तः ॥ अलंकारस्य ध्वनिप
दप्रवृत्तिनिमित्ततां दर्शयति ॥ भावस्य ध्वनिपदप्रवृत्तिनिमित्ततां दर्शयति ॥ तत्र संमतिमाह ॥ तदिदं व्याख्यातमथ स्तात् ॥ उदाहरणन्यूनता
माशङ्कमानं निरवधानं प्रत्याह ॥ श्लोकार्थः स्पष्ट एव ॥ अत्र यथाविति पाठं प्रकल्प्य वाक्यभेदकल्पनादुत्तरसानुगुणेन ॥ ग्रंथकृदपि चैतस

भावात्तदिति विवृण्वन्परित्यज्य ननु किं ॥

२. त.
९७

एतादृशप्रयोगानुरोधेनैव वचनपदव्युत्पत्तिमार्मिकास्तार्किका अप्यारम्भानेकवचनस्य शक्तिमेकत्वेविवदमाना एवाख्यातद्विवचनबहु
वचनयोर्द्विवचनयोः शक्तिमेकवाक्यतयांगीचक्रुः॥ नन्वेवमाख्यातबहुवचनोपस्थापितबहुत्वस्य मैथिल्यादिष्वन्वये मैथिली
पदप्रयोज्यमैथिलीनिष्ठविशेष्यताया बह्वत्प्रकारताद्वारानिरूप्यालक्षणादिविशेष्यतास्यैवेति तेषां समासापत्तिः॥ एकपदप्रयो
ज्यविषयतायाः साक्षात्परं पर्यावानिरूप्याया विषयतातत्प्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यस्यैव समासनियामकत्वात्॥ नचात्र समूहालेव
नस्यैव बोधस्योत्पत्त्या बह्वत्प्रकारताभेदान्नोक्तसामर्थ्यमिति वाच्यं॥ तथा सत्येकैकमैथिल्यादितात्पर्येण प्रकृतप्रयोगानुपपत्तेः॥

विमुखो यथा॥ मैथिलीलक्ष्मणो रामः सुग्रीवः पवनात्मजः॥ लंकापुरं परित्यज्य पारंवारिनिधेर्ययुः॥ अत्र संकटम
खिलं समुत्तीर्य ते समागता इत्यद्भुतारसः कष्टादवगम्यते॥ अलंकारमुखो यथा॥ एषानलेखाभमतामलीनाभाति
प्रभातेन वकैरविण्याः॥ आलिंगतः किंतु तुषारभानोः कातिः कलकस्य वपुर्विलग्ना॥ यत्र नानाधर्मो वह्निर्विशेष्यता

निरूपितैका बह्वत्प्रकारता तत्रैव समवायस्य त्रित्वसंसर्गत्वात्॥ यत्र तु तादृशविशेष्यतानिरूपिता बह्वत्प्रकारताभिन्ना तत्रोदे
श्यता वक्तुं दकव्याप्यपयोऽप्रेरेव संसर्गतयामैथिल्यादिबहुत्व एव तथा प्रयोगसाधुता वसरात्॥ कथमन्यथादिशो नेह सो गगनानी
ति प्रयोगसाधुत्वमिति चेन्मैव॥ प्रकृते निरुक्तसामर्थ्यसत्त्वपिसमासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वादसमास इति समासः॥ प्रभातेन
वकैरविण्याः संकुचकुड्यालायाः कुमुदिन्याः प्रांते भमतामलीनां लेखापत्तिर्न॥ किंतु आलिंगतः वर्तमानसामीप्ये वर्तमानबह्वालिंगि
तवतः॥ अतएवाह॥ विलग्नेति॥ अन्यथा लगंतीत्येव वक्तुं प्रकृतं यत्तु धातुसंबंधे प्रत्ययादित्याचख्यो॥ तन्मदं॥ विलग्नेत्यस्मिन् रुदंतत्वेन प्र

नौका

प्रजनयतु ललाभावात्॥

रामः
९७

लुषारभानोर्हिमरश्मेः कलंकस्यवपुर्विलग्नकैरविणी संवद्धा कांतिर्भवतीत्यर्थः ॥ यथा वामम ॥ दानैः पिच्छिलिताः कचैर्दुरधिगाः सं
 वीसिताहस्तिनः स्वभ्यस्तादृढपक्षपातसुलभान्म्राः फलैः शाखिनः ॥ प्रातर्यानिमधुवने विकसतिस्त्रार्थोपपन्नोदरान्निर्यातेमलि
 नेमतेतुनलिनैसौजन्यजन्ययशः ॥ अत्रापस्तुतप्रशंसा लंकारो मुख्योदानवीररसो गौण इति विशेषः ॥ सप्तसंख्याकसमुद्रावात्मकहीर
 कसमुदायरूपालंकारवतीं मेदिनीं पृथ्वीं विप्रकुलायकूपभूसुरेभ्यो बहूभ्यो दातुं संकल्पसूचकवाक्योपक्रमं योजितवतः कृतवतो भार्ग
 वस्य किमप्यतिशयितं विडास्मितमत्रोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहप्रकृतार्थिकामप्रपूणयोर्विरोधादित्यप्यारब्धानं ॥ हस्तप्रसारणमात्रेण संप्रदा
 अत्रापद्भुतेरलंकारस्य मुख्यता ॥ भावमुखो यथा ॥ संप्रांभो निधिनीरहीरपटलालंकारिणीं मेदिनीं दातुं विप्रकुलाय यो
 जितवतः संकल्पवाक्योद्यमः ॥ नाभीनीररुहात्सरोरुहभुवा तत्कालमाविष्कृते हस्ताभोरुहिभार्गवस्य किमपि विडास्मितपात
 यः ॥ अत्राद्भुतभावस्य मुख्यतादानवीररसो गौणः ॥ विहृद्वारिधराः स्नेहतथावषेत संततं ॥ लभते विपुला वृद्धि यथारसतरंगिणी ॥
 नान्तरवर्जनाप्रतीतेः ॥ कलपदस्य कुलीनपरतयाप्युपपत्तेर्बहुला प्रत्यायकत्वाच्च ॥ किं त्वित्यपि तामहायालंबनकन्वप्रसक्त्या लोकापवा
 देन व्रीडा व्यंजकं स्थितमिति व्याख्येयं ॥ तदेतदुक्तं पित्राया लंबनतया वर्णमान उक्ताह आभास इत्यधस्तात् ॥ वः पातुकस्मिन्सति सरोरुह
 भुवा ब्रह्मणा नाभीनीररुहान्ना रापणावतारभूतस्वकीयनाभी संबंधिकत्वाद् हस्ताभोरुहिपात्रहस्त रूपेभोरुह्यभासित्या गजलानिराहंति वी
 जभूतान्यततः फलसंस्तृष्टानि भवंति यस्या तादृशे तत्काले दृष्ट्या विष्कृते प्रसारिते सतीत्यर्थः ॥ सीकीर्यनुवृत्तेर्विहृत्य रिशीलनं विनादर्थय
 र्त्तमन्तान् स्तान् प्रार्थयते ॥ विहृद्वारिधरा इति ॥ हे पण्डिता हे वागमृतप्रणेतार इत्यर्थः ॥ स्रग्ग्रंथोदाहरणे उपरकीयत्वा शंकावारपन्देवता प्रसादा

यकविभारतासमधिष्ठात्रीदेवताप्रार्थयते ॥

र. न.
९८

दिन्यां॥ निमज्जनो न्यज्जन क्रीडाहेतुं गूढा गूढ मंग्या मिति यावत्॥ स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्वस्य ग्रंथस्य च नामनी निबध्नस्व यशः प्रथमि श्री
मेनाम्य शास्ते॥ कापि॥ काचपटीवरसादुता॥ मेभानोरिति॥ एतेन रसतरंगिणी पदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तमिति विरम्यते॥ श्रीरस्तु॥
प्राचा श्लाघ्या शिरसा जन्होरिव ममटस्य कुक्षिगता॥ अधिधरणि मयानीता तरंगिणी यं भगीरथे नेव॥ १॥ गंगायमुनाभ्यंतः सरस्वती
सर्वसंमता जयति॥ आस्तिकसंवादिन्यपि नास्तिक्येनोपहस्यते जगति॥ २॥ नानार्थनाहतकलो भू सुरराजोपियत्र संक्लिष्टः
॥ सूर्ये न्युदितपद्मे पतंतु तत्राधुना मधुपाः॥ ३॥ दूरेऽस्तकं संपदो निजमनो गौरी कलत्रालये भावोद्भूतस्य प्रधानसरणिः सैषा त
रंगिण्यपि॥ तावत्यामपि कार्यसंकटततो नौका समाप्तिस्तु यास्वस्ति श्रीयमदेवपंडितविभोरव्याहता जैवसा॥ ४॥ पत्यास्वर्गमुखा

नौका

अवगाहस्व वाग्देवि दिन्यारसतरंगिणीं॥ अस्मत्पदेन पदेन रचय श्रुतिभूषणं॥ २॥ यावद्भानोः सुता कापिका लिंदी
भुविवर्तते॥ तावतिष्ठतु मेभानोरेषारसतरंगिणी॥ ३॥ इति प्रकीर्णकं नामाष्टमस्तरंगः॥ समाप्त आर्यग्रथः॥

भिमुख्य पदवीं यातुं समुत्कंठया यस्य स्वात्मनिराधया दिनकरो जीवातुरालक्षितः॥ आस्माकीनरुतिहिद्विर्विगलच्छास्त्रामृता
प्यायितं र्षचामस्तसु तेन सोम्य फलितं शादूलविक्रीडितं॥ ५॥ गंगाधरस्य गंगेव विस्मोर्विस्फुपदीववा॥ नौका बुधाविना भूः स्ताही
वीगीर्वाण गौरवी॥ ६॥ ग्रहाकनगपृथ्व्यके १७९९ नौका गिरसि बत्सरे॥ एकद्वित्रिचतुः श्लोका ४३२१ गंगारामेण पूरिता
॥ ७॥ ॥ इति श्रीजड्युपनामक गंगारामविरचिता यां नौकाख्यायारसतरंगिणी व्याख्यायामष्टमस्तरंगः॥ समाप्त आर्यग्रथः॥
वारणसीप्रसादस्य नियोगेन तु यत्नतः॥ काशी संस्कृतमुद्रायामं कितो यं शिलासरे॥ १॥ श्रीकाशीजीममहल्लेहोदकटोरा श्रीबाबू वाराणसीप्रसादजीके मकानमेकाशी
संस्कृतमुद्रायंत्रमेरुणिजिनकोलेनाहोयउनको श्रीबाबू वाराणसीप्रसादजीके पासयाकचोरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीके दुकानपर मिलेगी संबत् १९४३ ॥ ॥

रामः
९८

इति नौकाटीका सहितारसतरंगिणी समाप्ता

